शार्ङ्गधरसंहिता ।

दामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण

विरचिता ।

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषणेन

तथा

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नेन च

संस्कृता प्रकाशिता च ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकाता महानगर्य्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८३१ ।

[illegible] ।

सूचीपत्रम् ।

विषया: — पृष्ठाङ्का:।

तृतीयोऽध्याय:।

चतुर्थोऽध्याय:।

विषया: — पृष्ठाङ्का:।

पञ्चमोऽध्याय:।

मध्यखण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्याय:।

चतुर्थोऽध्याय:।

पञ्चमोऽध्याय:।

षष्ठोऽध्याय:।

दशमोऽध्यायः।

एकादशोऽध्यायः।

द्वादशोऽध्यायः।

त्रयोदशोऽध्यायः।

उत्तरखण्डः।

प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

पञ्चमोऽध्याय: ।

षष्ठोऽध्याय: ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः।

दशमोऽध्यायः।

एकादशोऽध्यायः।

द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः।

भ्रमनिरसनम्।

त्रयोदशपृष्ठायां "सुखप्राप्ति" इति शीर्षकश्लोकेषु १६ षोड़शाङ्कात् २० विंशत्यङ्कस्थले २१ एकविंशतिसङ्ख्यातः २५ पञ्चविंशतिसङ्ख्या भाव्या।

शार्ङ्गधरसंहितायाः ।

पूर्वखण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ परिभाषाध्यायः ।

मङ्गलाचरणम् ।—

श्रियं स दद्याद्भवतां पुरारिर्यदङ्गतेजःप्रसरे भवानी ।
विराजते निर्मलचन्द्रिकायां महौषधीव ज्वलिता हिमाद्रौ ॥ १ ॥

ग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वनिर्देशः ।—

प्रसिद्धयोगा मुनिभिः प्रयुक्ताश्चिकित्सकैर्ये बहुशोऽनुभूताः ।
विधीयते शार्ङ्गधरेण तेषां सुसङ्ग्रहः सज्जनरञ्जनाय ॥ २ ॥

वैद्यस्य कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजाति-भेदैः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान् ।
चिकित्सितं कर्षणबृंहणाख्यं कुर्वीत वैद्यो विधिवत् सुयोगैः ॥ ३ ॥
दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदा वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति ।
ज्ञात्वेति सन्देहमपास्य धीरैः सम्भावनीया विविधप्रभावाः ॥ ४ ॥
स्वाभाविकागन्तुककायिकान्तरा रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः ।
तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणः श्रेयोमयान् योगवरान्नियोजयेत् ॥ ५ ॥

ग्रन्थस्य अभिधेयः ।—

प्रयोगानागमात् सिद्धान् प्रत्यक्षादनुमानतः ।
सर्वलोकहितार्थाय वक्ष्याम्यनतिविस्तरान् ॥ ६ ॥

अनुक्रमणिका ।—

प्रथमं परिभाषा स्याद्भैषज्याख्यानकं तथा ।
नाडीपरीक्षादिविधिस्ततो दीपनपाचनम् ॥ ७ ॥

ततः कलादिकाख्यानमाहारादिगतिस्तथा ।
रोगाणां गणना चैव पूर्वखण्डोऽयमीरितः ॥ ८ ॥
स्वरसः क्काथफाण्टौ च हिमः कल्कश्च चूर्णकम् ।
तथैव गुटिकालेहौ स्नेहः सन्धानमेव च ।
धातुशुद्धी रसाश्चैत्र खण्डोऽयं मध्यमः स्मृतः ॥ ९ ॥
स्नेहपानं स्वेदविधिर्वमनञ्च विरेचनम् ।
ततस्तु स्नेहवस्तिः स्यात्ततश्चापि निरूहणम् ।
ततश्चाप्युत्तरो वस्तिस्ततो नस्यविधिर्मतः ॥ १० ॥
धूमपानविधिश्चैव गण्डूषादिविधिस्तथा ।
लेपादीनां विधिः ख्यातस्तथा शोणितविस्रुतिः ।
नेत्रकर्मप्रकारश्च खण्डः स्यादुत्तरस्त्वयम् ॥ ११ ॥

श्लोकानां सङ्ख्यासमष्टिः ।—

द्वात्रिंशद्भिर्मिताध्यायैर्युक्तेयं संहिता स्मृता ।
षड्विंशतिशतान्यत्र श्लोकानां गणितानि च ॥ १२ ॥

मानपरिभाषायाः प्रयोजननिर्देशः —

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्कचित् ।
अतः प्रयोगकार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १३ ॥

मागधीयं मानम् ।—

त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।
त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशी निगद्यते ॥ १४ ॥
जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुरिति स्मृतः ॥ १५ ॥
जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिस्तु राजिका ॥ १६ ॥
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ १७ ॥

षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते॥ १८॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते।
क्षुद्रमोरटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते॥ १९॥
कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्॥ २०॥
विड़ालपदकञ्चैव तथा षोड़शिका मता।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः॥ २१॥
उदुम्बरश्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा॥ २२॥
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका।
प्रकुञ्चः षोड़शी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते॥ २३॥
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः॥ २४॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुड़वाभ्याञ्च मानिका।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः॥ २५॥
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढ़कम्।
भाजनं कंसपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत्॥ २६॥
चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्म्मणः।
उन्मानञ्च घटो राशि-द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः॥ २७॥
द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः।
सूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता॥ २८॥
गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः।
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा॥ २९॥
पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः।
तुला पलशतं ज्ञेयं सर्व्वत्रैवैष निश्चयः॥ ३०॥

माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थ आढकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ ३१ ॥
गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः ।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥ ३२ ॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तत् द्रवार्द्रयोः ।
मानन्तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् ॥ ३३ ॥
मृद्वृक्षवेणुलोहादे-र्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् ॥ ३४ ॥
यदौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ।
तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ॥ ३५ ॥

कालिङ्गमानम् ।—

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् ।
प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ ३६ ॥
यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसम्मता ॥ ३७ ॥
यवो द्वादशभिर्गौर-सर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ॥ ३८ ॥
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ।
स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ॥ ३९ ॥
गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषकः ।
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ॥
चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ४० ॥
कालिङ्गं मागधञ्चैव द्विविधं मानमुच्यते ।
कालिङ्गात् मागधं श्रेष्ठं मानं मानविदो विदुः ॥ ४१ ॥

युक्तायुक्तविचारः ।—

नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥ ४२ ॥

शुष्कद्रव्यग्रहणस्य द्विगुणपरिभाषायाश्चापवादः ।—

गुडूची कुटजो वासा कुष्माण्डश्च शतावरी ।
अश्वगन्धा सहचरः शतपुष्पा प्रसारिणी ॥
प्रयोक्तव्याः सदैवार्द्राः द्विगुणाम् नैव कारयेत् ॥४३॥

औषधीयद्रव्याणां प्रयोगार्हतानिर्देशः ।—

शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ।
आर्द्रञ्च द्विगुणं युञ्ज्यात् एष सर्वत्र निश्चयः ॥ ४४ ॥

अनुक्तविषयिणी परिभाषा ।—

कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ।
भागेऽनुक्ते तु साम्यं स्यात् पात्रेऽनुक्ते च मृण्मयम् ॥
द्रवेऽनुक्ते जलं ग्राह्यं तैलेऽनुक्ते तिलोद्भवम् ॥४५॥

द्विरुक्तद्रव्ये कर्त्तव्योपदेशः ।—

एकमप्यौषधं योगे यस्मिन् यत् पुनरुच्यते ।
मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ४६ ॥

द्विविधचन्दनयोः प्रयोगस्थलम् ।—

चूर्णस्नेहासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ।
कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ॥ ४७ ॥

औषधानां गुणस्थितौ गुणहानौ च कालनिर्देशः ।—

गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्द्ध्वं तद्रूपमौषधम् ।
मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्य्यत्वमाप्नुयात् ॥ ४८ ॥
हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात् परम् ।
हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकात्तथा ॥ ४९ ॥
ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्य्या वत्सरात् परम् ।
पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥५०॥

युक्तायुक्तद्रव्ययोः ग्राह्यवर्ज्यत्वनिर्देशः ।—

व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत् त्यजेत् ।
अनुक्तमपि यद्युक्तं योजयेत्तत्र तद्बुधः ॥ ५१ ॥

औषधाहरणोपयोगिदिङ्निर्देशः ।—

आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ।
अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ॥ ५२ ॥

औषधाहरणविधिः ।—

अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।
गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ॥ ५३ ॥
आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि ।
साधारणधराद्द्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् ॥ ५४ ॥

औषधाहरणे अनुपयोगिनिर्देशः ।—

वल्मीककुत्सितानूप-श्मशानोषरमार्गजाः ।
जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्य्यसाधिकाः ॥ ५५ ॥

प्रयोगविशेषे औषधाहरणकालः ।—

शरद्यखिलकार्य्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।
विरेकवमनार्थञ्च वसन्तान्ते समाहरेत् ॥ ५६ ॥

द्रव्यविशेषे ग्राह्याङ्गनिर्देशः ।—

अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् ।
गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥ ५७ ॥
न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्याः सारः स्याद्बीजकादितः ।
तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात्त्रिफलादितः ॥
धातक्यादेश्च पुष्पाणि स्नुह्यादेः क्षीरमाहरेत् ॥ ५८ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां
पूर्वखण्डे परिभाषा नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ भैषज्याख्यानकाध्यायः ।

औषधभक्षणे पञ्चविधकालनिर्देशः ।—

भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।
कषायांश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ १ ॥
ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।
किञ्चित् सूर्य्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥
सायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ॥२॥

प्रथमकालः ।—

प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ।
लेखनार्थञ्च भैषज्यं प्रभाते तत् समाहरेत् ॥
एवं स्यात् प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥३॥

द्वितीयकालः ।—

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ ४ ॥
समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥
व्यानकोपे च भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥
एवं द्वितीयकालस्य प्रोक्तो भैषज्यकर्म्मणि ॥६॥

तृतीयकालः ।—

उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।
ग्रासे ग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने ॥ ७ ॥

प्राणे प्रदुष्टे साम्यस्य भुक्तस्यान्ते च दीयते ।
औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः ॥८॥

चतुर्थकालः ।—

मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दि-हिक्काश्वासगरेषु च ।
साम्रञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ॥९॥

पञ्चमकालः ।—

ऊर्द्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा ।
पाचनं शमनं देयमनन्नं भेषजं निशि ।
इति पञ्चमकालः स्यात् प्रोक्तो भैषज्यहेतवे ॥१०॥

द्रव्ये रसादिपञ्चकानां सम्बन्धनिर्देशः ।—

द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च ।
सम्बन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥

षड्रसाः ।—

मधुरोऽम्लः पटुश्चैव कटुतिक्तकषायकाः ।
इत्येते षड्रसाः ख्याताः नानाद्रव्यसमाश्रिताः ॥ १२ ॥

भूतविशेषसंयोगे रसविशेषोत्पत्तिः ।—

धराऽम्बुव्म्भाऽनलजल-ज्वलनाकाशमारुतैः ।
वाय्वग्निक्ष्माऽनिलैर्भूत-द्वयैः रसभवः क्रमात् ॥१३॥

भूतविशेषाधिक्ये गुणविशेषः ।—

गुरुः स्निग्धश्च तीक्ष्णश्च रूक्षो लघुरिति क्रमात् ।
धराऽम्बुवह्निपवन-व्योम्नां प्रायो गुणाः मताः ।
एष्वेवान्तर्भवन्त्यन्ये गुणेषु गुणसञ्चयाः ॥१४॥

वीर्य्यम् ।—

वीर्य्यमुष्णं तथा शीतं प्रायशो द्रव्यसंश्रयम् ।
तत् सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम् ।
अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति वीर्य्याण्यन्यानि यान्यपि ॥१५॥

रसविशेषे विपाकविशेषः ।—

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ।
मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कषायकटुतिक्तानां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥१६॥

रसानां विपाकविशेषे दोषविशेषोत्पत्तिः ।—

मधुराज्जायते श्लेष्मा पित्तमम्लाच्च जायते ।
कटुकाज्जायते वायुः कर्माण्येतानि पाकतः ॥१७॥

प्रभावः ।—

प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः ।
समाऽपि कुरुते दोष-त्रितयस्य विनाशनम् ॥ १८ ॥
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः ।
ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ॥१९॥

रसादिपञ्चकानां पृथक् पृथक् कार्य्यकारिता ।—

क्वचिद्रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च ।
कर्म स्वं स्वं प्रकुर्वन्ति द्रव्यमाश्रित्य ये स्थिताः ॥२०॥

दोषाणां चयादौ ऋतुषट्कानां हेतुता ।—

चयकोपशमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।
ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु सङ्क्रमात् ॥२१॥

राशिविशेषे ऋतुविशेषः ।—

ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तौ प्रावृट् मिथुनकर्कयोः ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षास्तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ॥२२॥

ऋतुविशेषे दोषाणां चयकोपप्रशमाः ।—

ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥

हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ॥२३॥
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ।
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्-ऋतौ कफः ॥२४॥

यमदंष्ट्रा ।—

कार्त्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टाग्रहायणस्य च ।
यमदंष्ट्रा समाख्याता स्वल्पभुक् चात्र जीवति ॥२५॥

दोषाणां चयादौ विहाराहारादीनामपि हेतुता ।—

चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम् ॥२६॥

वायोः प्रकोपे प्रशमे च कारणानि ।—

लघुरूक्षमिताहारादतिशीतात्क्रमात्तथा ।
प्रदोषे कामशोकाभ्यां भी-चिन्ता-रात्रिजागरैः ॥२७॥
अभिघातादपां गाहाज्जीर्णेऽन्ने धातुसङ्क्षयात् ।
वायुः प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥२८॥

पित्तस्य प्रकोपे प्रशमे च कारणानि ।—

विदाहिकट्वम्लोष्ण-भोज्यैरत्युष्णसेवनात् ।
मध्याह्ने क्षुत्तृषो रोधाज्जीर्य्यत्यन्नेऽर्द्धरात्रके ॥
पित्तं प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥२९॥

कफस्य प्रकोपे प्रशमे च कारणानि ।—

मधुरस्निग्धशीतादि-भोज्यैर्दिवसनिद्रया ।
मन्देऽग्नौ च प्रभाते च भुक्तमात्रे तथाऽश्रमात् ॥
श्लेष्मा प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥३०॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डे भैषज्याख्यानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ नाडीपरीक्षादिविधिरध्यायः ।

नाडीपरीक्षा ।—

करस्याङ्गुष्ठमूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।
तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥१॥
नाडी धत्ते मरुत्कोपे जलौकासर्पयोर्गतिम् ।
कुलिङ्गकाकमण्डूक-गतिं पित्तस्य कोपतः ॥ २ ॥
हंसपारावतगतिं धत्ते श्लेष्मप्रकोपतः ।
लावतित्तिरवर्त्तीनां गमनं सन्निपाततः ॥३॥
कदाचिन्मन्दगमना कदाचिद्वेगवाहिनी ।
द्विदोषकोपतो ज्ञेया हन्ति च स्थानविच्युता ॥४॥
स्थित्वा स्थित्वा चलति या सा स्मृता प्राणनाशिनी ।
अतिक्षीणा च शीता च जीवितं हन्त्यसंशयम् ॥५॥
ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता ॥६॥
मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ।
असृक्पूर्णा भवेत् कोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी ॥७॥
लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ।
सुखितस्य स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती स्मृता ।
चपला क्षुधितस्य स्यात् तृप्तस्य वहति स्थिरा ॥८॥

दूतलक्षणम् ।—

दूताः स्वजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्ववृषारूढ़ाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥९॥
सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि संश्रिताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥१०॥

शकुनम् ।—

वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तञ्च सुखावहम् ॥११॥
चिकित्सां रोगिणः कर्त्तुं गच्छतो भिषजः शुभम् ।
यात्रायां सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनम् ॥१२॥

चिकित्स्यरोगिलक्षणम् ।—

निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन संयुतः ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥१३॥

स्वप्नलक्षणम् ।—

तत्र दुःस्वप्नानि ।—

स्वप्नेषु नग्नान् मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।
व्यङ्गांश्च विकृतान् कृष्णान् सपाशान् सायुधानपि ॥१४॥
बध्नतो निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ।
महिषोष्ट्रखरारूढ़ान् स्त्रीपुंसोर्यस्तु पश्यति ॥१५॥
स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ।
अधो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ॥१६॥
श्वापदैर्हन्यते योऽपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत् ।
यस्य नेत्रे विलीयेते दीपो निर्वाणतां व्रजेत् ॥१७॥
तैलं सुरां पिबेद्वाऽपि लोहं वा लभते तिलान् ।
पक्वान्नं लभतेऽश्नाति विशेत् कुप्यञ्च मातरम् ।
स स्वस्थो लभते रोगं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥१८॥

दुःस्वप्नप्रतीकारः ।—

दुःस्वप्नान्येवमादीनि दृष्ट्वा ब्रूयान्न कस्यचित् ।
स्नानं कुर्य्यादुषस्येव दद्याद्धेम तिलानयः ॥१९॥
पठेत् स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये वसेत् ।
कृत्वैवं त्रिदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात् परिमुच्यते ॥२०॥

सुखप्राप्ति।—

स्वप्नेषु यः सुरान् भूपान् जीवतः सुहृदो द्विजान्।
गोसमिद्धाग्नितीर्थानि पश्येत् सुखमवाप्नुयात् ॥१६॥
तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि।
आरुह्य सौधगोशैल-करिवाहान् सुखी भवेत् ॥ १७ ॥
शुभ्रपुष्पाणि वासांसि मांसमत्स्यफलानि च।
प्राप्यातुरः सुखी भूयात् स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥१८॥
अगम्यागमनं लेपो विष्ठाया रुदितं मृतिः।
आममांसाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ॥ १९ ॥
जलौका भ्रमरी सर्पो मक्षिका वाऽपि यं दशेत्।
रोगी स भूयादरोगः स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥२०॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डे नाड़ीपरीक्षादिविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अथ दीपनपाचनाध्यायः।

दीपनं पाचनं दीपनपाचनञ्च।—

पचेन्नामं वह्निकृच्च दीपनं तत् यथा मिसिः।
पचत्यामं न वह्निञ्च कुर्य्याद्‌यत्तद्धि पाचनम्।
नागकेशरवत् विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ॥१॥

शमनम्।—

न शोधयति न द्वेष्टि समान् दोषांस्तथोद्धतान्।
समीकरोति विषमान् शमनं तद्‌यथाऽमृता ॥२॥

अनुलोमनम् ।—

कृत्वा पाकं मलानां यद्भित्त्वा बन्धमधो नयेत् ।
तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥३॥

स्रंसनम् ।—

पक्तव्यं यदपक्त्वैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।
नयत्यधः स्रंसनं तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥४॥

भेदनम् ।—

मलादिकमबद्धं यत् बद्धं वा पिण्डितं मलैः ।
भित्त्वाऽधः पातयति तद्भेदनं कटुकी यथा ॥५॥

रेचनम् ।—

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् ।
रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥६॥

वमनम् ।—

अपक्वं पित्तश्लेष्माणं बलादूर्द्ध्वं नयेत्तु यत् ।
वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥७॥

शोधनम् ।—

स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्ध्वमधो वा मलसञ्चयम् ।
देहे तच्छोधनं यत् स्याद्देवदालीफलं यथा ॥८॥

छेदनम् ।—

श्लिष्टान् कफादिकान् दोषानुन्मूलयति यद्बलात् ।
छेदनं तद्यथा क्षारा मरिचानि शिलाजतु ॥९॥

लेखनम् ।—

धातून् मलान् वा देहस्य विशोष्योल्लेखयेच्च यत् ।
लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः ॥१०॥

ग्राहि ।—

दीपनं पाचनं यत् स्यादुष्णत्वाद्द्रवशोषकम् ।
ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥११॥

स्तम्भनम्।—

रौक्ष्याच्छैत्यात् कषायत्वाल्लघुपाकाच्च यद्भवेत्।
वातकृत् स्तम्भनं तत् स्याद्यथा वत्सकटुण्टुकौ ॥१२॥

रसायनम्।—

रसायनञ्च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम्।
यथाऽमृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ॥१३॥

वाजीकरणम्।—

यस्माद्द्रव्याद्भवेत् स्त्रीषु हर्षो वाजीकरञ्च तत्।
यथा नागबलाद्याः स्युर्बीजञ्च कपिकच्छुजम् ॥१४॥

शुक्रलम्।—

यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलञ्च तदुच्यते।
यथाऽश्वगन्धा मुषली शर्करा च शतावरी ॥१५॥

शुक्रस्य प्रवर्त्तकं जनकञ्च।—

दुग्धं माषाश्च भल्लात-फलमज्जाऽऽमलानि च।
प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः॥ १६॥

शुक्रस्य प्रवर्त्तनरेचनस्तम्भनशोषकारकाणि।—

प्रवर्त्तनी स्त्री शुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम्।
जातीफलं स्तम्भकञ्च शोषणी च हरीतकी ॥१७॥

सूक्ष्मम्।—

देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेद्यत् सूक्ष्ममुच्यते।
तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बतैलं रुबूद्भवम् ॥१८॥

व्यवायि।—

पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकञ्च गच्छति।
व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवम् ॥१९॥

विकाशि।—

सन्धिबन्धांस्तु शिथिलान् यत् करोति विकाशि तत्।
विश्लेष्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवाः॥ २०॥

मदकारि ।—

बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।
तमोगुणप्रधानञ्च यथा मद्यं सुरादिकम् ॥२१॥

जीवितहरम् ।—

व्यवायि च विकाशि स्यात् सूक्ष्मं छेदि मदावहम् ।
आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ॥२२॥

प्रमाथि ।—

निजवीर्य्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसञ्चयम् ।
निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥२३॥

अभिष्यन्दि ।—

पैच्छिल्याद्गौरवाद्द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः शिराः ।
धत्ते यद्गौरवं तत् स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥२४॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने दीपनपाचनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ कलादिकाख्यानाध्यायः ।

कलास्वरूपम् ।—

धात्वाशयान्तरस्थस्तु यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति ।
देहोष्मणा विपक्को यः सा कलेत्यभिधीयते ॥ १ ॥

कलादीनां सङ्ख्यानिर्देशः ।—

कलाः सप्ताशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।
सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥ २ ॥

त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां सन्धयस्तथा ।
दशाधिकञ्च द्विशतमस्थ्नाञ्च त्रिशतं मतम् ॥३॥
सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतं तथा ।
चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः ॥४॥
मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणाञ्च विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोड़श ॥५॥
नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत् समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥६॥

कलानां विवरणम् ।—

मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ।
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ॥७॥

आशयानां विवरणम् ।—

श्लेष्माशयः स्यादुरसि तस्मादामाशयस्त्वधः ।
ऊर्द्धमग्न्याशयो नाभेर्वामभागे व्यवस्थितः ॥८॥
तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाशयः ।
मलाशयस्त्वधस्तस्मात् वस्तिर्मूत्राशयस्त्वधः ॥
जीवरक्ताशयमुरो ज्ञेयाः सप्ताशयास्त्वमी ॥९॥
पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः ।
धरा गर्भाशयः प्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयौ मतौ ॥१०॥

धातूनां विवरणम् ।—

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्राणि धातवः ।
जायन्तेऽन्योऽन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥११॥

पूर्वपूर्वधातुभ्यः उत्तरोत्तरधातूनामुत्पत्तिः ।—

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसम्भवः ॥१२॥

मलानां विवरणम् ।—

जिह्वानेत्रकपोलानां जलं पित्तञ्च रञ्जकम् ।
कर्णविड्रसनादन्त-कक्षामेढ्रादिजं मलम् ॥ १३ ॥
नखनेत्रमलं वक्त्रे स्निग्धत्वं पिडकास्तथा ।
जायन्ते सप्तधातूनां मलान्येतान्यनुक्रमात् ॥१४॥

मलानाम् अन्यविधविवरणम् ।—

कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ।
नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ १५॥

उपधातूनां विवरणम् ।—

स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ॥१६॥
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेयाः एते सप्तोपधातवः ॥१७॥

ओजःस्वरूपम् ।—

ओजः सर्वशरीरस्थं शीतं स्निग्धं स्थिरं मतम् ।
सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ॥१८॥

त्वचां विवरणम् ।—

ज्ञेयाऽवभासिनी पूर्वं सिध्मस्थानञ्च सा मता ।
द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥१९॥
श्वेता तृतीया सङ्ख्याता स्थानं चर्मदलस्य च ।
ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्वित्रभूमिका ॥२०॥
पञ्चमी वेदनी ख्याता सर्वकुष्ठोद्भवा ततः ।
विख्याता लोहिता षष्ठी ग्रन्थिगण्डापचीस्थितिः ॥२१॥
स्थूला त्वक् सप्तमी ख्याता विद्रध्यादेः स्थितिश्च सा ।
इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला व्रीहिद्विमात्रया ॥२२॥

दोषाणां पर्य्यायाः ।—

वायुः पित्तं कफो दोषा धातवश्च मला मताः ।
तत्रापि पञ्चधा ख्याताः प्रत्येकं देहधारणात् ॥२३॥

दोषादीनां निरुक्तिः ।—

शरीरदूषणाद्दोषा धातवो देहधारणात् ।
वातपित्तकफा ज्ञेयाः मलिनीकरणान्मलाः ॥२४॥

वायोः स्वरूपम् ।—

पित्तं पङ्गुः कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥२५॥
पवनस्तेषु बलवान् विभागकरणात् मतः ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्चलः ॥२६॥

वायोः पञ्चस्थानानि ।—

मलाशये चरेत् कोष्ठे वह्निस्थाने तथा हृदि ।
कण्ठे सर्वाङ्गदेशेषु वायुः पञ्चप्रकारतः ॥२७॥

पञ्चवायोः नामानि ।—

अपानः स्यात् समानश्च प्राणोदानौ तथैव च ।
व्यानश्चेति समीरस्य नामान्युक्तान्यनुक्रमात् ॥२८॥

पित्तस्य स्वरूपम् ।—

पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् ।
कटु तिक्तरसं ज्ञेयं विदग्धं चाम्लतां व्रजेत् ॥२९॥

पञ्चानां पित्तानां स्थानानि कार्य्याणि च ।—

अग्न्याशये भवेत् पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
त्वचि कान्तिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यङ्गादिपाचकम् ॥३०॥
दृश्यं यकृति यत् पित्तं तत् रसं शोणतां नयेत् ।
यत् पित्तं नेत्रयुगले रूपदर्शनकारि तत् ॥
यत् पित्तं हृदये तिष्ठेन्मेधाप्रज्ञाकरञ्च तत् ॥

पञ्चानां पित्तानां नामानि ।—

पाचकं भ्राजकश्चैव रञ्जकालोचके तथा ।
साधकश्चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ॥३२॥

कफस्य स्वरूपम् ।—

कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥३३॥

पञ्चानां कफानां स्थानानि कार्य्याणि च ।—

कफश्चामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च सन्धिषु ।
तिष्ठन् करोति देहेषु स्थैर्य्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥३४॥

पञ्चानां कफानां नामानि ।—

क्लेदनः स्नेहनश्चैव रसनश्चावलम्बनः ।
श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥३५॥

स्नायूनां सन्धीनाञ्च स्वरूपम् ।—

स्नायवो बन्धनं प्रोक्ता देहे मांसास्थिमेदसाम् ।
सन्धयश्चाङ्गसन्धानात् देहे प्रोक्ताः कफान्विताः ॥३६॥

अस्थ्नां मर्मणाञ्च स्वरूपम् ।—

आधारश्च तथा सारः कायेऽस्थीनि बुधा विदुः ।
मर्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः ॥३७॥

शिराणां धमनीनाञ्च स्वरूपम् ।—

सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः ।
धमन्यो रसवाहिन्यो धमन्ति पवनं तनौ ॥३८॥

मांसपेशीनां कण्डराणाञ्च स्वरूपम् ।—

मांसपेश्यो बलाय स्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरङ्गानां कण्डरा मताः ॥३९॥

रन्ध्राणां विवरणम् ।—

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्त्तिते ।
मेहनापानवक्त्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥
दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः ॥४०॥

स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।
सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम् ॥४१॥

फुप्फुसप्लीहायकृतां स्थाननिरूपणम् ।—

तद्वामे फुप्फुसप्लीहौ दक्षिणाङ्गे यकृन्मतम् ॥४२॥

फुप्फुसस्य प्लीहश्च स्वरूपम् ।—

उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते बुधैः ।
रक्तवाहिशिरामूलं प्लीहा ख्याता महर्षिभिः ॥४३॥

यकृतः तिलस्य (क्लोम्नः) च स्वरूपम् ।—

यकृत् रञ्जकपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं तिलम् ॥४४॥

वृक्कयोः वृषणयोश्च स्वरूपम् ।—

वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ।
वीर्य्यवाहिशिराधारौ वृषणौ पौरुषावहौ ॥४५॥

लिङ्गस्य हृदयस्य च स्वरूपम् ।—

गर्भाधानकरं लिङ्गमयनं वीर्य्यमूत्रयोः ।
हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम् ॥४६॥

शिराधमनीनां शरीरपोषकत्वम् ।—

शिरा धमन्यो नाभिस्थाः सर्वा व्याप्य स्थितास्तनुम् ।
पुष्णन्ति चानिशं वायोः संयोगात् सर्वधातुभिः ॥४७॥

प्राणवायोः कार्य्यविशेषः ।—

नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ।
कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥४८॥
पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।
प्रीणयन् देहमखिलं जीवयन् जठरानलम् ॥४९॥

आयुषः पञ्चत्वस्य च लक्षणम् ।—

शरीरप्राणयोरेव संयोगादायुरुच्यते ।
कालेन तद्वियोगाच्च पञ्चत्वं कथ्यते बुधैः ॥५०॥

जीवानां मरणधर्मित्वोक्तिः ।—

न जन्तुः कश्चिदमरः पृथिव्यां जायते क्वचित् ।
अतो मृत्युरवार्य्यः स्यात् किन्तु रोगान्निवारयेत् ॥५१॥

रोगाप्रतीकारे दोषोक्तिः ।—

याप्यत्वं याति साध्यस्तु याप्यो गच्छत्यसाध्यताम् ।
जीवितं हन्त्यसाध्यस्तु नरस्याप्रतिकारिणः ॥५२॥

रोगप्रतीकारे गुणोक्तिः ।—

धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।
अतो रुग्भ्यस्तनुं रक्षेन्नरः कर्मविपाकवित् ॥५३॥

धात्वादीनां वैषम्ये साम्ये च दोषगुणौ ।—

धातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ।
समाः सुखाय विज्ञेयाः बलायोपचयाय च ॥५४॥

अथ सृष्टिक्रमः ।—

अव्यक्तः ।—

जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानन्दैकरूपिणः ।
पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः ॥५५॥
अचेतनादि चैतन्ययोगेन परमात्मनः ।
अकरोत् विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृति ॥५६॥

महान् ।—

प्रकृतिर्विश्वजननी पूर्वं बुद्धिमजीजनत् ।
इच्छामयीं महद्रूपाम्—" ॥५७॥

अहङ्कारः ।—

—अहङ्कारस्ततोऽभवत् ।
त्रिविधः सोऽपि सञ्जातो रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥५८॥

एकादशेन्द्रियाणि ।—

तस्मात् सत्त्वरजोयुक्तादिन्द्रियाणि दशाभवन् ।
मनश्च जातं तान्याहुः श्रोत्रत्वक्नयनं तथा ॥
जिह्वा-घ्राण-वचो-हस्त-पादोपस्थ-गुदानि च ॥५९॥

बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च ।—

पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः प्राक्तनानीतराणि च ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथ्यन्ते सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥६०॥

पञ्चतन्मात्रम् ।—

रजःसत्त्वगुणोत्कृष्टादहङ्कारादथाभवत् ।
तन्मात्रपञ्चकं तस्य नामान्युक्तानि सूरिभिः ॥६१॥
शब्दतन्मात्रकं स्पर्श-तन्मात्रं रूपमात्रकम् ।
रसतन्मात्रकं गन्ध-तन्मात्रञ्चेति तद्विदुः ॥६२॥

पञ्चभूतम् ।—

तन्मात्रपञ्चकात्तस्मात् सञ्जातं भूतपञ्चकम् ।
व्योमानिलानलजल-क्षोणीरूपञ्च तन्मतम् ॥६३॥

इन्द्रियार्थाः ।—

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसगन्धावनुक्रमात् ।
तन्मात्राणां विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः ॥
बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चैव शब्दाद्या विषया मताः ॥६४॥

कर्मेन्द्रियाणां विषयाः ।—

कर्मेन्द्रियाणां विषया भाषाऽऽदानविहारिताः ।
आनन्दोत्सर्गकौ चैव कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥६५॥

प्रकृतेः पर्य्यायाः ।—

प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता ॥६६॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि ।—

महानहङ्कृतिः पञ्च-तन्मात्राणि पृथक् पृथक् ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चैव सप्तैतानि बुधा जगुः ॥६७॥

दशेन्द्रियाणि चित्तञ्च महाभूतानि पञ्च च ।
विकाराः षोडश ज्ञेयाः सर्वं व्याप्य जगत् स्थिताः ॥६८॥

जीवात्मनो विवरणम् ।—

एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे ।
जीवात्मा नियतो नित्यो वसति स्वान्तदूतवान् ॥६९॥
स देही कथ्यते पाप-पुण्यदुःखसुखादिभिः ।
व्याप्तो बद्धश्च मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैः ॥७०॥

जीवात्मनो बन्धनकारणानि ।—

कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः ।
दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः ॥७१॥

जीवात्मनः बन्ध-मुक्ति-दुःख-सुखहेतवः ।—

आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ।
तद्दुःखयोगकृत् व्याधिरारोग्यं तत्सुखावहम् ॥७२॥

इति श्रीदामोदरसूनुना शार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां कलादिकाख्यानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ आहारादिगतिरध्यायः ।

आहारपरिपाके प्रथमक्रमः ।—

यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः ।
माधुर्यं फेनभावञ्च षड्सोऽपि लभेत सः ॥१॥

आहारपाके द्वितीयतृतीयक्रमद्वयम् ।—

अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेत् ।
ततः समानमरुता ग्रहणीमभिनीयते ॥२॥

ग्रहणीनिर्द्देशः ।—

(षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणीत्यभिधीयते ॥)

सुपक्वापक्वाहारयोः क्रिया ।—

ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठ-वह्निना जायते कटुः ।
रसो भवति सम्पक्वादपक्वादामसम्भवः ॥३॥

सम्यक्पक्वरसस्य क्रिया ।—

वह्निबलेन माधुर्य्यं स्निग्धतां याति तद्रसः ।
पुष्णाति धातूनखिलान् सम्यक् पक्वोऽमृतोपमः ॥४॥

असम्यक्पक्वरसस्य क्रिया ।—

मन्दवह्निविदग्धस्तु कट्वाऽम्लो भवेद्रसः ।
विषभावं व्रजेद्वाऽपि कुर्य्याद्वा रोगसङ्करम् ॥५॥

आहारस्य सारमलयोर्निर्द्देशः मूत्रस्वरूपञ्च ।—

आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥६॥

मलस्य स्वरूपम् ।—

तत्किट्टञ्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत् पक्वाशये च तत् ।
बलित्रयमार्गेण यात्यपानेन नोदितम् ॥७॥

बलित्रयस्य नामानि ।—

प्रवाहणी सर्ज्जनी च ग्राहिकेति बलित्रयम् ॥८॥

रक्तोत्पत्तिक्रमः ।—

रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः ।
रञ्जितः पाचितस्तत्र पित्तेन याति रक्तताम् ॥९॥

रक्तस्य विवरणम्।—

रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम्।
स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥१०॥

शुक्रस्य रजसश्च उत्पत्तिविवरणम्।—

पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात्।
शुक्रत्वं याति मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥११॥

गर्भोत्पत्तिविवरणम्।—

कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते ॥१२॥

कन्या-पुत्र नपुंसकोत्पत्तौ हेतुः।—

आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत्।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥१३॥

बाले औषधप्रयोगनियमः।—

बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका।
अवलेहीकृतैकैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः ॥१४॥
वर्द्धयेत्तावदेकैकां यावद्वर्षति वत्सरः।
माषैर्वृद्धिस्तदूर्द्धं स्यात् यावत् षोड़शवत्सरः ॥१५॥
ततः स्थिरा भवेत्तावत् यावत् वर्षाणि सप्ततिः।
ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः॥
मात्रेयं कल्कचूर्णानां कषायाणां चतुर्गुणा ॥१६॥

बाले अञ्जनादीनामपि कर्त्तव्यतानिर्देशः।—

अञ्जनञ्च तथा लेपः स्नानमभ्यङ्गकर्म च।
वमनं प्रतिमर्शश्च जन्मप्रभृति शस्यते ॥१७॥

बाले कवलादीनां कालनिर्देशः।—

कवलः पञ्चमाद्वर्षादष्टमान्नस्यकर्म च।
विरेकः षोड़शात् वर्षात् विंशतेश्चैव मैथुनम् ॥१८॥

वयोऽनुसारेण बाल्यादीनां ह्रासनिर्देशः ।—

बाल्यं वृद्धिश्छविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।
बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो ह्रसेत् ॥१९॥

वातप्रकृतेः लक्षणम् ।—

अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।
आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः ॥२०॥

पित्तप्रकृतेः लक्षणम् ।—

अकालपलितैर्व्याप्तो धीमान् स्वेदी च रोषणः ।
स्वप्नेषु ज्योतिषां द्रष्टा पित्तप्रकृतिको नरः ॥२१॥

श्लेष्मप्रकृतेः लक्षणम् ।—

गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥२२॥

द्वन्द्वसन्निपातप्रकृत्योः लक्षणम् ।—

ज्ञातव्या मिश्रचिह्नैश्च द्वित्रिदोषोल्बणा नराः ॥२३॥

वयसः प्रकृतेश्च त्रैविध्यनिर्देशः ।—

(कौमारं यौवनं वार्द्धं प्राणिनां त्रिविधं वयः ।
कफपित्तानिलप्रायं क्रमतः प्रकृतिस्त्रिधा ॥

वयोऽनुसारेण बाल्यादीनां सीमानिर्देशः ।—

आ षोड़शात् भवेद्बालो वर्षात् क्षीरान्नवर्द्धितः ।
मध्यमं सप्ततिर्यावत्तदूर्द्धं वृद्ध उच्यते ॥)

निद्रा-मूर्च्छा-भ्रान्ति-तन्द्राणां दोषनिर्देशः ।—

तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्च्छा पित्ततमोभवा ।
रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिलैः ॥२४॥

ग्लानेरालस्यस्य च लक्षणम् ।—

ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत् ।
यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ॥२५॥

जृम्भाया लक्षणम् ।—

चैतन्यशिथिलत्वात् यः पीत्वैकं श्वासमुद्धरेत् ।
विदीर्णवदनः श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ॥२६॥

क्षवथ्य लक्षणम् ।—

उदानप्राणयोरूर्द्ध-योगान्मौलिकफस्रवात् ।
शब्दः सञ्जायते तेन क्षुतं तत् कथ्यते बुधैः ॥ २७ ॥

उद्गारस्य लक्षणम् ।

उदानकोपादाहार-स्वस्थितत्वाच्च यद्भवेत् ।
पवनस्योर्द्धगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां शारीरे आहारादिगतिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ रोगगणनाध्यायः ।

रोगगणनायाः प्रतिज्ञा ।—

रोगाणां गणना पूर्वं मुनिभिर्या प्रकीर्त्तिता ।
मयाऽत्र प्रोच्यते सैव तद्भेदा बहवो मताः ॥१॥

पञ्चविंशतिज्वराणां विवरणम् ।—

पञ्चविंशतिरुद्दिष्टा ज्वरास्तद्भेद उच्यते ।
पृथग्दोषैस्त्रयो द्वन्द्व-भेदेन त्रिविधः स्मृतः ॥२॥
एकश्च सन्निपातेन तद्भेदा बहवः स्मृताः ।
प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः ॥३॥
सन्ततः सततश्चैव अन्येद्युष्कस्तृतीयकः ।
चातुर्थकश्च पञ्चैते कीर्त्तिता विषमज्वराः ॥४॥

तथाऽऽगन्तुज्वरोऽप्येकस्तथोदशविधो मतः।
अभिचारग्रहावेश-शापैरागन्तुकस्त्रिधा ॥ ५ ॥
अमात्स्फेदात् क्षताद्दाहाच्चतुर्द्धाऽऽघातजो ज्वरः।
कामाद्भीतेः शुचो रोषाद्विषादोषधिगन्धतः ॥
अभिषङ्गज्वराः षट् स्युरेवं ज्वरविनिश्चयः ॥६॥

षड़तीसाराणां विवरणम्।—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोकादामाद्भयादपि।
अतीसारः सप्तधा स्यात्—" ॥७॥

पञ्चग्रहणीनां विवरणम्।—

"—ग्रहणी पञ्चधा मता।
पृथग्दोषैः सन्निपातात्तथा चामेन पञ्चमी ॥८॥

चतुर्विधप्रवाहिकाणां विवरणम्।—

प्रवाहिका चतुर्द्धा स्यात् पृथग्दोषैस्तथाऽस्रतः ॥९॥

चतुर्विधाजीर्णानां विवरणम्।—

अजीर्णं त्रिविधं प्रोक्तं विष्टब्धं वायुना मतम्।
पित्ताद्विदग्धं विज्ञेयं कफेनामं तदुच्यते ॥
विषाजीर्णं रसादेकं—" ॥१०॥

त्रिविधालसकानां विवरणम्।—

"—दोषैः स्यादलसस्त्रिधा।

त्रिविधविसूचीनां विवरणम्।—

विसूची त्रिविधा प्रोक्ता दोषैः सा स्यात् पृथक् पृथक् ॥११॥

एकविधदण्डालसकस्य विवरणम्।—

दण्डकालसकश्चैकः—"

एकविधविलम्बिकाया विवरणम्।—

"—एकैव स्याद्विलम्बिका ॥१२॥

षड़र्शसां विवरणम्।—

अर्शांसि षड्विधान्याहुर्वातपित्तकफास्रतः।

सन्निपाताच्च संसर्गात्तेषां भेदो द्विधा मतः ॥
सहजोत्तरजन्मभ्यां तथा शुष्काद्र्भेदतः ॥ १३ ॥

त्रिविधचर्मकीलानां विवरणम् ।—

त्रिधैव चर्मकीलानि वातात् पित्तात् कफादपि ॥ १४ ॥

एकविंशतिक्रिमीणां विवरणम ।—

एकविंशतिभेदेन क्रमयः स्युर्द्विधा च ते ।
वाह्यास्तथाऽऽभ्यन्तराः स्युस्तेषु यूका वहिश्चराः ॥ १५ ॥
लिख्याश्चान्येऽन्तरचराः कफात्ते हृदयादकाः ।
अन्त्रादा उदरावेष्टाश्चुरवश्च महागुदाः ॥१६॥
सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा रक्ताच्च मातरः ।
सौरसा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उड़म्बराः ॥ १७ ॥
केशादाश्च तथैवान्ये शक्रज्जाता मर्क्कुकाः ।
लेलिहाश्च सशूलाश्च सौसुरादाः कर्क्करुकाः ॥१८॥
तथाऽन्यः कफरक्ताभ्यां सञ्जातः स्नायुकः स्मृतः ।
व्रणस्य क्रमयश्चान्ये विषमा वाह्ययोनयः ॥ १९॥

पञ्चपाण्डूनां विवरणम ।—

पाण्डुरोगाश्च पञ्च स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च—" ॥२०॥

एकैककामला-कुम्भकामला-हलीमकानां विवरणम ।—

"—तथैका कामला मता ।
स्यात् कुम्भ-कामला चैका तथैकञ्च हलीमकम् ॥२१॥

त्रिविधरक्तपित्तानां विवरणम ।—

रक्तपित्तं त्रिधा प्रोक्तमूर्द्धगं कफसम्भवम् ।
अधोगं मारुतात् ज्ञेयं तद्वयेन द्विमार्गगम् ॥२२॥

पञ्चकासानां विवरणम् ।—

कासाः पञ्च समुद्दिष्टास्ते त्रयस्तु त्रिभिर्मलैः ।
उरःक्षताच्चतुर्थः स्यात् क्षयाद्धातोश्च पञ्चमः ॥२३॥

पञ्चक्षयाणां विवरणम् ।—

क्षया: पञ्चैव विज्ञेयास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते ।
चतुर्थ: सन्निपातेन पञ्चम: स्यादुर:क्षतात् ॥२४॥

षट्शोषाणां विवरणम् ।—

शोषा: स्यु: षट्प्रकारेण स्त्रीप्रसङ्गाच्छुचो व्रणात् ।
अध्वश्रमाच्च व्यायामात् वार्द्धकादपि जायते ॥ २५ ॥

पञ्चश्वासानां विवरणम् ।—

श्वासाश्च पञ्च विज्ञेया: क्षुद्र: स्यात्तमकस्तथा ।
ऊर्द्ध्वश्वासो महाश्वासश्छिन्नश्वासश्च पञ्चम: ॥ २६ ॥

पञ्चहिक्कानां विवरणम् ।—

कथिता: पञ्च हिक्कास्तु तास्तु क्षुद्राऽन्नजा तथा ।
गम्भीरा यमला चैव महती पञ्चमी स्मृता ॥ २७ ॥

चतुर्विधाग्निविकाराणां विवरणम् ।—

चत्वारोऽग्नेर्विकारा: स्युर्विषमो वातसम्भव: ।
तीक्ष्ण: पित्तात् कफान्मन्दो भस्मको वातपित्तयो: ॥ २८ ॥

पञ्चारोचकानां विवरणम् ।—

पञ्चैवारोचका ज्ञेया वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
सन्निपातान्मनस्तापात्—" ॥२९॥

सप्तच्छर्दीनां विवरणम् ।—

"—छर्दय: सप्तधा मता: ।
त्रिभिर्दोषै: पृथक् तिस्र: क्रिमिभि: सन्निपातत: ॥
घृणया च तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते ॥ ३०॥

षट्स्वरभेदानां विवरणम् ।—

स्वरभेदा: षडेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रय: ।
मेदसा सन्निपातेन क्षयात् षष्ठ: प्रकीर्त्तित: ॥३१॥

षट्तृष्णानां विवरणम् ।—

तृष्णा च षड्विधा प्रोक्ता वातात् पित्तात् कफादपि ।
त्रिदोषैरुपसर्गाच्च क्षयाद्धातोश्च षष्ठिका ॥३२॥

चतुर्विधमूर्च्छानां विवरणम् ।—

मूर्च्छा चतुर्विधा ज्ञेया वातपित्तकफैः पृथक् ।
चतुर्थी सन्निपातेन—" ॥३३॥

एकैकभ्रम-निद्रा-तन्द्रा-सन्न्यास-ग्लानीनां विवरणम् ।—

"—तथैकश्च भ्रमः स्मृतः ।
निद्रा तन्द्रा च सन्न्यासो ग्लानिश्चैकैकशः स्मृतः ॥ ३४ ॥

सप्तमदानां विवरणम् ।—

मदाः सप्त समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।
त्रिदोषैरस्रजो मद्यात् विषादपि च सप्तमः ॥३५॥

चतुर्विधमदात्ययानां विवरणम् ।—

मदात्ययश्चतुर्द्धा स्यात् वातात् पित्तात् कफादपि ।
त्रिदोषैरपि विज्ञेयः—" ॥३६॥

एकैकपरमद-पानाजीर्ण-पानविभ्रम-पानात्ययानां विवरणम् ।—

"—एकः परमदस्तथा ।
पानाजीर्णं तथा चैकं तथैकः पानविभ्रमः ॥
पानात्ययस्तथा चैको—" ॥३७॥

सप्तदाहानां विवरणम् ।—

"—दाहाः सप्त मतास्तथा ।
रक्त-पित्तात्तथा रक्तात्तृष्णायाः पित्ततस्तथा ॥
धातुक्षयान्मर्मघाताद्रक्तपूर्णोदरादपि ॥ ३८॥

षडुन्मादानां विवरणम् ।—

उन्मादाः षट् समाख्यातास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते ।
सन्निपाताद्विषात् ज्ञेयः षष्ठो दुःखेन चेतसः ॥ ३९ ॥

विंशतिभूतोन्मादानां विवरणम् ।—

भूतोन्मादा विंशतिः स्युस्ते देवाद्दानवादपि ।
गन्धर्वात् किन्नरात् यक्षात् पितृभ्यो गुरुशापतः ॥४०॥
प्रेताच्च गुह्यकाद्वृद्धात् सिद्धाद्भूतात् पिशाचतः ।
जलाधिदेवतायाश्च नागाच्च ब्रह्मराक्षसात् ॥
राक्षसादपि कुष्माण्डात् कृत्या-वेतालयोरपि ॥४१॥

चतुर्विधापस्माराणां विवरणम् ।—

अपस्मारश्चतुर्द्धा स्यात् समीरात् पित्ततस्तथा ।
श्लेष्मणोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थः सन्निपाततः ॥४२॥

चतुर्विधामवातानां विवरणम् ।—

चत्वारश्चामवाताः स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।
चतुर्थः सान्निपातेन—" ॥४३॥

अष्टशूलानां विवरणम् ।—

"—शूलान्यष्टौ बुधा जगुः ।
पृथग्दोषैस्त्रिधा द्वन्द्व-भेदेन त्रिविधान्यपि ॥
आमेन सप्तमं प्रोक्तं सान्निपातेन चाष्टमम् ॥ ४४ ॥

अष्टपरिणामशूलानां विवरणम् ।—

परिणामभवं शूलमष्टधा परिकीर्त्तितम् ।
मलैर्यैः शूलसङ्ख्या स्यात्तैरेव परिणामजम् ॥४५॥

एकैकान्नद्रव-जरत्पित्तशूलयोः विवरणम् ।—

अन्नद्रवभवं शूलं जरत्पित्तभवं तथा ।
एकैकं गणितं सुज्ञैः—" ॥४६॥

त्रयोदशोदावर्त्तानां विवरणम् ।—

"—उदावर्त्तास्त्रयोदश ।
एकः क्षुन्निग्रहात् प्रोक्तस्तृष्णारोधाद्द्वितीयकः ॥ ४७ ॥
निद्राघातात्तृतीयः स्याच्चतुर्थः श्वासनिग्रहात् ।
छर्दिरोधात् पञ्चमः स्यात् षष्ठः क्षवथुनिग्रहात् ॥ ४८ ॥

जृम्भारोधात् सप्तमः स्यादुद्गारग्रहतोऽष्टमः ।
नवमः स्यादश्रुरोधाद्दशमः शुक्रधारणात् ॥४९॥
मूत्ररोधान्मलस्यापि रोधात वातविनिग्रहात् ।
उदावर्त्तास्त्रयश्चैते घोरोपद्रवकारकाः ॥५०॥

द्विविधानाहस्य विवरणम् ।—

आनाहो द्विविधो ज्ञेय एकः पक्काशयोद्भवः ।
आमाशयोद्भवश्चान्यः प्रत्यानाहः स कथ्यते ॥५१॥

एकविधोरोग्रहस्य विवरणम् ।—

उरोग्रहस्तथा चैको—"

पञ्चहृद्रोगाणां विवरणम् ।—

"—हृद्रोगाः पञ्च कीर्त्तिताः ।
वातादिभिस्त्रयः प्रोक्ताश्चतुर्थः सन्निपाततः ॥
पञ्चमः क्रिमिसञ्जातः—"　　॥५२॥

अष्टोदराणां विवरणम् ।—

"—तथाऽष्टावुदराणि च ।
वातात् पित्तात् कफात्तानि त्रिदोषेभ्यो जलादपि ॥
प्रोक्तः क्षतात् बद्धगुदादष्टमं परिकीर्त्तितम् ॥५३॥

अष्टगुल्मानां विवरणम् ।—

गुल्मास्त्वष्टौ समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।
द्वन्द्वभेदास्त्रयः प्रोक्ताः सप्तमः सन्निपाततः ॥
रक्तादष्टमकः ख्यातो—"　　॥५४॥

त्रयोदशमूत्राघातानां विवरणम् ।—

"—मूत्राघातास्त्रयोदश ।
वातकुण्डलिका पूर्वा वाताष्ठीला ततः परः ॥५५॥
वातवस्तिस्तृतीयः स्यान्मूत्रातीतश्चतुर्थकः ।
पञ्चमो मूत्रजठरं षष्ठो मूत्रक्षयः स्मृतः ॥ ५६ ॥

मूत्रोत्सङ्गः सप्तमः स्यात् मूत्रग्रन्थिस्तथाऽष्टमः।
मूत्रशुक्रन्तु नवमो विड्घातो दशमः स्मृतः ॥५७॥
मूत्रसादश्चोष्णवातो वस्तिकुण्डलिका तथा।
त्रयोऽप्येते मूत्राघाताः पृथक् घोराः प्रकीर्त्तिताः ॥५८॥

अष्टमूत्रकृच्छ्राणां विवरणम्।—

मूत्रकृच्छ्राणि चाष्टौ स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा।
सन्निपाताच्चतुर्थः स्याच्छुक्र-कृच्छ्रञ्च पञ्चमम् ॥५९॥
विट्कृच्छ्रं षष्ठमाख्यातं घातकृच्छ्रञ्च सप्तमम्।
अष्टमञ्चाश्मरीकृच्छ्रं—" ॥६०॥

चतुर्विधाश्मरीणां विवरणम्।—

"—चतुर्द्धा चाश्मरी मता।
वातात् पित्तात् कफाच्छुक्रात्—" ॥६१॥

विंशतिमेहेषु दशश्लेष्ममेहानां विवरणम्।—

"—तथा मेहाश्च विंशतिः।
इक्षु-मेहः सुरा-मेहः पिष्ट-मेहश्च सान्द्रकः ॥६२॥
शुक्र-मेहोदकाख्यौ च लाला-मेहश्च शीतकः।
सिकताख्यः शनैर्मेहो दशैते कफ-सम्भवाः ॥ ६३ ॥

तत्र षट्पित्तमेहानां विवरणम्।—

मञ्जिष्ठाख्यो हरिद्राख्यो नील-मेहश्च रक्तकः।
कृष्ण-मेहः क्षार-मेहः षड़ेते पित्त-सम्भवाः ॥६४॥

तत्र चतुर्विधवातमेहानां विवरणम्।—

हस्ति-मेहो वसा-मेहो मज्ज-मेहो मधुप्रभः।
चत्वारो वातजा मेहा इति मेहाश्च विंशतिः ॥६५॥

एकसोमरोगस्य विवरणम्।—

सोमरोगस्तथा चैकः—"

दशप्रमेहपिडकानां विवरणम् ।—

"—प्रमेहपिडका दश ।

शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ॥६६॥

मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी च विदारिका ।

विद्रधिश्च दशैताः स्युः पिड़का मेह-सम्भवाः ॥६७॥

एकमेदोरोगस्य विवरणम् ।—

मेदो-दोषस्तथा चैकः—"

नवशोथानां विवरणम् ।—

"—शोथरोगा नव स्मृताः ।

दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघातात् विषादपि ॥६८॥

सप्तवृद्धीनां विवरणम् ।—

वृद्धयः सप्त गदिता वातात् पित्तात् कफेन च ।

रक्तेन मेदसा मूत्रादन्त्रवृद्धिश्च सप्तमी ॥ ६९ ॥

एकविधाण्डवृद्धेः विवरणम् ।—

अण्डवृद्धिस्तथा चैका—"

एकगण्डमालाया विवरणम् ।—

"—तथैका गण्डमालिका ।

एकगण्डालज्या विवरणम् ।—

गण्डालजी तु चैका स्यात्—" ॥७०॥

नवग्रन्थीनां विवरणम् ।—

"—ग्रन्थयो नवधा मताः ।

त्रिभिर्दोषैस्त्रयो रक्ताच्छिराभिर्मेदसो व्रणात् ॥

अस्था मांसेन नवमः—" ॥७१॥

षडर्बुदानां विवरणम् ।—

"—षड्विधं स्यात्तथाऽर्बुदम् ।

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् मांसादपि च मेदसः ॥७२॥

त्रिविधश्लीपदानां विवरणम् ।—

श्लीपदञ्च त्रिधा प्रोक्तं वातात् पित्तात् कफादपि ॥७३॥

षड्विद्रधीनां विवरणम् ।—

विद्रधि: षड्विध: ख्यातो वातपित्तकफैस्त्रय: ।
रक्तात् क्षतात् त्रिदोषैश्च—"   ॥७४॥

पञ्चदशव्रणानां विवरणम् ।—

"—व्रणा: पञ्चदशोदिता: ।
तेषां चतुर्द्धा भेदा: स्युरागन्तुर्देहजस्तथा ॥७५॥
शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्सङ्ख्या कथ्यते पृथक् ।
वातव्रणः पित्तजश्च कफजो रक्तजो व्रणः ॥७६॥
वात-पित्तभवश्चान्यो वात-श्लेष्मभवस्तथा ।
तथा पित्त-कफाभ्याञ्च सन्निपातेन चाष्टम: ॥७७॥
नवमो वात-रक्तेन दशमो रक्त-पित्तत: ।
श्लेष्म-रक्तभवश्चान्यो वात-पित्तासृगुद्भव: ॥७८॥
वात-श्लेष्मासृगुत्पन्नः पित्त-श्लेष्मास्रसम्भव: ।
सन्निपातासृगुद्भूत इति पञ्चदश व्रणा: ॥८९॥

अष्टसद्योव्रणानां विवरणम् ।—

सद्यो-व्रणास्त्वष्टधा स्यात् अवकृत्त-विलम्बितौ ।
छिन्न-भिन्न-प्रचलित-घृष्ट-विद्ध-निपातिता: ॥८०॥

द्विविधकोष्ठभेदस्य विवरणम् ।—

कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्त: छिन्नान्त्रो नि:सृतान्त्रक: ॥८१॥

अष्टास्थिभङ्गानां विवरणम् ।—

अस्थिभङ्गोऽष्टधा प्रोक्तो भग्न: पिष्ट-विदारितौ ।
विवर्त्तितश्च विश्लिष्टस्तिर्य्यक्क्षिप्तस्त्वधोगत: ॥
ऊर्द्धग: सन्धिभग्नश्च—"   ॥८२॥

चतुर्विधाग्निदग्धव्रणानां विवरणम् ।—

"—वह्निदग्धश्चतुर्विध: ।
प्लुष्टोऽतिदग्धो दुर्दग्ध: सम्यग्दग्ध: प्रकीर्त्तित: ।

पञ्चनाडीव्रणानां विवरणम्।—

नाड्यः पञ्च समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रिधा।
त्रिदोषैरपि शल्येन—" ॥८४॥

अष्टभगन्दराणां विवरणम्।—

"—तथाऽष्टौ स्युर्भगन्दराः।
शतपोनस्तु पवनादुष्ट्रग्रीवश्च पित्ततः ॥८५॥
परिस्रावी कफाज्ज्ञेयः ऋजुर्वात-कफोद्भवः।
परिक्षेपी मरुत्पित्तादर्शोजः कफ-पित्ततः॥
आगन्तुजातश्चोन्मार्गी शम्बूकावर्त्तस्त्रिदोषजः ॥८६॥

पञ्चोपदंशानां विवरणम्।

मेढ्रे पञ्चोपदंशाः स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च—" ॥८७॥

चतुर्विंशतिशूकदोषाणां विवरणम्।—

"—मेढ्रे शूकामयास्तथा।
चतुर्विंशतिराख्याता लिङ्गार्शो ग्रथितं तथा ॥८८॥
निवृत्तमवमन्थश्च मृदितं शतपोनकः।
अष्ठीलिका सर्षपिका त्वक्पाकश्चावपाटिका ॥८९॥
मांसपाकः स्पर्शहानिर्निरुद्धमणिरुत्तमा।
मांसार्बुदं पुष्करिका सम्मूढपिडकाऽलजी ॥९०॥
रक्तार्बुदं विद्रधिश्च कुम्भीका तिलकालकः।
निरुद्धप्रकशः प्रोक्तास्तथैव परिवर्त्तिका ॥९१॥

अष्टादशकुष्ठानां विवरणम्।—

कुष्ठान्यष्टादशोक्तानि वातात् कापालिकं भवेत्।
पित्तेनौडुम्बरं प्रोक्तं कफान्मण्डलचर्चिके ॥ ९२ ॥
मरुत्पित्तादृष्यजिह्वं श्लेष्मवाताद्विपादिका।
तथा सिध्मैककुष्ठञ्च किटिमश्चालसं तथा ॥९३॥

कफपित्तात् पुनर्दद्रुः पामा विस्फोटकं तथा।
महाकुष्ठं चर्मदलं पुण्डरीकं शताककम्॥
त्रिदोषैः काकणं ज्ञेयं—" ॥९४॥

त्रिविधश्वित्राणां विवरणम्।—

"—तथाऽन्यत् श्वित्रसंज्ञकम्।
तच्च वातेन पित्तेन श्लेष्मणा च त्रिधा भवेत्॥९५॥

षष्टिक्षुद्ररोगाणां विवरणम्।—

क्षुद्ररोगाः षष्टिसङ्ख्यास्तेष्वादौ शर्करार्बुदम्।
इन्द्रवृद्धा पनसिका विवृताऽन्धालजी तथा॥९६॥
वराहदंष्ट्री वल्मीकं कच्छपो तिलकालकः।
गर्दभो रकसा चैव यवप्रख्या विदारिका॥९७॥
कदरी मषकश्चैव नीलिका जालगर्दभः।
इरिवेल्ली जतुमणिर्गुदभ्रंशोऽग्निरोहिणी॥९८॥
सन्निरुद्धगुदः कोठः कुनखोऽनुशयी तथा।
पद्मिनीकण्टकश्चिप्पमलसो मुखदूषिका॥९९॥
कक्षा वृषणकच्छूश्च गन्धः पाषाणगर्दभः।
राजिका च—"॥ १००॥

तत्र चतुर्विधव्यङ्गानां विवरणम्।—

"—तथा व्यङ्गश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितः।
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यङ्गलक्षणम्॥१०१॥

तत्र अष्टविस्फोटानां विवरणम्।—

विस्फोटाः क्षुद्ररोगेषु तेऽष्टधा परिकीर्त्तिताः।
पृथक् दोषैस्त्रयो द्वन्द्वैस्त्रिविधः सप्तमोऽसृजः॥
अष्टमः सन्निपातेन—" ॥१०२॥

तत्र चतुर्दशमसूरिकाणां विवरणम्।—

"—क्षुद्रकस्तु मसूरिका।

चतुर्दशप्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिधा च सा ॥१०३॥
द्वन्द्वजा त्रिविधा प्रोक्ता सन्निपातेन सप्तमी।
अष्टमी त्वग्गता ज्ञेया नवमी रक्तजा मता ॥१०४॥
दशमी मांसजा ख्याता चतस्रोऽन्याश्च दुस्तराः।
मेदोऽस्थिमज्जशुक्रस्थाः क्षुद्ररोगा इतीरिताः ॥ १०५ ॥

नवविसर्पाणां विवरणम्।—

विसर्परोगो नवधा वातपित्तकफैस्त्रिधा।
त्रिधा स द्वन्द्वभेदेन सन्निपातेन सप्तमः ॥
अष्टमो वह्निदाहेन नवमश्चाभिघातजः ॥ १०६ ॥

एकैकोदर्दशीतपित्तयोः विवरणम्।—

तथैकः श्लेष्मपित्ताभ्यामुदर्दः परिकीर्त्तितः।
वातपित्तेन चैकस्तु शीतपित्तामयः स्मृतः ॥ १०७ ॥

त्रिविधाम्लपित्तानां विवरणम्।—

अम्लपित्तं त्रिधा प्रोक्तं वातेन श्लेष्मणा तथा।
तृतीयं श्लेष्मवाताभ्यां—" ॥ १०८ ॥

अष्टविधवातरक्तानां विवरणम्।—

"—वातरक्तं तथाऽष्टधा।
वाताधिक्येन पित्ताच्च कफाद्दोषत्रयेण च ॥
रक्ताधिक्येन दोषाणां द्वन्द्वेन त्रिविधः स्मृतः ॥ १०९ ॥

अशीतिवातरोगाणां विवरणम्।—

अशीतिर्वातजा रोगाः कथ्यन्ते मुनिभाषिताः।
आक्षेपको हनुस्तम्भ ऊरुस्तम्भः शिरोग्रहः ॥ ११० ॥
बाह्यायामोऽन्तरायामः पार्श्वशूलं कटिग्रहः।
दण्डापतानकः खल्वी जिह्वास्तम्भस्तथाऽर्दितम् ॥१११॥
पक्षाघातः क्रोष्टुशीर्षो मन्यास्तम्भश्च पङ्गुता।
कलायखञ्जता तूणी प्रतितूणी च खञ्जता ॥ ११२ ॥

पादहर्षो गृध्रसी च विश्वाची चापबाहुकः।
अपतानो व्रणायामो वातकण्टोऽपतन्त्रकः॥ ११३॥
अङ्गभेदोऽङ्गशोषश्च मिन्मिनत्वञ्च कल्लता।
प्रत्यष्ठीलाऽष्ठीलिका च वामनत्वञ्च कुब्जता॥ ११४॥
अङ्गपीड़ाङ्गशूलञ्च सङ्कोचस्तम्भरूक्षताः।
अङ्गभङ्गोऽङ्गविभ्रंशो विड्ग्रहो बद्धविट्कता॥ ११५॥
मूकत्वमतिजृम्भा स्यादत्युद्गारोऽन्त्रकूजनम्।
वातप्रवृत्तिः स्फुरणं शिराणां पूरणं तथा॥ ११६॥
कम्पः कार्श्यं श्यावता च प्रलापः क्षिप्रमूत्रता।
निद्रानाशः स्वेदनाशो दुर्बलत्वं बलक्षयः॥ ११७॥
अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य कार्श्यं नाशश्च रेतसः।
अनवस्थितचित्तत्वं काठिन्यं विरसास्यता॥ ११८॥
(कषायवक्त्रताऽऽध्मानं प्रत्याध्मानञ्च शीतता।
रोमहर्षश्च भीरुत्वं तोदः कण्डूरसाज्ञता॥)
शब्दाज्ञता प्रसुप्तिश्च गन्धाज्ञत्वं दृशः क्षयः॥ ११९॥

चत्वारिंशत्पित्तरोगाणां विवरणम्।—

अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः।
धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णाङ्गत्वं मतिभ्रमः॥ १२०॥
कान्तिहानिः कण्ठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्रता।
तिक्तास्यताऽम्लवक्त्रत्वं स्वेदस्रावोऽङ्गपाकता॥ १२१॥
क्लमो हरितवर्णत्वमतृप्तिः पीतगात्रता।
रक्तस्रावोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा॥ १२२॥
दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविट्कता।
पीतावलोकनं पीत-नेत्रता पीतदन्तता॥ १२३॥
शीतेच्छा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता।
कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविट्कत्वमन्धता॥ १२४॥

उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च।
तमसो दर्शनं पीत-मण्डलानाञ्च दर्शनम्॥
निःसहत्वञ्च पित्तस्य चत्वारिंशद्रुजः स्मृताः॥ १२५॥

विंशतिकफरोगाणां विवरणम्।—

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्राऽतिनिद्रता।
गौरवं मुखमाधुर्य्यं मुखलेपः प्रसेकता॥ १२६॥
श्वेतावलोकनं श्वेत-विट्कत्वं श्वेतमूत्रता।
श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिक्तकामिता॥ १२७॥
मलाधिक्यञ्च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता।
आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्घरवाक्यता॥
अचैतन्यञ्च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः॥ १२८॥

दशरक्तरोगाणां विवरणम्।—

रक्तस्य च दश प्रोक्ता व्याधयस्तेषु गौरवम्।
रक्तमण्डलता रक्त-नेत्रत्वं रक्तमूत्रता॥ १२९॥
रक्तनिष्ठीवनं रक्त-पिड़कानाञ्च दर्शनम्।
औष्ण्यञ्च पूतिगन्धत्वं पीड़ा पाकश्च जायते॥ १३०॥

चतुःसप्ततिमुखरोगाणां विवरणम्।—

चतुःसप्ततिसङ्ख्याका मुखरोगास्तथोदिताः॥ १३१॥

तत्र एकादशौष्ठरोगाणां विवरणम्।—

तेष्वोष्ठरोगा गणिता एकादशमिता बुधैः।
वातपित्तकफैस्त्रेधा त्रिदोषैरस्रजा तथा॥ १३२॥
क्षतं मांसार्बुदञ्चैव खण्डोष्ठश्च जलार्बुदम्।
मेदोऽर्बुदञ्चार्बुदञ्च रोगा एकादश स्मृताः॥ १३३॥

तत्र दशदन्तरोगाणां विवरणम्।—

दन्तरोगा दशाख्याता दालनः क्रिमिदन्तकः।
दन्तहर्षः करालश्च दन्तचालश्च शर्करा॥

अधिदन्त: श्यावदन्तो दन्तभेद: कपालिका ॥ १३४ ॥

तत्र त्रयोदशदन्तमूलरोगाणां विवरणम् ।—

तथा त्रयोदशमिता दन्तमूलामया: स्मृता: ।
शीतादोपकुशौ द्वौ तु दन्तविद्रधिपुप्पुटौ ॥ १३५ ॥
अधिमांसो विदर्भश्च महाशुषिरशौषिरौ ।
तेष्वेव गतय: पञ्च वातात् पित्तात् कफादपि ॥
सन्निपाताद्गतिश्चान्या रक्तनाड़ी च पञ्चमी ॥ १३६ ॥

तत्र षट्जिह्वारोगाणां विवरणम् ।—

तथा जिह्वामया: षट् स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
अलासश्च चतुर्थ: स्यादधिजिह्वा च पञ्चमी ॥
षष्ठी चैवोपजिह्वा स्यात्—" ॥ १३७ ॥

तत्राष्टतालुरोगाणां विवरणम् ।—

"—तथाऽष्टौ तालुजा गदा: ।
अर्बुदं तालुपिड़का कच्छपो तालुसंहति: ॥
गलशुण्डी तालुशोषस्तालुपाकश्च पुप्पुट: ॥ १३८ ॥

तत्राष्टादशगलरोगाणां विवरणम् ।—

गलरोगास्तथाऽऽख्याता अष्टादशमिता बुधै: ।
वातरोहिणिका पूर्वं द्वितीया पित्तरोहिणी ॥ १३९ ॥
कफरोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपि रोहिणी ।
मेदोरोहिणिका वृन्दो गलौघो गलविद्रधि: ॥ १४० ॥
स्वरघ्ना तुण्डिकेरी च शतघ्नी तालुकाऽर्बुदम् ।
गिलायुर्वलयश्चापि वाताद्गण्ड: कफात्तथा ॥
मेदोगण्डस्तथैव स्यादित्यष्टादश कण्ठजा: ॥ १४१ ॥

तत्राष्टसर्वसरमुखरोगाणां विवरणम् ।—

मुखान्त:सम्भवा रोगा अष्टौ ख्याता महर्षिभि: ।
मुखपाको भवेद्वातात् पित्तात्तद्वत् कफादपि ॥ १४२ ॥

रक्ताच्च सन्निपाताच्च पूत्यास्योष्ठगुदावपि।
अर्बुदश्चेति मुखजाश्चतुःसप्ततिरामयाः॥ १४३॥

अष्टादशकर्णरोगाणां विवरणम्।—

कर्णरोगाः समाख्याता अष्टादशमिता बुधैः।
वातात् पित्तात् कफात् रक्तात् सन्निपाताच्च विद्रधिः॥१४४॥
शोथोऽर्बुदं पूतिकर्णः कर्णार्शः कर्णहल्लिका।
बाधिर्य्यं तन्त्रिका कण्डूः शष्कुली क्रमिकर्णकः॥
कर्णनादः प्रतीनाह इत्यष्टादश कर्णजाः॥ १४५॥

सप्तकर्णपालीगतरोगाणां विवरणम्।—

कर्णपालीसमुद्भूता रोगाः सप्त इहोदिताः।
उत्पातः पालिशोषश्च विदारी दुःखवर्द्धनः॥
परिपोटश्च लेह्रो च पिप्पली चेति संस्मृता॥ १४६॥

पञ्चकर्णमूलगतरोगाणां विवरणम्।—

कर्णमूलामयाः पञ्च वातात् पित्तात् कफादपि।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च—" ॥ १४७॥

अष्टादशनासारोगाणां विवरणम्।—

"—तथा नासाभवा गदाः।
अष्टादश समाख्याताः प्रतिश्यायास्तु तेष्वपि॥ १४८॥
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् सन्निपातेन पञ्चधा।
अपीनसः पूतिनासो नासार्शो भ्रंशथुः क्षवः॥ १४९॥
नासानाहः पूतिरक्तमर्बुदं दुष्टपीनसम्।
नासाशोषो घ्राणपाकः पूयस्रावश्च दीप्तकम्॥ १५०॥

दशशिरोरोगाणां विवरणम्।—

तथा दश शिरोरोगा वातेनार्द्धावभेदकः।
शिरस्तापश्च वातेन पित्तात् पीड़ा तृतीयका॥ १५१॥
चतुर्थी कफजा पीड़ा रक्तजा सन्निपातजा।

सूर्य्यावर्त्ताच्छिर:पाकात् क्रिमिभि: शङ्खकेन च ॥१५२॥

नवकपालरोगाणां विवरणम् ।—

तथा कपालरोगा: स्युर्नव तेषूपशीर्षकम् ।
अरुंषिका विद्रधिश्च दारुणं पिड़काऽर्बुदम् ॥
इन्द्रलुप्तश्च खलति: पलितश्चेति ते नव ॥ १५३ ॥

चतुर्नवतिनेत्ररोगाणां विवरणम् ।—

तथा नेत्रभवा: ख्याताश्चतुर्नवतिरामया: ।

तत्र चतुर्विंशतिनेत्रवर्त्मगतरोगाणां विवरणम् ।—

तेषु वर्त्मगदा: प्रोक्ताश्चतुर्विंशतिसंज्ञका: ॥ १५४ ॥
कृच्छ्रोन्मील: पक्ष्मशात: कफोत्क्लिष्टश्च लोहित: ।
अरुङ्निमेष: कथितो रक्तोत्क्लिष्ट: कुकूणक: ॥ १५५ ॥
पक्ष्मार्श: पक्ष्मरोधश्च पित्तोत्क्लिष्टश्च पोथकी ।
श्लिष्टवर्त्मा च बहुल: पक्ष्मोत्सङ्गस्तथाऽर्बुदम् ॥ १५६ ॥
कुम्भीका सिकतावर्त्म लगणोऽञ्जननामिका ।
कर्दम: श्याववर्त्मा च बिसवर्त्मा तथाऽलजी ॥
उत्क्लिष्टवर्त्मेति गदा: प्रोक्ता वर्त्मसमुद्भवा: ॥ १५७ ॥

तत्र नवनेत्रसन्धिगतरोगाणां विवरणम् ।—

नेत्रसन्धिसमुद्भूता नव रोगा: प्रकीर्त्तिता: ।
जलस्राव: कफस्रावो रक्तस्रावश्च पर्वणी ॥ १५८ ॥
पूयस्राव: क्रिमिग्रन्थिरुपनाहस्तथाऽलजी ।
पूयालस इति प्रोक्ता रोगा नयनसन्धिजा: ॥ १५९ ॥

तत्र त्रयोदशनेत्रशुक्लगतरोगाणां विवरणम् ।—

तथा शुक्लगता रोगा बुधै: प्रोक्तास्त्रयोदश ।
शिरोत्पात: शिराहर्ष: शिराजालश्च शुक्तिका: ॥ १६० ॥
शुक्लार्म चाधिमांसार्म प्रस्तार्य्यर्म च पिष्टक: ।
शिरायाश्चिप्पिटश्चैव कफग्रथितकोऽर्जुन: ॥

स्नायुर्म शोणितार्म स्यादिति शुक्लगता गदाः ॥ १६१ ॥

तत्र पञ्चनेत्रकृष्णगतरोगाणां विवरणम्।—

तथा कृष्णसमुद्भूताः पञ्च रोगाः प्रकीर्त्तिताः।
शुद्धशुक्लं शिराशुक्लं व्रतशुक्लं तथाऽजका॥
शिरासङ्गश्च सर्वेऽपि प्रोक्ताः कृष्णगता गदाः॥ १६२ ॥

तत्र सप्तविंशतिनेत्रदृष्टिगतरोगाणां विवरणम्।—

काचन्तु षड्विधं ज्ञेयं वातात् पित्तात् कफादपि।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च षष्ठं संसर्गसम्भवम्॥ १६३ ॥
तिमिराणि षड़ेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा।
संसर्गेण च रक्तेन षष्ठं स्यात् सन्निपाततः॥ १६४ ॥
लिङ्गनाशः सप्तधा स्यात् वातात् पित्तात् कफेन च।
त्रिदोषैरुपसर्गेण संसर्गेणास्रजा तथा॥ १६५ ॥
अष्टधा दृष्टिरोगाः स्युस्तेषु पित्तविदग्धकम्।
अम्लपित्तविदग्धञ्च तथैवोष्णविदग्धकम्॥ १६६ ॥
नकुलाख्यं धूमराख्यं रात्र्याख्यं ह्रस्वदृष्टिकः।
गम्भीरदृष्टिरित्येते रोगा दृष्टिगता मताः॥ १६७ ॥

तत्र षोड़शनेत्रसर्वाङ्गगतरोगाणां विवरणम्।—

अभिष्यन्दाश्च चत्वारो रक्ताद्दोषैस्त्रिभिस्त्रिधा।
चत्वारश्चाधिमन्थाः स्युर्वातपित्तकफास्रतः॥ १६८ ॥
सर्वाक्षिरोगाश्चाष्टौ स्युस्तेषु वातविपर्य्ययः।
अल्पशोफोऽन्यतोवातस्तथा पाकात्ययः स्मृतः॥ १६९ ॥
तथा शुष्काक्षिपाकश्च शोफोऽध्युषित एव च।
हताधिमन्थ इत्येते रोगाः सर्वाक्षिसम्भवाः॥ १७० ॥

पञ्चविधक्लैव्यानां विवरणम्।—

पुंस्त्वदोषास्तु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः।
आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धी षण्डसंज्ञितः॥ १७१ ॥

अष्टविधशुक्रदोषाणां विवरणम्।—

शुक्रदोषास्तथाऽष्टौ स्युर्वातात् पित्तात् कफेन च।
कुणपश्चास्रपित्ताभ्यां पूयाभं श्लेष्मपित्ततः॥ १७२॥
क्षीणञ्च वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिलं श्लेष्मवाततः।
मलाभं सन्निपातेन शुक्रदोषा इतीरिताः॥ १७३॥

अष्टविधार्त्तवदोषाणां विवरणम्।—

अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः।
अष्टौ चार्त्तवदोषाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥
पूयाभं कुणपं ग्रन्थिं क्षीणं मलसमं तथा॥ १७४॥

चतुर्विधरक्तप्रदराणां विवरणम्।—

तथा च रक्तप्रदरं चतुर्विधमुदाहृतम्।
वातपित्तकफैस्त्रेधा चतुर्थं सन्निपाततः॥ १७५॥

विंशतियोनिव्यापदां विवरणम्।—

विंशतिर्योनिरोगाः स्युर्वातात् पित्तात् कफादपि।
सन्निपाताच्च रक्ताच्च लोहितक्षयतस्तथा॥ १७६॥
शुष्का च वामिनी चैव षण्डिताऽन्तर्मुखी तथा।
सूचीमुखी विप्लुता च जातघ्नी च परिप्लुता॥ १७७॥
उपप्लुता प्राक्चरणा महायोनिश्च कर्णिनी।
अत्यानन्दाऽतिचरणा योनिरोगा इतीरिताः॥ १७८॥

चतुर्विधकन्दरोगाणां विवरणम्।—

चतुर्विधं योनिकन्दं वातपित्तकफैस्त्रिधा।
चतुर्थं सन्निपातेन—" ॥१७९॥

अष्टविधगर्भरोगाणां विवरणम्।—

"—तथाऽष्टौ गर्भजा गदाः।
उपविष्टकगर्भः स्यात् तथा नागोदरः स्मृतः॥१८०॥
मक्कल्लो मूढगर्भश्च विष्कम्भो गूढगर्भकः।
जरायुदोषो गर्भस्य पातश्चाष्टमकः स्मृतः॥१८१॥

पञ्चस्तनरोगाणां विवरणम्।—

पञ्चैव स्तनरोगाः स्युर्वातात् पित्तात् कफादपि।
सन्निपातात् क्षताच्चैव—" ॥१८२॥

पञ्चस्तन्यरोगाणां विवरणम्।—

"—तथा स्तन्योद्भवा ॥८॥।
बालरोगेषु कथिताः—" ॥ १८३ ॥

त्रिविधस्त्रीदोषाणां विवरणम्।—

"—स्त्रीदोषाश्च त्रयः स्मृताः।
अदृष्टपुरुषोत्पन्नः सपत्नीविहितस्तथा॥
दैवाज्जातस्तृतीयस्तु—" ॥१८४॥

सूतिकारोगाणां विवरणम्।—

"—तथा ये सूतिकागदाः।
ज्वराद्यास्ते चिकित्स्यास्ते यथादोषं यथाबलम्॥ १८५॥

द्वाविंशतिबालरोगाणां विवरणम्।—

द्वाविंशतिर्बालरोगास्तेषु क्षीरालसास्त्रयः।
वातात् पित्तात् कफाच्चैव दन्तोद्भेदश्चतुर्थकः॥ १८६॥
दन्तघातो दन्तशब्दोऽकालदन्तोऽहिपूतनम्।
मुखपाको मुखस्रावो गुदपाकोपशीर्षकौ॥ १८७॥
पार्श्वारुणास्तालुकण्टौ विच्छिन्नं पारिगर्भिकः।
दौर्बल्यं गात्रशोषश्च शय्यामूत्रं कुकूणकः॥
रोदनश्चाजगल्ली स्यादिति द्वाविंशतिः स्मृताः॥ १८८॥

द्वादशबालग्रहाणां विवरणम्।—

तथा बालग्रहाः ख्याता द्वादशैव मुनीश्वरैः।
स्कन्दग्रहो विशाखः स्यात् श्वग्रहश्च पितृग्रहः॥ १८९
नैगमेयग्रहस्तद्वच्छकुनिः शीतपूतना।
मुखमण्डितिका तद्वत् पूतना चान्धपूतना॥
रेवती चैव सङ्ख्याता तथा स्याच्छुष्करेवती॥ १९०॥

द्विचत्वारिंशत्पादरोगाणां निर्देशः ।—

तथा चरणभेदास्तु वातरक्तादिकाश्च ये ।
द्विचत्वारिंशदुक्तास्ते रोगेष्वेव मुनीश्वरैः ॥ १९१ ॥

द्विषष्टिदोषभेदानां निर्देशः ।—

द्विषष्टिर्दोषभेदाः स्युः सन्निपातादिकाश्च ये ।
तेऽपि रोगेषु गणिताः पृथक् प्रोक्ता न ते क्वचित् ॥१९२॥

पञ्चदशपञ्चकर्मजरोगाणां निर्देशः ।—

हीनमिथ्याऽतियोगेन भेदैः पञ्चदशोदिताः ।
पञ्चकर्मभवा रोगा रोगेष्वेव प्रकीर्त्तिताः ॥ १९३ ॥

अष्टादशस्नेहादिजव्यापदां निर्देशः ।—

स्नेहस्वेदौ तथा धूमो गण्डूषोऽञ्जनतर्पणे ।
पीड़ा अष्टादशैतज्जास्ताश्च रोगेषु लक्षिताः ॥ १९४ ॥

चतुर्विधशीताद्युपद्रवाणां निर्देशः ।—

शीतोपद्रव एकः स्यादेकश्चोष्णोद्भवो मतः ।
शस्त्रोपद्रव एकश्च चाराच्चैकः स्मृतस्तथा ॥ १९५ ॥

विविधविषाणां विवरणम् ।—

स्थावरं जङ्गमञ्चैव कृत्रिमञ्च त्रिधा विषम् ।
तेषाञ्च कालकूटाद्यैर्नवधा स्थावरं विषम् ॥ १९६ ॥
जङ्गमं बहुधा प्रोक्तं तत्र लूता भुजङ्गमाः ।
वृश्चिका मूषिकाः कीटाः प्रत्येकं ते चतुर्विधाः ॥ १९७ ॥
दंष्ट्राविषं नखविषं वालशृङ्गास्थिभिस्तथा ।
मूत्रात् पुरीषाच्छुक्राच्च दृष्टेर्निश्वासतस्तथा ॥ १९८ ॥
लालायाः स्पर्शतस्त्वक्तथा शङ्काविषं मतम् ।
कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तं गरदूषीविभेदतः ॥ १९९ ॥
सप्त धातुविषं ज्ञेयं तथा सप्तोपधातुजम् ।
तथैवोपविषेभ्यश्च जातं सप्तविधं मतम् ॥ २०० ॥

दुष्टनीरविषश्चैकं तथैकं दिग्धजं विषम्।
कपिकच्छुभवा कण्डूर्दुष्टनीरभवा तथा ॥
तथा शूरणकण्डूश्च शोथो भल्लातजस्तथा ॥ २०१ ॥

विषोपमविविधमदरोगाणां विवरणम्।—

मदश्चतुर्विधश्चान्यः पूगभङ्गाच्चकोद्रवैः।
चतुर्विधोऽन्यो द्रव्याणां फलत्वङ्मूलपत्रजः ॥ २०२ ॥
इति प्रसिद्धा गणिता ये किलोपद्रवा भुवि।
असङ्ख्यास्वापरे धातु-मूलजीवादिसम्भवाः ॥ २०३ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां
निदानस्थाने रोगगणनाध्यायः ॥ ७ ॥

इति शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डः समाप्तः।

अथ मध्यखण्डः।

चिकित्सितस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

स्वरसादिकल्पना।

पञ्चकषायाः।—

अथातः स्वरसः कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ।
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

स्वरसलक्षणम्।—

आहतात्तत्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात् क्षुण्णात् समुद्भवः।
वस्त्रनिष्पीडितो यः स रसः स्वरस उच्यते ॥ २ ॥

स्वरसानुकल्पः।—

कुड़वं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तञ्च द्विगुणे जले।
अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः॥ ३॥

स्वरसानुकल्पः।—

आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे।
जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टञ्च गृह्यते॥ ४॥

स्वरसवयाणां मात्रा।—

स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रयोजयेत्।
निशोषितञ्चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत्॥ ५॥

स्वरसे मध्वादीनां प्रक्षेपमात्रा।—

मधु श्वेता गुड़ं क्षारान् जीरकं लवणं तथा।
घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे क्षिपेत्॥६॥
स यथा—

प्रमेहे स्वरसद्वयम्।—

अमृताया रसः क्षौद्र-युक्तः सर्वप्रमेहजित्।
हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः॥ ७॥

रक्तपित्तादौ स्वरसः।—

वासकस्वरसः पेयो मधुना रक्तपित्तजित्।
ज्वरकासक्षयहरः कामलाश्लेष्मपित्तहा॥ ८॥

कामलायां स्वरसाः।—

त्रिफलाया रसः क्षौद्र-युक्तो दार्वीरसोऽथवा।
निम्बस्य वा गुडूच्या वा पीतो जयति कामलाम्॥ ९॥

विषमज्वरेषु स्वरसद्वयम्।—

पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः।
द्रोणपुष्पीरसो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान्॥ १०॥

रक्तातीसारे स्वरसः।—

अम्बाम्रामलकीनाञ्च पल्लवोत्थो रसो जयेत्।
मध्वाज्यक्षीरसंयुक्तो रक्तातीसारमुल्बणम्॥ ११॥

अतीसारे स्वरसाः।—

स्थूलवब्बूलिकापत्र-रसः पानात् व्यपोहति।
सर्वातिसारान् श्योनाक-कुटजत्वग्रसोऽथवा॥ १२॥

ऊर्द्ध्वश्वासादौ स्वरसः।—

आर्द्रकस्वरसः क्षौद्र-युक्तो वृषणवातनुत्।
श्वासकासारुचीर्हन्ति प्रतिश्यायं व्यपोहति॥ १३॥

पार्श्वशूलादौ स्वरसः।—

वीजपूररसः पानान्मधुक्षारयुतो जयेत्।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलानि कोष्ठवायुञ्च दारुणम्॥ १४॥

पित्तशूलप्लीहादौ स्वरसौ।—

शतावर्य्याश्च मधुना पित्तशूलहरो रसः।
निशाचूर्णयुतः कन्या-रसः प्लीहाऽपचीहरः॥ १५॥

अपच्यादौ स्वरसः।—

अलम्बुषायाः स्वरसः पीतो द्विपलमात्रया।
अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः॥ १६॥

सूर्य्यावर्त्तादौ स्वरसः।—

स च मुण्ड्याः रसः कोष्णो मरिचैरवधूलितः।
जयेत् सप्तदिनाभ्यासात् सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकौ॥ १७॥

उन्मादे स्वरसाः।—

ब्राह्मीकुष्माण्डषड्ग्रन्था-शङ्खिनीस्वरसाः पृथक्।
मधुकुष्ठयुताः पीताः सर्वोन्मादापहारिणः॥ १८॥

कोद्रवमदे स्वरसः।—

कुष्माण्डकस्य स्वरसो गुड़ेन सह योजितः।
दुष्टकोद्रवसञ्जात-मदं पानात् व्यपोहति॥ १९॥

छिन्नव्रणे स्वरसः।—

खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः।
गाङ्गेरुकीमूलरसैर्जायते गतवेदनः॥ २०॥

पुटपाकस्वरसविधिः।—

पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः।
अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया॥ २१॥
पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गारवर्णता।
लेपञ्च द्व्यङ्गुलं स्थूलं कुर्य्याद्वाऽङ्गुष्ठमात्रकम्॥
काश्मरीवटजम्ब्वादि-पत्रैर्वेष्टनमुत्तमम्॥ २२॥

पुटपाकस्वरसस्य तत्र प्रक्षेपस्य च मात्रा।—

पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत्।
कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवत् बुधैः॥२३॥

स यथा—

कुटजपुटपाकः।—

तत्कालाकृष्टकुटज-त्वचं तण्डुलवारिणा।
पिष्टां चतुष्पलमितां जम्बूपल्लववेष्टिताम्॥ २४॥
सूत्रेण बद्धां गोधूम-पिष्टेन परिवेष्टिताम्।
लिप्ताञ्च घनपङ्केन गोमयैर्वह्निना दहेत्॥ २५॥
अङ्गारवर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत्।
ततो रसं गृहीत्वा च शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत्॥
जयेत् सर्वानतीसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान्॥२६॥

तण्डुलोदकविधिः।—

कण्डितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत्।
भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु॥ २७॥

अरलुपुटपाकः।—

अरलुत्वक्कृतश्चैव पुटपाकोऽग्निदीपनः।
मधुमोचरसाभ्याञ्च युक्तः सर्वातिसारजित्॥ २८॥

तित्तिरिपुटपाकः।—

न्यग्रोधादेश्च कल्केन पूरयेद्गौरतित्तिरेः।
निरन्त्रमुदरं सम्यक् पुटपाकेन तत् पचेत्॥
तत्कल्कस्य रसः क्षौद्र-युक्तः सर्वातिसारनुत्॥ २९॥

दाडिमीपुटपाकः।—

पुटपाकेन विपचेत् सुपक्वं दाडिमीफलम्।
तद्रसो मधुसंयुक्तः सर्वातीसारनाशनः॥ ३०॥

बीजपूरादिपुटपाकः।—

बीजपूराम्रजम्बूनां पल्लवानि जटाः पृथक्।
विपचेत् पुटपाकेन क्षौद्रयुक्तश्च तद्रसः॥
छर्दिं निवारयेत् घोरां सर्वदोषसमुद्भवाम्॥ ३१॥

वासापुटपाकः।—

पिष्टानां वृषपत्राणां पुटपाकरसो हिमः।
मधुयुक्तो जयेद्रक्त-पित्तकासज्वरक्षतान्॥ ३२॥

कण्टकारीपञ्चाङ्गपुटपाकः।—

पचेत् क्षुद्रां सपञ्चाङ्गां पुटपाकेन तद्रसः।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः कासश्वासकफापहः॥ ३३॥

विभीतकपुटपाकः।—

विभीतकफलं किञ्चित् घृतेनाभ्यज्य लेपयेत्।
गोधूमपिष्टेनाङ्गारैर्विपचेत् पुटपाकवत्॥ ३४॥
ततः पक्वं समुद्धृत्य त्वचं तस्य मुखे क्षिपेत्।
कासश्वासप्रतिश्याय-स्वरभङ्गान् जयेत्ततः॥ ३५॥

शुण्ठीपुटपाकः।—

चूर्णं किञ्चित् घृताभ्यक्तं शुण्ठ्या एरण्डजैर्दलैः।
वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्दवह्निना॥ ३६॥
तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितान्वितम्।
तेन यान्ति शमं पीड़ा आमातीसारसम्भवाः॥ ३७॥

द्वितीयशुण्ठीपुटपाकः ।—

शुण्ठीकल्कं विनिक्षिप्य रसैरैरण्डमूलजैः ।
विपचेत् पुटपाकेन तद्रसः क्षौद्रसंयुतः ॥
आमवातसमुद्भूतां पीड़ां जयति दुस्तराम् ॥ ३८ ॥

शूरणपुटपाकः ।—

शौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत् ।
सतैललवणस्तस्य रसश्चार्शोविकारनुत् ॥ ३९ ॥

मृगशृङ्गपुटपाकः ।—

शरावसम्पुटे दग्धं शृङ्गं हरिणजं पिबेत् ।
गव्येन सर्पिषा युक्तं हृच्छूलं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ४० ॥

इति श्रीदामोदरसूनुश्रीशार्ङ्गधराचार्यविरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने स्वरसादिकल्पनानाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

क्वाथकल्पना ।—

क्वाथविधिः ।—

पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे क्वाथयेत् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् ॥ १ ॥

क्वाथस्य पर्य्यायः ।—

शृतः क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते ॥ २ ॥

क्वाथसेवने कालो मात्रा च ।—

आहाररसपाके च सञ्जाते द्विपलोन्मितम् ।
वृद्धवैद्योपदेशेन पिबेत् क्वाथं सुपाचितम् ॥ ३ ॥

क्वाथे प्रक्षेप्याणां माननिर्देशः।—

क्वाथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोड़शैः।
वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम्॥ ४॥
जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणञ्च शिलाजतु।
हिङ्गु त्रिकटुकञ्चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत्॥ ५॥
क्षीरं घृतं गुड़ं तैलं मूत्रं चान्यद्रवं तथा।
कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत् कर्षसम्मितम्॥ ६॥

अनावृतमुखपात्रे क्वाथकरणे दोषनिर्देशः।—

(अपिधानमुखे पात्रे जलं दुर्जरतां व्रजेत्।
तस्मादावरणं त्यक्त्वा क्वाथादीनां विनिश्चयः॥)

स यथा—

सर्वज्वरे गुडूच्यादिः।—

गुड़ूचीधान्यकारिष्ट-रक्तचन्दनपद्मकैः।
गुड़ूच्यादिगणक्वाथः सर्वज्वरहरः स्मृतः॥
दीपनो दाहहृल्लास-तृष्णाच्छर्द्यरुचीर्जयेत्॥ ७॥

वातज्वरे गुडूच्यादिः।—

गुड़ूचीपिप्पलीमूल-नागरैः पाचनं स्मृतम्।
दद्याद्वातज्वरे पूर्ण-लिङ्गे सप्तमवासरे॥ ८॥

वातज्वरे शालपर्ण्यादिः।—

शालपर्णी बला रास्ना गुड़ूची सारिवा तथा।
आसां क्वाथं पिबेत् कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम्॥ ९॥

वातज्वरे काश्मर्य्यादिः।—

काश्मरीसारिवाद्राक्षा-त्रायमाणाऽमृताभवः।
कषायः सगुड़ः पीतो वातज्वरविनाशनः॥ १०॥

पित्तज्वरे कट्फलादिः।—

कट्फलेन्द्रयवाम्बष्ठा-तिक्तामुस्तैः शृतं जलम्।
पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीव्रे पित्तज्वरे नृणाम्॥ ११॥

पित्तज्वरे पर्पटादिः ।—

पर्पटी वासकस्तिक्ता कैराती धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च क्रतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तास्र-युतं पित्तज्वरं जयेत् ॥ १२ ॥

पित्तज्वरे द्राक्षादिः ।—

द्राक्षा हरीतकी मुस्तं कटुकी कृतमालकः ।
पर्पटश्च क्रतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
तृष्णामूर्च्छादाहपित्तासृक्-शमनो भेदनः स्मृतः ॥ १३ ॥

पित्तज्वरे पर्पटकादिः ।

(एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥)

कफज्वरे बीजपूरमूलादिः ।—

बीजपूरशिफापथ्या-नागरग्रन्थिकैः शृतम् ।
सक्षारं पाचनं श्लेष्म-ज्वरे द्वादशवासरे ॥ १४ ॥

कफज्वरे भूनिम्बादिः ।—

भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शठी शुण्ठी शतावरी ।
गुडूची बृहती चेति क्वाथो हन्यात् कफज्वरम् ॥ १५ ॥

कफज्वरे पटोलादिः ।—

पटोलत्रिफलातिक्ता-शठीवासाऽमृताभवः ।
क्वाथो मधुयुतः पीतो हन्यात् कफकृतं ज्वरम् ॥ १६ ॥

वातपित्तज्वरे पञ्चभद्रम् ।—

पर्पटाब्दामृताविश्व-कैरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम् ॥ १७ ॥

वातकफज्वरे लघुक्षुद्रादिः ।—

क्षुद्राशुण्ठीगुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च ।
कफवाताधिके पेयो ज्वरे वाऽपि त्रिदोषजे ॥
कासश्वासारुचिकरे पार्श्वशूलविनाशनः ॥ १८ ॥

वातकफज्वरे आरग्वधादि: ।—

आरग्वधकणामूल-मुस्तातिक्ताऽभयाकृत: ।
क्वाथ: शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥
आमशूलप्रशमनो भेदी दीपनपाचन: ॥ १९ ॥

पित्तकफज्वरे अमृताष्टकम् ।—

अमृतारिष्टकटुका-मुस्तेन्द्रयवनागरै: ।
पटोलचन्दनाभ्याञ्च पिप्पलीचूर्णयुक् शृतम् ॥ २० ॥
अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
छर्द्यरोचकहृल्लास-दाहतृष्णाविनाशनम् ॥ २१ ॥

पित्तकफज्वरे पटोलादि: ।—

(पटोलं चन्दनं मूर्वा-तिक्तापाठाऽमृतागण: ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दि-दाहकण्डुविषापह: ॥)

सर्वज्वरे कण्टकार्य्यादि: ।—

कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु च ।
एभि: शृतं पाचनं स्यात् सर्वज्वरविनाशनम् ॥ २२ ॥

वातश्लेष्मज्वरे दशमूलम् ।—

शालपर्णीपृश्निपर्णी-बृहतीद्वयगोक्षुरै: ।
बिल्वाग्निमन्थश्योनाक-काश्मरीपाटलायुतै: ॥२३॥
दशमूलमिति ख्यातं क्वथितं तज्जलं पिबेत् ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २४ ॥
सन्निपातज्वरहरं सूतिकादोषनाशनम् ।
शोषशैत्यभ्रमस्वेद-कासश्वासविकारनुत् ॥
हृत्कण्ठग्रहपार्श्वार्त्ति-तन्द्रामस्तकशूलहृत् ॥ २५ ॥

सन्निपातज्वरे अभयादि: ।—

अभयामुस्तधान्याक-रक्तचन्दनपद्मकै: ।
वासकेन्द्रयवोशीर-गुडूचीकृतमालकै: ॥ २६ ॥

पाठानागरतिक्ताभिः पिप्पलीचूर्णयुक् शृतम्।
पिबेत्त्रिदोषज्वरजित् पिपासाकासदाहनुत् ॥ २७ ॥
प्रलापश्वासतन्द्राघ्नं दीपनं पाचनं परम्।
विण्मूत्रानिलविष्टम्भ-वमिशोषारुचिं जयेत् ॥ २८ ॥

सन्निपातज्वरे पिप्पल्यादिः।—

(पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः।
वचासातिविषाऽजाजी-पाठावत्सकरेणुकैः ॥
किराततिक्तकं मूर्वा सर्षपा मरिचानि च।
कटुकं पुष्करं भार्गी विडङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥
अर्कमूलं बृहत्सिंही श्रेयसी सदुरालभा।
दीप्यकं चाजमोदा च शुकनासादिहिङ्गुभिः ॥
एतानि समभागानि गणोऽष्टविंशको मतः।
कषायमुपभुञ्जीत वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥
हन्ति वातं तथा शीतं स्वेदजं प्रबलं कफम्।
प्रलापं चातिनिद्राञ्च रोमहर्षारुची तथा ॥
महावातेऽपतन्त्रे च सर्वगात्रे च शून्यताम्।
अयं सर्वज्वरान् हन्ति सन्निपातांस्त्रयोदश ॥)

सन्निपातज्वरे अष्टादशाङ्गः।—

कैरातकट्कीमुस्ता-धान्येन्द्रयवनागरैः।
दशमूलमहादारु-गजपिप्पलिकायुतैः ॥ २९ ॥
कृतः कषायः पार्श्वार्त्ति-सन्निपातज्वरं जयेत्।
कासश्वासवमीहिक्का-तन्द्राहृद्ग्रहनाशनः ॥ ३० ॥

वातश्लेष्मज्वरे कट्फलादिः।—

कट्फलाब्दभार्गीभिर्धान्यरोहिषपर्पटैः।
वचाहरीतकीशृङ्गी-देवदारुमहौषधैः ॥
हिक्कां कासं ज्वरं हन्ति श्वासश्लेष्मगलग्रहान् ॥ ३१ ॥

जीर्णज्वरे गुडूचीक्वाथः।—

क्वाथो जीर्णज्वरं हन्ति गुडूच्याः पिप्पलीयुतः॥ २२॥

पित्तज्वरे पर्पटादिः।—

तथा पर्पटजः क्वाथः पित्तज्वरहरः परः।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः॥ २३॥

जीर्णज्वरे निदिग्धिकादिः।—

निदिग्धिकाऽमृताशुण्ठी-कषायं पाययेद्भिषक्।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं श्वासकासार्दितापहम्॥
पीनसारुचिवैस्वर्य्य-शूलाजीर्णज्वरच्छिदम्॥ २४॥

सूतिकाज्वरे देवदार्वादिः।—

(देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम्।
कट्फलं मुस्तभूनिम्ब-तिक्तधान्या हरीतकी॥
गजकृष्णा च दुःस्पर्शा गोक्षुरुधन्वयासकम्।
बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्कटं कृष्णजीरकम्॥
क्वाथमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम्।
शूलकासज्वरश्वास-मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिजित्॥)

शीतज्वरे बृहत् क्षुद्रादिः।—

क्षुद्राधान्यकशुण्ठीभिर्गुडूचीमुस्तपद्मकैः।
रक्तचन्दनभूनिम्ब-पटोलवृषपौष्करैः॥ २५॥
कटुकेन्द्रयवारिष्ट-भार्गीपर्पटकैः समैः।
क्वाथं प्रातर्निषेवेत सर्वशीतज्वरच्छिदम्॥ २६॥

विषमज्वरे मुस्तादिः।—

मुस्तक्षुद्राऽमृताशुण्ठी-धात्रीक्वाथः समाक्षिकः।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः॥ २७॥

विषमज्वरे पटोलादिः।—

पटोलेन्द्रयवादारु-त्रिफलामुस्तगोस्तनैः।
मधुकामृतवासानां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत्॥ २८॥

सन्तते सतते चैव द्वितीयकतृतीयके ।
ऐकाहिके वा विषमे दाहपूर्वे नवज्वरे ॥ ३९॥

ऐकाहिके पटोलादिः ।—

पटोलत्रिफलानिम्ब-द्राक्षाशम्याकवासकैः ।
क्वाथः सितामधुयुतो जयेदैकाहिकं ज्वरम् ॥ ४० ॥

तृतीयके गुडूच्यादिः ।—

गुडूचीधान्यमुस्ताभिश्चन्दनोशीरनागरैः ।
कृतं क्वाथं पिबेत् क्षौद्र-सितायुक्तं ज्वरातुरः ॥
तृतीयज्वरनाशाय तृष्णादाहनिवारणम् ॥ ४१ ॥

चातुर्थके देवदार्वादिः ।—

देवदारुशिवावासा-शालपर्णीमहौषधैः ।
धात्रीयुतं शृतं शीतं दद्यान्मधुसितायुतम् ॥
चातुर्थकज्वरे श्वासे कासे मन्दानले तथा ॥ ४२ ॥

ज्वरातीसारे बृहद्गुडूच्यादिः ।—

गुडूचीधान्यकोशीर-शुण्ठीबालकपर्पटैः ।
विल्वप्रतिविषापाठा-रक्तचन्दनवत्सकैः ॥ ४३ ॥
किरातमुस्तेन्द्रयवैः क्वथितं शिशिरं पिबेत् ।
सक्षौद्रं रक्तपित्तघ्नं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४४ ॥

ज्वरातीसारे नागरादिः ।—

नागरं कुटजो मुस्तममृताऽतिविषा तथा ।
एभिः कृतं पिबेत् क्वाथं ज्वरातीसारनाशनम् ॥४५॥

आमशूले धान्यपञ्चकम् ।—

धान्यबालकविल्वाब्द-नागरैः साधितं जलम् ।
आमशूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम् ॥ ४६ ॥

आमवाते धान्यनागरक्वाथः।—

धान्यनागरजः क्वाथः पाचनो दीपनस्तथा।
एरण्डमूलयुक्तश्च जयेदामानिलव्यथाम्॥ ४७॥

सामरक्तातिसारे वत्सकादिः।—

वत्सकातिविषाविल्व-मुस्तबालकजः शृतः।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित्॥ ४८॥

सामरक्तातिसारे कुटजाष्टकम्।—

कुटजातिविषापाठा-धातकीलोध्रमुस्तकैः।
ह्रीबेरदाड़िमयुतैः कृतः क्वाथः समाक्षिकः॥ ४९॥
पेयो मोचरसेनैव कुटजाष्टकसंज्ञकः।
अतीसारान् जयेद्दाह-रक्तशूलामदुस्तरान्॥ ५०॥

अतिसारे ह्रीबेरादिः।—

ह्रीबेरधातकीलोध्र-पाठालज्जालुवत्सकैः।
धान्यकातिविषामुस्ता-गुड़ूचीविल्वनागरैः॥ ५१॥
कृतः कषायः शमयेदतीसारं चिरोत्थितम्।
अरोचकामशूलास्र ज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः॥ ५२॥

बालातीसारे धातक्यादिः।—

धातकीविल्वलोध्राणि बालकं गजपिप्पली।
एभिः कृतं शृतं शीतं शिशुभ्यः क्षौद्रसंयुतम्॥
प्रदद्यादवलेहं वा सर्वातीसारशान्तये॥ ५३॥

ग्रहण्यां शालपर्ण्यादिः।—

शालपर्णीबलाविल्व धान्यशुण्ठीकृतः शृतः।
आध्मानशूलसहितां वातजां ग्रहणीं जयेत्॥ ५४॥

ग्रहण्यां गुड़ूच्यादिः।—

गुड़ूच्यतिविषाशुण्ठी-मुस्तैः क्वाथः कृतो जयेत्।
आमानुषक्तां ग्रहणीं ग्राही पाचनदीपनः॥ ५५॥

अतीसारे यवादिः।—

यवधान्यपटोलानां क्वाथः मक्षौद्रशर्करः।
योज्यः छर्द्यतिसारेषु विल्वाम्राऽस्थिभवस्तथा ॥ ५६ ॥

क्रिमिरोगे त्रिफलादिः।—

त्रिफला देवदारुश्च मुस्ता मूषककर्णिका।
शिग्रुरेतैः कृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥
विड़ङ्गचूर्णयुक्तश्च क्रिमिघ्नः क्रिमिरोगहा ॥ ५७ ॥

कामलादौ फलत्रिकादिः।—

फलत्रिकामृतातिक्ता-निम्बकैरातवासकैः।
जयेन्मधुयुतः क्वाथः कामलां पाण्डुतां तथा ॥ ५८ ॥

पाण्डुशोथे पुनर्नवादिः।—

पुनर्नवाऽभयानिम्ब-दार्वीतिक्तापटोलकैः।
गुड़ूचीनागरयुतैः क्वाथो गोमूत्रसंयुतः ॥
पाण्डुकासोदरश्वास-शूलसर्वाङ्गशोथहा ॥ ५९ ॥

रक्तपित्ते वासादिः।—

वासाद्राक्षाऽभयाक्वाथः पीतः सक्षौद्रशर्करः।
निहन्ति रक्तपित्तार्त्ति-श्वासकासान् सुदारुणान् ॥ ६० ॥

रक्तपित्तादौ वासाक्वाथः।—

रक्तपित्तं क्षयं कासं श्लेष्मपित्तज्वरं तथा।
केवलो वासकक्वाथः पीतः क्षौद्रेण नाशयेत् ॥ ६१ ॥

कासे वासादिः क्षुद्राक्वाथश्च।—

वासाक्षुद्राऽमृताक्वाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहा।
कासघ्नः पिप्पलीचूर्ण-युक्तः क्षुद्राकृतस्तथा ॥ ६२ ॥

श्वासकासे क्षुद्रादिः।—

क्षुद्राकुलत्थवासाभिर्नागरेण च साधितः।
क्वाथः पौष्करचूर्णाढ्यः श्वासकासौ निवारयेत् ॥ ६३ ॥

हिक्कायां रेणुकादिः।—

रेणुकापिप्पलीक्वाथो हिङ्गुकल्केन संयुतः।
पानादेव हि पञ्चापि हिक्का नाशयति क्षणात्॥ ६४॥

छर्द्यां योगद्वयम्।—

विल्वत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः।
जयेत्त्रिदोषजां छर्दिं पर्पटः पित्तजां तथा॥ ६५॥

गृध्रस्यां दशमूलक्वाथः निर्गुण्डीक्वाथश्च।—

हिङ्गुपुष्करचूर्णाढ्यो दशमूलशृतो जयेत्।
गृध्रसीं केवलः क्वाथः शेफालीपत्रजस्तथा॥ ६६॥

आमवाते रास्नापञ्चकम।—

रास्नाऽमृतामहादारु-नागरैरण्डजैः शृतम्।
सप्तधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गजे पिबेत्॥ ६७॥

आमवाते रास्नासप्तकम्।—

रास्ना गोक्षुरकैरण्ड-देवदारु पुनर्नवा।
गुडूच्यारग्वधश्चैव क्वाथमेषां विपाचयेत्॥ ६८॥
शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्जङ्घाकटीग्रहे।
पार्श्वपृष्ठोरुपीड़ायामामवाते सुदुस्तरे॥ ६९॥

वातव्याधौ महारास्नादिः।—

रास्ना द्विगुणभागा स्यादेकभागास्ततः परे।
धन्वयासबलैरण्ड-देवदारुशटीवचाः॥ ७०॥
वासको नागरं पथ्या चव्यं मुस्ता पुनर्नवा।
गुडूची वृद्धदारश्च शतपुष्पा च गोक्षुरः॥ ७१॥
अश्वगन्धा प्रतिविषा कृतमालः शतावरी।
कृष्णा सहचरश्चैव धान्यकं बृहतीद्वयम्॥ ७२॥
एभिः कृतं पिबेत् क्वाथं शुण्ठीचूर्णेन संयुतम्।
कृष्णाचूर्णेन वा योग-राजगुग्गुलुनाऽथवा॥ ७३॥

अजमोदादिना वाऽपि तैलेनैरण्डजेन वा ।
सर्वाङ्गकम्पे कुब्जत्वे पक्षाघातेऽवबाहुके ॥ ७४ ॥
गृध्रस्यामामवाते च श्लीपदे चापतानके ।
अन्त्रवृद्धौ तथाऽऽध्माने जङ्घाजानुगतेऽर्दिते ॥ ७५ ॥
शुक्रामये मेढ्ररोगे वन्ध्यायोन्यामयेषु च ।
महायोगाद्विराख्यातो ब्रह्मणा गर्भकारणम् ॥ ७६ ॥

स्तनादिगतशूले एरण्डसप्तकम् ।—

एरण्डो वीजपूरश्च गोक्षुरो बृहतीद्वयम् ।
अश्मभेदस्तथा विल्व एतन्मूलैः कृतः शृतः ॥ ७७ ॥
एरण्डतैलहिङ्ग्वाढ्यः सयवक्षारसैन्धवः ।
स्तनस्कन्धकटीमेढ्र-हृदयोत्थां व्यथां जयेत् ॥ ७८ ॥

वातशूले नागरादिः इन्द्रयवक्वाथश्च ।—

नागरैरण्डजः क्वाथः क्वाथ इन्द्रयवस्य च ।
हिङ्गुसौवर्चलोपेतौ वातशूलनिवारणः ॥ ७९ ॥

पित्तशूले त्रिफलादिः ।—

त्रिफलाऽऽरग्वधक्वाथः शर्कराक्षौद्रसंयुतः ।
रक्तपित्तहरो दाह-पित्तशूलनिवारणः ॥ ८० ॥

कफशूले एरण्डमूलक्वाथः ।—

एरण्डमूलं द्विपलं जलेऽष्टगुणिते पचेत् ।
तत्क्वाथो यावशूकाढ्यः पार्श्वहृत्कफशूलहा ॥ ८१ ॥

हृद्रोगादौ दशमूलक्वाथः ।—

दशमूलकृतः क्वाथः सयवक्षारसैन्धवः ।
हृद्रोगगुल्मशूलानि कासं श्वासञ्च नाशयेत् ॥ ८२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे हरीतक्यादिः ।

हरीतकीदुरालभा-कृतमालकगोक्षुरैः ।
पाषाणभेदसहितैः क्वाथो माक्षिकसंयुतः ॥
विबन्धे मूत्रकृच्छ्रे च सदाहे सरुजे हितः ॥ ८३ ॥

अश्मर्य्यां वीरतरादिः।—

वीरतरो वृक्षवन्दा काशः सहचरत्रयम्।
कुशद्वयं नलो गुन्द्रा वकपुष्पोऽग्निमन्थकः॥ ८४॥
मूर्वा पाषाणभेदश्च श्योनाको गोक्षुरस्तथा।
अपामार्गश्च कमलं ब्राह्मी चेति गणो वरः॥८५॥
वीरतरादिरित्युक्तः शर्कराऽश्मरिकृच्छ्रहा।
मूत्राघातं वायुरोगान्नाशयेन्निखिलानपि॥८६॥

अश्मर्य्याम् एलादिः।—

एलामधुकगोकण्ट-रेणुकैरण्डवासकाः।
कृष्णाऽश्मभेदसहिताः क्वाथ एषां सुसाधितः॥
शिलाजतुयुतः पेयः शर्कराऽश्मरिकृच्छ्रहा॥८७॥

मूत्रकृच्छ्रे गोक्षुरमूलक्वाथः।—

समूलगोक्षुरक्वाथः सितामाक्षिकसंयुतः।
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथा चोष्णसमीरणम्॥८८॥

प्रमेहे वरादिर्वत्सकादिश्च।—

वरादार्व्यब्ददारूणां क्वाथः क्षौद्रेण मेहहा।
वत्सकत्रिफला दार्वी मुस्तको वीजकस्तथा॥८९॥

प्रमेहे फलत्रिकादिः।—

फलत्रिकाब्ददार्वीणां विशालायाः शृतं पिबेत्।
निशाकल्कयुतं सर्व-प्रमेहविनिवृत्तये॥ ९०॥

प्रदरे दार्व्यादिः।—

दार्वी रसाञ्जनं मुस्तं भल्लातः श्रीफलं वृषः।
कैरातश्च पिबेदेषां क्वाथं शीतं समाक्षिकम्॥
जयेत् सशूलं प्रदरं पीतश्वेतासितारुणम्॥९१॥

व्रणरोगे न्यग्रोधादिः।—

न्यग्रोधप्लक्षकोशाम्र-वेतसा बदरी तुणिः।
मधुयष्टी पियालश्च रोध्रद्वयमुडुम्बरः॥९२॥

पिप्पलश्च मधूकश्च तथा पारिशपिप्पलः।
शल्लकी तिन्दुकी जम्बू-द्वयमाम्रतरुः शिवा ॥९३॥
कदम्बककुभौ चैव भल्लातकफलानि च।
न्यग्रोधादिगणक्वाथं यथालाभञ्च कारयेत् ॥९४॥
अयं क्वाथो महाग्राही व्रण्यो भग्नञ्च साधयेत्।
योनिदोषहरो दाह-मेदोमेहविषापहः ॥९५॥

स्थौल्ये विल्वादिपञ्चमूलम्।—

विल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मरी पाटला तथा।
क्वाथ एषां जयेन्मेदो-दोषं क्षौद्रेण संयुतः ॥९६॥

स्थौल्ये त्रिफलाक्वाथः उष्णाम्बुयोगश्च।—

क्षौद्रेण त्रिफलाक्वाथः पीतो मेदोहरः स्मृतः।
शीतीभूतं तथोष्णाम्बु मेदोहृत् क्षौद्रसंयुतम् ॥९७॥

उदरे चव्यादिः।—

चव्यचित्रकविश्वानां साधितो देवदारुणा।
क्वाथस्त्रिवृच्चूर्णयुतो गोमूत्रेणोदरान् जयेत् ॥९८॥

शोथोदरे पुनर्नवादिः।—

पुनर्नवाऽमृतादारु-पथ्यानागरसाधितः।
गोमूत्रगुग्गुलुयुतः क्वाथः शोथोदरापहः ॥९९॥

यकृदादौ पथ्यादिः।—

पथ्यारोहितकक्वाथं यवक्षारकणायुतम्।
पिबेत् प्रातर्यकृत्प्लीह-गुल्मोदरनिवृत्तये ॥ १००॥

शोथे पुनर्नवादिः।—

पुनर्नवा दारुनिशा निशा शुण्ठी हरीतकी।
गुडूची चित्रकी भार्गी देवदारु च तैः शृतः॥
पाणिपादोदरमुख-प्राप्तं शोफं निवारयेत् ॥१०१॥

वृद्धिरोगे त्रिफलाक्वाथः।—

फलत्रिकोद्भवं क्वाथं गोमूत्रेणैव पाययेत्।
वातश्लेष्मकृतं हन्ति शोथं वृषणसम्भवम् ॥१०२॥

अन्त्रवृद्धौ रास्नादिः।—

रास्नाऽमृताबलायष्टी-गोकण्टैरण्डजः शृतः।
एरण्डतैलसंयुक्तो वृद्धिमन्त्रभवां जयेत् ॥१०३॥

गण्डमालायां काञ्चनार-वरुणक्वाथौ।—

काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत्।
गण्डमालां तथा क्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः ॥१०४॥

श्लीपदे शाखोटवल्कलक्वाथः।—

शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत्।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥१०५॥

अन्तर्विद्रधौ पुनर्नवादिः शिग्रुक्वाथश्च।—

पुनर्नवावरुणयोः क्वाथोऽन्तर्विद्रधीन् जयेत्।
तथा शिग्रुभवः क्वाथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥१०६॥

अन्तर्विद्रधौ वरुणादिः।—

वरुणादिगणक्वाथमपक्वे मध्यविद्रधौ।
ऊषकादिरजोयुक्तं पिबेच्छमनहेतवे ॥१०७॥

स यथा—

वरुणादिगणः।—

वरुणो बकपुष्पश्च बिल्वापामार्गचित्रकाः।
अग्निमन्थद्वयं शिग्रु-द्वयञ्च बृहतीद्वयम् ॥ १०८ ॥
सैरेयकत्रयं मूर्वा मेषशृङ्गी किरातकः।
अजशृङ्गी च बिम्बी च करञ्जश्च शतावरी ॥ १०९ ॥
वरुणादिगणक्वाथः कफमेदोहरः स्मृतः।
हन्ति गुल्मं शिरःशूलं तथाऽऽभ्यन्तरविद्रधीन् ॥११०॥

भगन्दरे खदिरादिः।—

खदिरत्रिफलाक्काथो महिषीघृतसंयुतः।
विडङ्गचूर्णयुक्तश्च भगन्दरविनाशनः॥ १११ ॥

उपदंशे पटोलादिः।—

पटोलत्रिफलारिष्ट-किरातखदिरासनैः।
क्काथः पीतो जयेत् सर्वानुपदंशान् सगुग्गुलुः॥११२॥

वातरक्ते अमृतादिः।—

अमृतैरण्डवासानां क्काथ एरण्डतैलयुक्।
पीतः सर्वाङ्गसञ्चारि वातरक्तं जयेद्ध्रुवम्॥११३॥

वातरक्ते पटोलादिः।—

पटोलं त्रिफला तिक्ता गुडूची च शतावरी।
एतत्क्काथो जयेत् पीतो वातास्रं दाहसंयुतम्॥११४॥

श्वित्रे धात्र्यादिः।—

क्काथोऽवल्गुजचूर्णाढ्यो धात्रीखदिरसारयोः।
जयेत् सुशीलितो नित्यं श्वित्रं पथ्याशिनां नृणाम्॥११५॥

वातरक्ते स्वल्पमञ्जिष्ठादिः।—

मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारुनिशाऽमृता।
निम्बश्चैषां कृतः क्काथो वातरक्तविनाशनः॥
पामाकपालिकाकुष्ठ-रक्तमण्डलजिन्मतः॥११६॥

कुष्ठादौ बृहन्मञ्जिष्ठादिः।—

मञ्जिष्ठामुस्तकुटज-गुडूचीकुष्ठनागरैः।
भार्गीक्षुद्रावचानिम्ब-निशाद्वयफलत्रिकैः॥ ११७ ॥
पटोलकटुकीमूर्वा-विडङ्गाशनचित्रकैः।
शतावरीत्रायमाणा-कृष्णेन्द्रयववासकैः॥११८॥
भृङ्गराजमहादारु-पाठाखदिरचन्दनैः।
त्रिवृद्वरुणकैरात-वाकुचीकृतमालकैः॥ ११९॥

आस्फोटकमहानिम्ब-करञ्जातिविषाजलैः।
इन्द्रवारुणिकाऽनन्ता-सारिवापर्पटैः समैः ॥१२०॥
एभिः कृतं पिबेत् क्वाथं कणागुग्गुलुसंयुतम्।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तेऽर्दिते तथा ॥ १२१ ॥
उपदंशे श्लीपदे च प्रसुप्तौ पक्षघातके।
मेदोदोषे नेत्ररोगे मञ्जिष्ठादिः प्रशस्यते ॥१२२॥

शिरोरोगादौ पथ्यादिः।—

पथ्याऽक्षधात्रीभूनिम्बैर्निशानिम्बामृतायुतैः।
कृतः क्वाथः षडङ्गोऽयं सगुडः शीर्षशूलहृत् ॥१२३॥
भ्रूशङ्खकर्णशूलानि तथाऽर्द्धशिरसो रुजम्।
सूर्य्यावर्त्तं शङ्खकञ्च दन्तपातञ्च तद्रुजम् ॥
नक्तान्ध्यं पटलं शुक्रं चक्षुःपीड़ां व्यपोहति ॥ १२४॥

नेत्ररोगे वासादिः।—

वासाविश्वाऽमृतादार्व्वी-रक्तचन्दनचित्रकैः।
भूनिम्बनिम्बकटुका-पटोलत्रिफलाऽम्बुदैः ॥ १२५ ॥
यवकालिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं नाशयेद्रसः क्षतम् ॥ १२६ ॥

नेत्ररोगे अमृतादिः।—

अमृतात्रिफलाक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः।
सक्षौद्रः शीतलो नित्यं सर्व्वनेत्रव्यथां जयेत् ॥ १२७ ॥

व्रणादौ पञ्चवल्कलम।—

अश्वत्थोड़ुम्बरप्लक्ष-वटवेतसजं स्मृतम्।
व्रणशोथोपदंशानां नाशनं क्षालनं स्मृतम् ॥१२८॥

प्रमथ्यालक्षणम।—

प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्य-पलात् कल्कीकृताच्छृता।
तोयेऽष्टगुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्वयम् ॥ १२९ ॥

सा यथा—

रक्तातीसारे मुस्तादिप्रमथ्या।—

मुस्तकेन्द्रयवैः सिद्धा प्रमथ्या द्विपलोन्मिता।
सुशीता मधुसंयुक्ता रक्तातीसारनाशिनी ॥ १३० ॥

यवागूसाधनविधिः।—

साध्यं चतुष्पलं द्रव्यं चतुःषष्टिपलेऽम्बुनि।
तत्क्वाथेनार्द्धशिष्टेन यवागूं साधयेद्घनाम् ॥ १३१ ॥

सा यथा—

ग्रहण्यामाम्रादियवागूः।—

आम्राम्रातकजम्बूत्वक्कषाये विपचेत् बुधः।
यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्ता ग्रहणीं जयेत् ॥ १३२ ॥

यूषसाधनविधिः।—

कल्कद्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पली चार्द्धकार्षिकी।
वारिप्रस्थेन विपचेत् स द्रवो यूष उच्यते ॥ १३३ ॥

स यथा—

त्रिदोषज्वरे सप्तमुष्टिकयूषः।—

कुलत्थयवकोलैश्च मुद्गैर्मूलकशुण्ठकैः।
शुण्ठीधन्याकयुक्तैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः ॥ १३४ ॥
सप्तमुष्टिक इत्येष सन्निपातज्वरान् जयेत्।
आमवातहरः कण्ठ-हृद्वक्त्राणां विशोधनः ॥ १३५ ॥

पानीयसाधनविधिः।—

क्षुस्सं द्रव्यपलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले।
अर्द्धशिष्टञ्च तद्देयं पानं भक्तादिसंविधौ ॥ १३६ ॥

तत् यथा—

पिपासाज्वरे षडङ्गपानीयम्।—

उशीरपर्पटोदीच्य-मुस्तनागरचन्दनैः।
जलं शृतं हिमं पेयं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ १३७ ॥

उष्णोदकविधिः।—

अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्॥ १३८॥

रात्रौ उष्णोदकपानस्य गुणाः।—

श्लेष्मघ्नं वातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम्।
कासश्वासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि॥ १३९॥

क्षीरसाधनविधिः।—

क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम्।
क्षीरावशेषं तत् पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्॥ १४०॥

जीर्णज्वरे पञ्चमूलीक्षीरम्।—

(सर्वज्वराणां जीर्णानां क्षीरं भैषज्यमुत्तमम्।
श्वासात् कासाच्छिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात्॥
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः॥

जीर्णज्वरे त्रिकण्टकादिक्षीरम्।—

त्रिकण्टकबलाव्याघ्री-गुड़नागरसाधितम्।
वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं कफज्वरहरं पयः॥)

यवागूकृशरयोः साधनविधिः।—

अथान्नप्रक्रियाऽत्रैव प्रोच्यते नातिविस्तरात्।
यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कृशरा घना॥
तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हिता॥ १४१॥

यवागूगुणाः।—

यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी॥ १४२॥

विलेप्याः साधनविधिः गुणाश्च।—

विलेपी घनसिक्था स्यात् सिद्धा नीरे चतुर्गुणे।
तर्पणी ग्राहिणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी॥ १४३॥

पेयायूषयोः साधनविधिः।—

द्रवाधिका स्वल्पसिक्था चतुर्दशगुणे जले।
सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चिद् घनस्ततः॥ १४४॥

पेयायूषयोः गुणाः।—

पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा।
यूषो बल्यस्ततः कण्ठ्यो लघुपाकः कफापहः॥ १४५॥

भक्तस्य साधनविधिः गुणाश्च।—

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम्।
विपचेत् स्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः॥१४६॥

मण्डस्य साधनविधिः गुणाश्च।—

नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः।
शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तः पाचनो दीपनः स्मृतः॥ १४७॥

अष्टगुणमण्डस्य साधनविधिः गुणाश्च।—

धान्यत्रिकटुसिन्धूत्थ-मुद्गतण्डुलयोजितः।
भृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्टगुणः स्मृतः॥ १४८॥
दीपनः प्राणदो बस्ति-शोधनो रक्तवर्द्धनः।
ज्वरजित् सर्वदोषघ्नो मण्डोऽष्टगुण उच्यते॥ १४९॥

वाट्यमण्डस्य साधनविधिः गुणाश्च।—

सुकण्डितैस्तथा भृष्टैर्वाट्यमण्डो यवैर्भवेत्।
कफपित्तहरः कण्ठ्यो रक्तपित्तप्रसादनः॥१५०॥

लाजमण्डस्य साधनविधिः गुणाश्च।—

लाजैर्वा तण्डुलैर्भृष्टैर्लाजमण्डः प्रकीर्त्तितः।
श्लेष्मपित्तहरो ग्राही पिपासाज्वरजिन्मतः॥ १५१॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने क्वाथ-
कल्पना नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

तृतीयोऽध्यायः ।

फाण्टकल्पना ।—

फाण्टस्य साधनविधिः मात्राविधिश्च ।—

क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत् पटात् ॥ १ ॥
तस्य चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।
सितामधुगुड़ादींश्च क्वाथवत्तत्र निःक्षिपेत् ॥ २ ॥

स यथा—

वातपित्तज्वरे मधूकपुष्पादिः ।—

मधूकपुष्पं मधुकं चन्दनं सपरूषकम् ।
मृणालं कमलं लोध्रं गाम्भारी नागकेशरम् ॥ ३ ॥
त्रिफला-सारिवा-द्राक्षा-लाजान् कोष्णजले क्षिपेत् ।
सितामधुयुतः पेयः फाण्टो वाऽसौ हिमोऽथवा ॥४॥
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छाऽरतिभ्रमान् ।
रक्तपित्तं मदं हन्यात्तत्र कार्य्या विचारणा ॥ ५ ॥

पित्तज्वरे आम्रादिः ।—

आम्रजम्बूकिसलयैर्वटशुङ्गप्ररोहकैः ।
उशीरेण कृतः फाण्टः सक्षौद्रो ज्वरनाशनः ॥
पिपासाच्छर्द्यतीसारान् मूर्च्छां जयति दुस्तराम् ॥६॥

दाहतृष्णादौ मधूकपुष्पादिः ।—

मधूकपुष्पगाम्भारी-चन्दनोशीरधान्यकैः ।
द्राक्षया च कृतः फाण्टः शीतः शर्करया युतः ॥
तृष्णापित्तहरः प्रोक्तो दाहमूर्च्छाभ्रमान् जयेत् ॥ ७ ॥

फाण्टभेदमन्थस्य साधनविधिः मात्रा च ।—

मन्थोऽपि फाण्टभेदः स्यात्तेन चात्रैव कथ्यते ।
जले चतुःपले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् ॥
मृत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ॥८॥

स यथा—

मदात्यये खर्जूरादिः ।—

खर्जूरदाडिमीद्राक्षा-तिन्तिडीकाम्लिकाऽऽमलैः ।
सपरूषैः कृतो मन्थः सर्वमद्यविकारनुत् ॥ ९ ॥

छर्द्यां मसूरप्रयोगः ।—

क्षौद्रयुक्ता मसूराणां सक्तवो दाडिमाम्भसा ।
मथिता वारयन्त्याशु छर्दिं दोषत्रयोद्भवाम् ॥ १० ॥

तृष्णादौ यवप्रयोगः ।—

प्लावितैः शीतनीरेण सघृतैर्यवसक्तुभिः ।
नातिसान्द्रद्रवैर्मन्थस्तृष्णादाहास्रपित्तहा ॥ ११ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
फाण्टादिकल्पना नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

हिमकल्पना ।—

शीतस्य साधनविधिः मात्राविधिश्च ।—

क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम् ।
निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥
तन्मानं फाण्टवज्ज्ञेयं सर्वत्रैवेष निश्चयः ॥

स यथा—

रक्तपित्ते आम्रादिः।—

आम्र-जम्बू च ककुभं चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत्।
हिमं तस्य पिबेत् प्रातः सक्षौद्रं रक्तपित्तजित्॥ २॥

तृष्णादौ मरिचादिः।—

मरिचं मधुयष्टी च काकोडुम्बरपल्लवाः।
नीलोत्पलं हिमस्तज्जस्तृष्णाच्छर्दिनिवारणः॥ ३॥

वातपित्तज्वरे नीलोत्पलादिः।—

नीलोत्पलं बला द्राक्षा मधूकं मधुकं तथा।
उशीरं पद्मकञ्चैव काश्मरी च परूषकम्॥ ४॥
एष शीतकषायश्च वातपित्तज्वरान् जयेत्।
सप्रलापभ्रमच्छर्दि-मोहतृष्णानिवारणः॥ ५॥

जीर्णज्वरे गुडूचीप्रयोगः।—

अमृताया हिमः पेयो जीर्णज्वरहरः स्मृतः॥ ६॥

कासादौ वासाप्रयोगः।—

वासायाश्च हिमः कास-रक्तपित्तज्वरान् जयेत्॥ ७॥

अन्तर्दाहादौ धन्याकप्रयोगः।—

प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धन्याकसम्भवः।
अन्तर्दाहं तथा तृष्णां जयेत् स्रोतोविशोधनः॥ ८॥

रक्तपित्तादौ धन्याकादिः।—

धन्याकधात्रीवासानां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः।
रक्तपित्तज्वरं दाहं तृष्णां शोषञ्च नाशयेत्॥ ९॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने
हिमकल्पना नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

कल्ककल्पना ।—

कल्कस्य साधनविधिः पर्य्यायो मात्रा च ।—

द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।
प्रक्षेपाऽऽवापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥ १ ॥

कल्के प्रक्षेप्याणां मात्रा ।—

कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।
सितां गुड़ं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥ २ ॥

स यथा—

पाण्डुरोगादौ पिप्पलीवर्द्धमानप्रयोगः ।—

त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याऽथवा कणाः ।
पिबेत् पिष्ट्वा दशदिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ ३ ॥
एवं विंशदिनैः सिद्धं पिप्पलीवर्द्धमानकम् ।
अनेन पाण्डुवातास्र-कासश्वासारुचिज्वराः ॥
उदरार्शःक्षयश्लेष्म-वाता नश्यन्त्युरोग्रहाः ॥ ४ ॥

व्रणादौ निम्बपत्रप्रयोगः ।—

लेपान्निम्बदलैः कल्को व्रणशोधनरोपणः ।
भक्षणाच्छर्दिकुष्ठानि पित्तश्लेष्मक्रिमीन् जयेत् ॥ ५ ॥

गृध्रस्यां महानिम्बप्रयोगः ।—

महानिम्बजटाकल्को गृध्रसीनाशनः स्मृतः ॥ ६ ॥

वातव्याधौ रसोनप्रयोगः ।—

शुद्धः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन मिश्रितः ।
वातरोगान् जयेत्तीव्रान् विषमज्वरनाशनः ॥ ७ ॥

वातव्याधौ रसोनपिण्डः।—

पक्वकन्दरसोनस्य गुलिका निस्तुषीकृताः।
पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्य्यात्तदङ्कुरम्॥ ८॥
तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तक्रे विनिक्षिपेत्।
अपनीय च तन्मध्याच्छिलायां पेषयेत्ततः॥ ९॥
तन्मध्ये पञ्चमांशेन चूर्णमेषां विनिक्षिपेत्।
सौवर्चलं यमानीञ्च भर्जितं हिङ्गु सैन्धवम्॥ १०॥
कटुत्रिकं जीरकञ्च समभागानि चूर्णयेत्।
एकीकृत्य ततः सर्वं कल्कं कर्षप्रमाणतः॥ ११॥
खादेदग्निबलापेक्षी ऋतुदोषाद्यपेक्षया।
अनुपानं ततः कुर्य्यादेरण्डशृतमन्वहम्॥ १२॥
सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दितञ्चापतन्त्रकम्।
अपस्मारमथोन्मादमूरुस्तम्भञ्च गृध्रसीम्॥
उरःपृष्ठकटीपार्श्व-कुक्षिपीड़ां क्रिमीन् जयेत्॥ १३

रसोनप्रयोगे अपथ्यानि।—

अजीर्णमातपं रौषमतिनीरं पयो गुड़म्।
रसोनमश्नन् पुरुषस्त्यजेदेतान्निरन्तरम्॥ १४॥

रसोनप्रयोगे पथ्यानि।—

मद्यं मांसं तथाऽम्लञ्च रसं सेवेत नित्यशः॥ १५॥

ऊरुस्तम्भे पिप्पल्यादिः।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च।
एतत्कल्कश्च सक्षौद्र ऊरुस्तम्भनिवारणः॥ १६॥

परिणामशूले अपराजिताप्रयोगः।—

विष्णुक्रान्ताजटाकल्कः सिताक्षौद्रघृतैर्युतः।
परिणामभवं शूलं नाशयेत् सप्तभिर्दिनैः॥ १७॥

परिणामशूलादौ शुण्ठ्यादिः।—

शुण्ठीतिलगुड़ैः कल्को दुग्धेन सह योजयेत्।
परिणामभवं शूलमामवातञ्च नाशयेत्॥ १८॥

रक्तार्शःसु अपामार्गप्रयोगः।—

अपामार्गस्य वीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा।
पीतो रक्ताशसां नाशं कुरुते नात्र संशयः॥ १९॥

रक्तातीसारे बदर्य्यादिः।—

बदरीमूलकल्केन तिलकल्कश्च योजितः।
मधुक्षारयुतः कुर्य्याद्रक्तातीसारनाशनः॥ २०॥

रक्तपित्तादौ लाक्षाप्रयोगः।—

कुष्माण्डकरसोपेतां लाक्षां कषद्वयं पिबेत्।
रक्तक्षयमुरोघातं क्षयरोगञ्च नाशयेत्॥ २१॥

रक्तप्रदरे तण्डुलीयप्रयोगः।—

तण्डुलीयजटाकल्कः सक्षौद्रः सरसाञ्जनः।
तण्डुलोदकसम्पीतो रक्तप्रदरनाशनः॥ २२॥

अतीसारादौ अङ्कोठप्रयोगः।—

अङ्कोठमूलकल्कश्च सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना।
अतीसारहरः प्रोक्तस्तथा विषहरः स्मृतः॥ २३॥

विषे बन्ध्याकर्कोटकादिप्रयोगत्रयम्।—

बन्ध्याकर्कोटिकामूलं पाटलाया जटाऽथवा।
घृतेन विल्वमूलं वा द्विविधं नाशयेद्विषम्॥ २४॥

सन्निपाते अभयादिः।—

अभयासैन्धवकणा-शुण्ठीकल्कस्त्रिदोषहा॥ २५॥

आग्नमान्द्यादौ पथ्यादिः।—

पथ्यासैन्धवशुण्ठीभिः कल्को दीपनपाचनः॥ २६॥

क्रिमिरोगे त्रिवृदादिः।—

त्रिवृत् पलाशवीजानि पारसीकयमानिका।

काम्पिल्लकं विडङ्गञ्च गुडश्च समभागिकम् ॥
तक्रेण कल्कमेतेषां पिबेत् क्रिमिगणापहम् ॥ २७ ॥

रक्तार्शःसु तिलप्रयोग-नागकेशरप्रयोगौ।—

नवनीततिलैः कल्को जेता रक्तार्शसां स्मृतः।
नवनीतसितानाग-केशरैश्चापि तद्विधः ॥ २८ ॥

ग्रहण्यां शुण्ठ्यादिः ब्रहतीप्रयोगश्च।—

पीतो मसूरयूषेण कल्कः शुण्ठीशलाटुजः।
जयेत् सङ्ग्रहणीं तद्वत्तक्रेण ब्रहतीभवः ॥ २९ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधर-
संहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने कल्ककल्पना
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः।

चूर्णकल्पना।—

चूर्णलक्षणं तस्य पर्य्यायो मात्रा च।—

अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता ॥ १ ॥

चूर्णे गुडादीनां द्रवाणाञ्च मात्रानिर्देशः।—

चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत्।
चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥ २ ॥
लिह्याच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥ ३ ॥

दोषभेदेन अनुपानानां मात्रानिर्देश: ।—

चूर्णावलेहगुटिका-कल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत् ॥ ४ ॥

अनुपानस्य गुण: ।—

यथा तैलं जले क्षिप्तं क्षणेनैव प्रसर्पति ।
अनुपानबलादङ्गे तथा सर्पति भेषजम् ॥ ५ ॥

भावनार्थं द्रवपरिमाणनिर्देश: ।—

द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् ।
भावनाया: प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तं भिषग्वरै: ॥ ६ ॥

स यथा—

सर्वविधज्वरे आमलकादि ।—

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवस्तथा ।
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेय: सर्वज्वरविनाशन: ॥ ७ ॥
(भेदी रुचिकर: श्लेष्म-जेता दीपनपाचन: ॥)

कामज्वरादौ पिप्पलीप्रयोग: ।—

मधुना पिप्पलीचूर्णं लिहेत् कामज्वरापहम् ।
हिक्काश्वासहरं कण्ठ्यं प्लीहघ्नं बालकोचितम् ॥ ८ ॥

मेहादौ त्रिफलाप्रयोग: ।—

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ विभीतकौ ।
चत्वार्यामलकान्येवं त्रिफलैषा प्रकीर्त्तिता ॥ ९ ॥
त्रिफला मेहशोथघ्नी नाशयेद्विषमज्वरान् ।
दीपनी श्लेष्मपित्तघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी ॥
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयान् जयेत् ॥ १० ॥

अग्निमान्द्यादौ त्रिकटुप्रयोग: ।—

पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रिभिस्त्र्यूषणमुच्यते ।

दीपनं श्लेष्ममेदोघ्नं कुष्ठपीनसनाशनम् ॥
जयेदरोचकं मामं मेहगुल्मगलामयान् ॥ ११ ॥

अथ व्याद्यौ पञ्चकोलम् ।—

पिप्पलीचव्यविश्वाह्वा·पिप्पलीमूलचित्रकैः ।
पञ्चकोलमिति ख्यातं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥
आनाहप्लीहगुल्मघ्नं शूलश्लेष्मोदरापहम् ॥ १२ ॥

त्रिजातकचातुर्जातकौ ।—

त्रिगन्धमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातं सकेशरैः ।
त्रिगन्धं सचतुर्जातं रूक्षोष्णं लघु पित्तकृत् ॥
वर्ण्यं रुचिकरं तीक्ष्णं विषश्लेष्मामयान् जयेत् ॥ १३ ॥

जीवनीयगणः ।—

काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा ।
मेदा चान्या महामेदा जीवन्ती मधुकं तथा ॥ १४ ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवनीयो गणस्त्वयम् ।
जीवनीयगणः स्वादुर्गर्भसन्धानकृद्गुरुः ॥ १५ ॥
स्तन्यकृत् बृंहणो वृष्यः स्निग्धः शीतस्तृषापहः ।
रक्तपित्तं क्षयं शोषं ज्वरदाहानिलान् जयेत् ॥ १६ ॥

अष्टवर्गः ।—

द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ जीवकर्षभकौ तथा ।
ऋद्धिर्वृद्धी च तैः सर्वैरष्टवर्ग उदाहृतः ॥
अष्टवर्गो बुधैः प्रोक्तो जीवनीयसमो गुणैः ॥ १७ ॥

पञ्चलवणम् ।—

सिन्धु सौवर्चलञ्चैव विड़ं सामुद्रकं गडम् ।
एकाद्वित्रिचतुःपञ्च-लवणानि क्रमाद्विदुः ॥ १८ ॥
तेषु मुख्यं सैन्धवं स्यादनुक्ते तत् प्रयोजयेत् ।
सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम् ॥ १९ ॥

मधुरं सृष्टविण्मूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम्।
वीर्य्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्द्धनम्॥ २०॥

क्षारद्वयम्।—

स्वर्जिका यावशूकश्च क्षारयुग्ममुदाहृतम्।
ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ॥ २१॥
अन्ये क्षाराश्च गुल्मार्शो-ग्रहणीरुक्छिदः सराः।
पाचनाः क्रिमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः॥ २२॥

सर्वविधज्वरे सुदर्शनचूर्णम्।—

त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः॥ २३॥
कटुका पर्पटी मुस्तं त्रायमाणा च बालकम्।
निम्बः पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकम्॥ २४॥
यमानीन्द्रयवा भार्गी शिग्रुवीजं सुराष्ट्रकम्।
वचा त्वक् पद्मकोशीरं चन्दनातिविषाबला॥ २५॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा।
चित्रको देवदारु च चव्यं पत्रं पटोलजम्॥ २६॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम्॥ २७॥
तालीशपत्रञ्च तथा समभागानि चूर्णयेत्।
सर्वचूर्णस्य चार्द्धांशं कैरातं निक्षिपेत् सुधीः॥ २८॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम्।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्य्या विचारणा॥२९॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान्।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्॥ ३०॥
शीतज्वरैकाहिकादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम्।
श्वासं कासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं हन्ति कामलाम्॥ ३१॥

त्रिकपृष्ठकटीजानु-पार्श्वशूलनिवारणम्।
शीताम्बुना पिबेद्धीमान् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ ३२ ॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्।
तद्वज्ज्वराणां सर्वेषामिदं चूर्णं प्रणाशनम् ॥ ३३ ॥

कासादौ त्रिफलादि।—

कासश्वासज्वरहरी त्रिफला पिप्पलीयुता।
चूर्णिता मधुना लीढा भेदिनी चाग्निबोधिनी ॥ ३४ ॥

कासादौ कट्फलादि।—

कट्फलं मुस्तकं तिक्ता शटी शृङ्गी च पौष्करम्।
चूर्णमेषाञ्च मधुना शृङ्गवेररसेन वा ॥ ३५ ॥
लेह्यं ज्वरहरं कण्ठ्यं कासश्वासारुचीर्जयेत्।
वायुशूलं तथा छर्दिं क्षयञ्चैव व्यपोहति ॥ ३६ ॥

कासादौ द्वितीयकट्फलादि।—

(कट्फलं पौष्करं शृङ्गी मुस्ता त्रिकटुकं शटी।
समस्तान्येकशो वाऽपि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
आर्द्रकस्वरसक्षौद्रैर्लिह्यात् कफविनाशनम्।
शूलानिलारुचिच्छर्दि-कासश्वासक्षयापहम् ॥)

कासादौ तृतीयकट्फलादि।—

(कट्फलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह।
श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥)

बालस्य कासादौ शृङ्ग्यादि।—

शृङ्गीं प्रतिविषां कृष्णां चूर्णितां मधुना लिहेत्।
शिशोः कासज्वरच्छर्दि-शान्त्यै वा केवलां विषाम् ॥ ३७ ॥

बालस्य कासे यवक्षारादि।—

(यवक्षारविषाशृङ्गी-मागधीपौष्करोद्भवम्।
चूर्णं क्षौद्रयुतं लीढं पञ्चकासान् जयेच्छिशोः ॥)

आमातीसारे शुण्ठ्यादि।—

शुण्ठीप्रतिविषाहिङ्गु-मुस्ताकुटजचित्रकैः।
चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमामातीसारनाशनम्॥ ३८॥

आमातीसारे हरीतक्यादि।—

हरीतकी प्रतिविषा सिन्धु सौवर्चलं वचा।
हिङ्गु चेति कृतं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा॥
आमातीसारशमनं ग्राहि चाग्निप्रबोधनम्॥ ३९॥

अतीसारे स्वल्पगङ्गाधरचूर्णम्।—

मुस्तमिन्द्रयवं विल्वं लोध्रं मोचरसं तथा।
धातकीं चूर्णयेत्तक्र-गुड़ाभ्यां पाययेत् सुधीः॥४०॥
सर्वातीसारशमनं निरुणद्धि प्रवाहिकाम्।
लघुगङ्गाधरं नाम चूर्णं सङ्ग्राहकं परम्॥ ४१॥

अतीसारे वृद्धगङ्गाधरचूर्णम्।—

मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोध्रवालकैः।
विल्वमोचरसाभ्याञ्च पाठेन्द्रयववत्सकैः॥४२॥
आम्रवीजं प्रतिविषा लज्जालुरिति चूर्णितम्।
क्षौद्रतण्डुलपानीयैः पीतैर्याति प्रवाहिका॥ ४३॥
सर्वातिसारग्रहणी प्रशमं याति वेगतः।
वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं सरिद्वेगस्य रोधकम्॥४४॥

अतीसारे अजमोदादिचूर्णम्।—

अजमोदा मोचरसं सशृङ्गवेरं सधातकीकुसुमम्।
गोदधिमथितयुक्तं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात्॥४५॥

ग्रहण्यां मरिचादिचूर्णम्।—

तक्रेण यः पिबेन्नित्यं चूर्णं मरिचसम्भवम्।
चित्रसौवर्चलोपेतं ग्रहणी तस्य नश्यति॥
उदरप्लीहमन्दाग्नि-गुल्मार्शोनाशनं भवेत्॥४६॥

ग्रहण्यां कपित्थाष्टकचूर्णम्।—

अष्टौ भागाः कपित्थस्य षड्भागा शर्करा मता।
दाड़िमं तिन्तिड़ीकञ्च श्रीफलं धातकी तथा ॥ ४७ ॥
अजमोदा पिप्पली च प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः।
मरिचं जीरकं धान्यं ग्रन्थिकं वालकं तथा ॥ ४८ ॥
सौवर्चलं यमानी च चातुर्जातं सचित्रकम्।
नागरञ्चैकभागाः स्युः प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४९ ॥
कपित्थाष्टकसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतद्गलामयान्।
अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीञ्च व्यपोहति ॥ ५० ॥

अरुच्यादौ दाड़िमाष्टकम्।—

दाड़िमी द्विपला ग्राह्या खण्डात् दशपलानि च।
त्रिगन्धस्य पलञ्चैकं त्रिकटु स्यात् पलत्रयम् ॥ ५१ ॥
एतदेकीकृतं सर्वं चूर्णं स्यात् दाड़िमाष्टकम्।
रुचिकृद्दीपनं कण्ठ्यं ग्राहि कासज्वरापहम् ॥५२॥

अतीसारादौ वृहद्दाड़िमाष्टकम्।—

दाड़िमस्य पलान्यष्टौ शर्करायाः पलाष्टकम्।
पिप्पली पिप्पलीमूलं यमानी मरिचं तथा ॥ ५३ ॥
धान्यकं जीरकं शुण्ठी प्रत्येकं पलसम्मितम्।
कर्षमात्रा तुगाक्षीरी त्वक्पत्रैलाश्च केशरम् ॥५४॥
प्रत्येकं कोलमात्राः स्युस्तच्चूर्णं दाड़िमाष्टकम्।
अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीञ्च गलग्रहम् ॥
मन्दाग्निं पीनसं कासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ॥ ५५ ॥

वातग्रहण्यां पिप्पल्यादिचूर्णम्।—

(पिप्पली वृहती व्याघ्री यवक्षारकलिङ्गकाः।
चित्रकं सारिवा पाठा शठी लवणपञ्चकम् ॥

तच्चूर्णं पाययेद्दध्ना सुरयोष्णाम्बुनाऽपि वा ।
मारुतग्रहणीदोष-शमनं परमं हितम् ॥)

वातश्लेष्मग्रहण्यादौ लवङ्गादिचूर्णम् ।—

लवङ्गं शुद्धकर्पूरमेलात्वङ्नागकेशरम् ।
जातीफलमुशीरञ्च नागरं कृष्णजीरकम् ॥५६॥
कृष्णागुरुस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा ।
चन्दनं तगरं वालं कक्कोलञ्चेति चूर्णयेत् ॥५७॥
समभागानि सर्वाणि सर्वेभ्योऽर्द्धा सिता भवेत् ।
लवङ्गाद्यमिदं चूर्णं राजार्हं वह्निदीपनम् ॥५८॥
रोचनं तर्पणं वृष्यं त्रिदोषघ्नं बलप्रदम् ।
हृद्रोगं कण्ठरोगञ्च कासं हिक्काञ्च पीनसम् ॥ ५९ ॥
यक्ष्माणं तमकं श्वासमतीसारमुरःक्षतम् ।
प्रमेहारुचिगुल्मादीन् ग्रहणीमपि नाशयेत् ॥ ६० ॥

ग्रहण्यां जातीफलादिचूर्णम् ।—

जातीफललवङ्गैला-पत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलैस्त्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥ ६१ ॥
तालीशपिप्पलीपथ्या-स्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥ ६२ ॥
यावन्त्येतानि सर्वाणि कुर्य्यात् भङ्गाञ्च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमा देया शर्करा च भिषग्वरैः ॥ ६३ ॥
कर्षमात्रं ततः खादेन्मधुना प्लावितं सुधीः ।
अस्य प्रभावात् ग्रहणी-कासश्वासारुचिक्षयाः ॥
वातश्लेष्मप्रतिश्यायाः प्रशमं यान्ति वेगतः ॥६४॥

ग्रहण्यादौ महाषाडवम् ।—

मरिचं नागपुष्पाणि तालीशं लवणानि च ।
प्रत्येकमेकभागाः स्युः पिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ ६५ ॥

त्वक् कणा तिन्तिड़ीकञ्च जीरकञ्च द्विभागिकम्।
धान्याम्लवेतसौ विश्वं भल्लाता बदराणि च ॥६६॥
अजमोदा जलधरः प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः।
सर्वौषधिचतुर्थांशं दाड़िमस्य फलं भवेत् ॥ ६७ ॥
द्रव्येभ्यो निखिलेभ्यश्च सिता देयाऽर्द्धमात्रया।
महाषाड़वसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतत् सुरोचनम् ॥६८॥
अग्निदीप्तिकरं हृद्यं कासातीसारनाशनम्।
हृद्रोगकण्ठजठर-मुखरोगप्रणाशनम् ॥ ६९ ॥
विसूचिकां तथाऽऽध्मानमर्शोगुल्मक्रिमीनपि।
छर्दिं पञ्चविधां श्वासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ॥ ७० ॥

उदरादौ नारायणचूर्णम्।—

चित्रकं त्रिफला व्योषं जीरकं हवुषा वचा।
यमानी पिप्पलीमूलं शतपुष्पाऽजगन्धिका ॥ ७१ ॥
अजमोदा शटी धान्यं विड़ङ्गं स्थूलजीरकम्।
हेमाह्वा पौष्करं मूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ॥ ७२ ॥
कुष्ठञ्चेति समांशानि विशाला स्याद्द्विभागिका।
त्रिवृद्द्विभागा विज्ञेया दन्त्या भागत्रयं भवेत् ॥ ७३ ॥
चतुर्भागा सातला स्यात् सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत्।
पाचनस्नेहनाद्यैश्च स्निग्धकोष्ठस्य रोगिणः ॥ ७४ ॥
दद्याच्चूर्णं विरेकाय सर्वरोगप्रणाशनम्।
हृद्रोगे पाण्डुरोगे च कासे श्वासे भगन्दरे ॥ ७५ ॥
मन्दाग्नौ च ज्वरे कुष्ठे ग्रहण्याञ्च गलग्रहे।
दद्याद्युक्तानुपानेन तथाऽऽध्माने सुरादिभिः ॥ ७६ ॥
गुल्मे बदरनीरेण विड्भेदे दधिमस्तुना।
उष्णाम्बुभिरजीर्णे च वृक्षाम्लैः परिकर्त्तिषु ॥ ७७ ॥
उष्ट्रीदुग्धेनोदरेषु तथा तक्रेण वा मकाम्।

प्रसन्नया वातरोगी दाड़िमाम्बुभिरर्शसि ॥ ७८ ॥
द्विविधे च विषे दद्यात् घृतेन विषनाशनम् ।
चूर्णं नारायणं नाम दुष्टरोगगणापहम् ॥ ७९ ॥

अजीर्णादौ हवुषाद्यं चूर्णम् ।—

हवुषा त्रिफला चैव त्रायमाणा च पिप्पली ।
हैमवती त्रिवृच्चैव सातला कटुका वचा ॥ ८० ॥
नीलिनी सैन्धवं कृष्णं लवणञ्चेति चूर्णयेत् ।
उष्णोदकेन मूत्रेण दाड़िमत्रिफलारसैः ॥ ८१ ॥
तथा मांसरसेनापि यथायोग्यं पिबेन्नरः ।
अजीर्णे प्लीह्नि गुल्मेषु शोफार्शोविषमाग्निषु ॥
हलीमकामलापाण्डु-कुष्ठाध्मानोदरेष्वपि ॥ ८२ ॥

शूलादौ पञ्चसमं चूर्णम् ।—

शुण्ठी हरीतकी कृष्णा त्रिवृत् सौवर्चलं तथा ।
समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ८३ ॥
ज्ञेयं पञ्चसमं चूर्णमेतच्छूलहरं परम् ।
आध्मानजठरार्शोघ्नमामवातहरं स्मृतम् ॥ ८४ ॥

आध्मानादौ नाराचचूर्णम् ।—

कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिवृता स्यात् पलोन्मिता ।
खण्डात् पलञ्च विज्ञेयं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ ८५ ॥
कर्षोन्मितं लिहेदेतत् क्षौद्रेणाध्माननाशनम् ।
गाढ़विट्कोदरकफान् पित्तशूलञ्च नाशयेत् ॥८६॥

यकृच्छूलादौ लवणत्रितयाद्यं चूर्णम् ।—

लवणत्रितयं क्षारौ शतपुष्पाद्वयं वचा ।
अजमोदाऽजगन्धा च हवुषा जीरकद्वयम् ॥ ८७ ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।
हिङ्गुश्च हिङ्गुपत्री च शटी पाठोपकुञ्चिका ॥ ८८ ॥

शुण्ठी चित्रकचव्यानि विड़ङ्गञ्चाम्लवेतसम्।
दाड़िमं तिन्तिड़ीकञ्च त्रिवृद्दन्ती शतावरी ॥ ८९ ॥
इन्द्रवारुणिका भार्गी देवदारु यमानिका।
कुस्तुम्बुरुस्तुम्बुरूणि पौष्करं बदराणि च ॥ ९० ॥
शिवा चेति समांशानि चूर्णमेकत्र कारयेत्।
भावयेदार्द्रकरसैर्बीजपूररसैस्तथा ॥ ९१ ॥
तत् पिबेत् सर्पिषा जीर्णे मद्येनोष्णोदकेन वा।
कोलाम्भसा वा तक्रेण दुग्धेनोष्ट्रेण मस्तुना ॥ ९२ ॥
यकृत्पृष्ठकटीशूलं गुदकुक्षिहृदामयम्।
अर्शोविष्टम्भमन्दाग्नि-गुल्मप्लीहोदराणि च ॥ ९३ ॥
हिक्काध्मानश्वासकासान् जयेदेतन्न संशयः।
एतैरेवौषधैः सम्यक् घृतं वा साधयेत् सुधीः ॥ ९४ ॥

शूलादौ तुम्बर्वादि चूर्णम्।—

तुम्बुरूणि त्रिलवणं यमानी पुष्कराह्वयम्।
यवक्षाराभयाहिङ्गु-विड़ङ्गानि समानि च ॥ ९५ ॥
त्रिवृत्त्रिभागा विज्ञेया सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
पिबेदुष्णेन तोयेन यवक्वाथेन वा पिबेत् ॥
जयेत् सर्वाणि शूलानि गुल्माध्मानोदराणि च ॥ ९६ ॥

ग्रहण्यादौ चित्रकादि।—

चित्रकं नागरं हिङ्गु पिप्पली पिप्पलीजटा।
चव्याजमोदा मरिचं प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥ ९७ ॥
स्वर्जिका च यवक्षारः सिन्धु सौवर्चलं विड़म्।
सामुद्रकं रोमकञ्च कोलमात्राणि कारयेत् ॥ ९८ ॥
एकीकृत्याखिलं चूर्णं भावयेन्मातुलुङ्गजैः।
रसैर्दाड़िमजैर्वाऽपि शोषयेदातपेन च ॥ ९९ ॥
एतच्चूर्णं जयेद्गुल्मं ग्रहणीमामजां रुजम्।

अग्निञ्च कुरुते दीप्तं रुचिकृत् कफनाशनम् ॥ १०० ॥

अग्निमान्द्ये वडवानलचूर्णम्।—

सैन्धवं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यचित्रकम्।
शुण्ठी हरीतकी चेति क्रमवृद्धानि चूर्णयेत्॥
वडवानलनामैतच्चूर्णं स्यादग्निदीपनम्॥ १०१॥

आमवातादौ अजमोदादिचूर्णम्।—

अजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च।
चित्रकं पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च पिप्पली॥१०२॥
मरिचञ्चेति कर्षांशं प्रत्येकं कारयेत् बुधः।
कर्षास्तु पञ्च पथ्याया दश स्युर्वृद्धदारकात्॥१०३॥
नागराच्च दशैव स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत्।
पिबेत् कोष्णजलेनैव चूर्णं श्वयथुनाशनम्॥ १०४॥
आमवातरुजं हन्ति सन्धिपीड़ाञ्च गृध्रसीम्।
कटिपृष्ठगुदस्थाञ्च जङ्घयोश्च रुजां जयेत्॥ १०५॥
तूनीप्रतूनीविश्वाचो-कफवातामयान् जयेत्।
समेन वा गुड़ेनास्य वटकान् कारयेद्भिषक्॥ १०६॥

श्वासादौ शुण्ठ्यादिचूर्णम्।—

(शुण्ठी सौवर्चलं हिङ्गु दाड़िमञ्चाम्लवेतसम्।
चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं श्वासहृद्रोगशान्तये॥)

गुल्मादौ हिङ्ग्वादिचूर्णम्।—

हिङ्गु पाठाऽभया धान्यं दाड़िमं चित्रकं शटी।
अजमोदा त्रिकटुकं हवुषा चाम्लवेतसम्॥ १०७॥
अजगन्धा तिन्तिड़ीकं जीरकं पौष्करं वचा।
चव्यं क्षारद्वयं पञ्च-लवणानि विचूर्णयेत्॥ १०८॥
प्राक् भोजनस्य मध्ये वा चूर्णमेतत् प्रयोजयेत्।
पिबेद्वा जीर्णमद्येन तक्रेणोष्णोदकेन वा॥ १०९॥

गुल्मे वातकफोद्भूते हृद्रोहेऽष्ठीलिकासु च।
हृद्वस्तिपार्श्वशूलेषु शूले च गुदयोनिजे ॥ ११० ॥
मूत्रकृच्छ्रे तथाऽऽनाहे पाण्डुरोगेऽरुचौ तथा।
हिक्कायां यकृति प्लीह्नि श्वासे कासे गलग्रहे ॥
ग्रहण्यर्शोविकारेषु चूर्णमेतत् प्रशस्यते ॥ १११ ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य बहुशः स्वरसेन वा।
कुर्य्याच्च गुटिका बह्वीर्वातश्लेष्मामयापहाः ॥ ११२ ॥

अरोचकादौ यमानीषाडवः।—

यमानी दाड़िमं शुण्ठी तिन्तिड़ीकाम्लवेतसौ।
वदराम्लञ्च कुर्वीत चतुःशाणमितानि च ॥ ११३ ॥
सार्द्धद्विशाणं मरिचं पिप्पली दशशाणिका।
त्वक्सौवर्चलधान्याकं जीरकं द्विद्विशाणकम् ॥ ११४ ॥
चतुःषष्टिमितैः शाणैः शर्करामत्र योजयेत्।
चूर्णितं सर्वमेकत्र यमानीषाड़वाभिधम् ॥ ११५ ॥
चूर्णं जयेत् पाण्डुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीं ज्वरम्।
छर्दिशोषातिसारांश्च प्लीहानाहविबन्धताम् ॥
अरुचिं शूलमन्दाग्निमर्शोजिह्वागलामयान् ॥ ११६ ॥

कासादौ तालीशादिचूर्णम्।—

तालीशं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचनम्।
एकद्वित्रिचतुःपञ्च-कर्षभागान् प्रकल्पयेत् ॥ ११७ ॥
एलात्वचोस्तु कर्षार्द्धं प्रत्येकं भागमाचरेत्।
द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ॥ ११८ ॥
तालीशाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम्।
कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ११९ ॥
शोषाध्मानहरं प्लीहा-ग्रहणीपाण्डुरोगजित्।
पक्त्वा वा शर्करां चूर्णं क्षिपेत् स्याद्गुटिका ततः ॥१२०॥

क्षयादौ सितोपलादिचूर्णम् ।—

सितोपला षोड़श स्यादष्टौ स्याद्वंशरोचना ।
पिप्पली स्याच्चतुष्कर्षा स्यादेला च द्विकार्षिकी ॥१२१॥
एकः कर्षस्त्वचः कार्य्यश्चूर्णयेत् सर्वमेकतः ।
सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ॥ १२२ ॥
श्वासकासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् ।
मन्दाग्निं सुप्तजिह्वत्वं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
ज्वरमूर्द्ध्वगतं रक्त-पित्तमाशु व्यपोहति ॥ १२३ ॥

गुल्मादौ भास्करलवणम् ।—

सामुद्रलवणं कार्य्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
पञ्च सौवर्चलं ग्राह्यं विड़ं सैन्धवधान्यकात् ॥ १२४ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कृष्णजीरकपत्रकम् ।
नागकेशरतालीशमम्लवेतसकं तथा ॥ १२५ ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेत् बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥ १२६ ॥
दाड़िमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वगेले चार्द्धकार्षिके ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥ १२७ ॥
शाणप्रमाणं देयन्तु मस्तुतक्रसुरासवैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयम् ॥ १२८ ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरम् ।
शोफं शूलं श्वासकासावामवातञ्च हृद्रुजम् ॥ १२९ ॥
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परम् ।
सर्वलोकहितार्थाय भास्करेणोदितं पुरा ॥ १३० ॥

कृर्याम् एलादिचूर्णम् ।—

एलाप्रियङ्गुमुस्तानि कोलमज्जा च पिप्पली ।
श्रीचन्दनं तथा लाजा लवङ्गं नागकेशरम् ॥ १३१ ॥

एतच्चूर्णीकृतं सर्वं सिताक्षौद्रयुतं लिहेत्।
वातपित्तकफोद्भूतां छर्दिं हन्त्यतिवेगतः॥ १३२॥

ऊर्द्ध्ववातादौ व्याघ्र्यादि चूर्णम्।—

(व्याघ्रोजीरकधात्रीणां चूर्णं मधुयुतं लिहेत्।
ऊर्द्ध्ववातमहाश्वास-तमकैर्मुच्यते क्षणात्॥)

कुष्ठादौ पञ्चनिम्बादि चूर्णम्।—

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वचं निम्बात् समाहरेत्।
सूक्ष्मचूर्णमिदं कुर्य्यात् पलपञ्चदशोन्मितम्॥ १३३॥
लोहभस्महरीतक्यौ चक्रमर्दकचित्रकौ।
भल्लातकं विडङ्गानि शर्कराऽऽमलकं निशा॥ १३४॥
पिप्पली मरिचं शुण्ठी वाकुची कृतमालकः।
गोक्षुरश्च पलोन्मानमेकैकं कारयेद्बुधः॥ १३५॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत्।
अष्टभागावशिष्टेन खदिरासनवारिणा॥ १३६॥
भावयित्वा च संशोष्य कर्षमात्रं ततः पिबेत्।
खदिरासनतोयेन सर्पिषा पयसाऽथवा॥ १३७॥
मासेन सर्वकुष्ठानि विनिहन्ति रसायनम्।
पञ्चनिम्बमिदं चूर्णं सर्वरोगप्रणाशनम्॥ १३८॥

वाजीकरणे शतावर्य्यादिचूर्णम्।—

शतावरी गोक्षुरश्च बीजञ्च कपिकच्छुजम्।
गाङ्गेरुकी चातिबला बीजमिक्षुरकोद्भवम्॥ १३९॥
चूर्णितं सर्वमेकत्र गोदुग्धेन पिबेन्निशि।
न तृप्तिं याति नारीभिर्नरश्चूर्णप्रभावतः॥ १४०॥

वाजीकरणे अश्वगन्धादिचूर्णम्।—

अश्वगन्धा दशपला तस्मात्री वृद्धदारकः।

चूर्णीकृत्योभयं विद्वान् घृतभाण्डे निधापयेत् ॥ १४१ ॥
कर्षैकं पयसा पीत्वा नारीभिर्नैव तृप्यति ।
अगत्वा प्रमदां भूयात् वलीपलितवर्जितः ॥ १४२ ॥

वाजीकरणे मुसल्यादिचूर्णम् ।—

(मुसलीकन्दचूर्णन्तु गुडूचीसत्त्वसंयुतम् ।
वानरीगोक्षुराभ्याञ्च शाल्मलीशर्कराऽऽमलैः ॥
आलोड्य घृतदुग्धेन पाययेत् कामवर्द्धनम् ॥)

पाण्डुरोगादौ नवायसचूर्णम् ।—

चित्रकस्त्रिफला मुस्तं विडङ्गं त्र्यूषणानि च ।
समभागानि कार्य्याणि नव भागा हतायसः ॥ १४३ ॥
एतदेकीकृतं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ।
गोमूत्रमथवा तक्रमनुपानं प्रशस्यते ॥ १४४ ॥
पाण्डुरोगं जयत्युग्रं हृद्रोगञ्च भगन्दरम् ।
शोथकुष्ठोदरार्शांसि मन्दाग्निमरुचिं क्रमीन् ॥ १४५ ॥

स्तम्भने आकारकरभादिचूर्णम् ।—

आकारकरभः शुण्ठी कक्कोलं कुङ्कुमं कणा ।
जातीफलं लवङ्गञ्च चन्दनञ्चेति कार्षिकान् ॥ १४६ ॥
चूर्णानि मानतः कुर्य्यादहिफेनं पलोन्मितम् ।
सर्वमेकीकृतं चूर्णं माषैकं मधुना लिहेत् ॥ १४७ ॥
शुक्रस्तम्भकरं चूर्णं पुंसामानन्दकारकम् ।
नारीणां प्रीतिजननं सेवेत निशि कामुकः ॥ १४८ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सास्थाने
चूर्णकल्पना नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

वटकादिकल्पना ।—

वटकपर्य्यायाः ।—

वटकाश्चाथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते ॥ १ ॥

वटकादीनां प्रस्तुतविधिः ।—

लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करा तथा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत् तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥ २ ॥
कुर्य्यादवह्निसिद्धेन क्वचित् गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रवेण मधुना वाऽपि गुटिकां कारयेत् बुधः ॥ ३ ॥

वटकादिषु शर्करादीनां मात्रा ।—

सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णाच्चूर्णसमः कार्य्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥
द्रवञ्च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ॥ ४ ॥

वटकादीनां मात्रा ।—

कर्षप्रमाणं तन्मानं बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ॥ ५ ॥

स यथा—

चूर्णःप्रभृतिषु श्रीबाहुशालो गुडः ।—

इन्द्रवारुणिका मुस्तं शुण्ठी दन्ती हरीतकी ।
त्रिवृत्कटी विडङ्गानि गोक्षुरश्चित्रकस्तथा ॥ ६ ॥
तेजोह्वा च द्विकर्षाणि पृथक् द्रव्याणि कारयेत् ।
सूरणस्य पलान्यष्टौ वृद्धदारश्चतुष्पलम् ॥ ७ ॥
चतुष्पलं स्यात् भल्लातः क्वाथयेत् सर्व्वमेकतः ।
जलद्रोणे चतुर्थांशं गृह्णीयात् क्वाथमुत्तमम् ॥ ८ ॥

काथ्यद्रव्यात् त्रिगुणितं गुडं क्षिप्ता पुनः पचेत् ।
सम्यक् पक्वञ्च तं ज्ञात्वा चूर्णमेतत् प्रदापयेत् ॥९॥
चित्रकत्रिवृतादन्ती-तेजोह्वाः पलिकाः पृथक् ।
पृथक् त्रिपलिकाः कार्य्या व्योषैलाऽऽमलकत्वचः ॥१०॥
निक्षिपेत् मधु शीते च तस्मिन् प्रस्थप्रमाणतः ।
एवं सिद्धो भवेच्छ्रीमान् बाहुशालगुड़ाभिधः ॥ ११ ॥
जयेदर्शांसि सर्वाणि गुल्मं वातोदरं तथा ।
आढ्यवातं प्रतिश्यायं महान्तं क्षयपीनसम् ॥
हलीमकं पाण्डुरोगं प्रमेहञ्च रसायनम् ॥ १२ ॥

कासे मरिचादिचूर्णम् ।—

मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसम्मिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाड़िमम् ॥ १३ ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुड़ेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रेण धारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्वेऽपि कासा यान्त्येव सङ्क्षयम् ॥१४॥

श्वासकासे गुड़ादिवटिका ।—

गुड़शुण्ठीशिवामुस्तैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।
श्वासकासेषु सर्वेषु विभीतं वाऽपि केवलम् ॥ १५॥

तृष्णायाम् आमलक्यादिगुड़िका ।—

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकः ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ॥ १६ ॥

अजीर्णादौ सञ्जीवनीवटी ।—

विड़ङ्गं नागरं कृष्णा पथ्याऽऽमलविभीतकम् ।
वचा गुड़ूची भल्लातं सविषञ्चात्र योजयेत् ॥ १७ ॥

एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत्।
गुञ्जाभा गुटिका कार्य्या दद्यादार्द्रकजै रसैः ॥ १८ ॥
एकामजीर्णगुल्मेषु द्वे विसूच्यां प्रदापयेत्।
तिस्रश्च सर्पदष्टे तु चतस्रः सान्निपातिके ॥
वटी सञ्जीवनी नाम्ना सञ्जीवयति मानवम् ॥ १९ ॥

पीनसादौ व्योषादिगुटिका।—

व्योषाम्लवेतसं चव्यं तालीशं चित्रकं तथा।
जीरकं तिन्तिड़ीकञ्च प्रत्येकं कर्षभागिकम् ॥ २० ॥
त्रिसुगन्धं त्रिशाणं स्याद्गुड़ः स्यात् कर्षविंशतिः।
व्योषादिगुटिका सेयं पीनसश्वासकासजित् ॥
रुचिस्वरकरी ख्याता प्रतिश्यायप्रणाशिनी ॥ २१ ॥

आमादौ गुड़शुण्ठ्यादियोगचतुष्टयम्।—

आमेषु सगुड़ां शुण्ठीमजीर्णे गुड़पिप्पलीम्।
कृच्छ्रे जीरगुड़ं दद्यादर्शःसु सगुड़ाभयाम् ॥ २२ ॥

अर्शःसु वृद्धदारकादिमोदकः।—

वृद्धदारकभल्लात-शुण्ठीचूर्णेन योजितः।
मोदकः सगुड़ो हन्यात् षड्विधार्शःकृतां रुजाम् ॥ २३ ॥

अर्शःसु शूरणपिण्डी।—

शुष्कशूरणचूर्णस्य भागान् द्वात्रिंशदाहरेत्।
भागान् षोड़श चित्रस्य शुण्ठ्या भागचतुष्टयम् ॥ २४ ॥
द्वौ भागौ मरिचस्यापि सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत्।
गुड़ेन पिण्डिकां कुर्य्यादर्शसां नाशनीं पराम् ॥ २५ ॥

अर्शःसु शूरणवटकः।—

शूरणो वृद्धदारश्च भागैः षोड़शभिः पृथक्।
मुशलीचित्रकौ ज्ञेयावष्टभागमितौ पृथक् ॥ २६ ॥

शिवा विभीतकी धात्री विडङ्गं नागरं कणा ।
भल्लातः पिप्पलीमूलं तालीशञ्च पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥
चतुर्भागप्रमाणानि त्वगेला मरिचं तथा ।
पृथक् द्विभागमात्राणि ततस्तेनैव चूर्णयेत् ॥ २८ ॥
द्विगुणेन गुड़ेनाथ वटकान् कारयेद्बुधः ।
प्रबलाग्निकरा एते तथार्शोनाशनाः पराः ॥ २९ ॥
ग्रहणीं वातकफजां श्वासं कासं क्षयामयम् ।
प्लीहानं श्लीपदं शोथं प्रमेहञ्च भगन्दरम् ॥
निहन्युः पलितं तुन्नाः (?) तथा मिथ्या रसायनाः ॥३०॥

कामलादौ मण्डूरवटकः ।—

त्रिफला त्र्यूषणं चव्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
दारु माक्षिकधातुश्च दार्वी मुस्तं विड़ङ्गकम् ॥ ३१ ॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि सर्वद्विगुणितं तथा ।
मण्डूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत् ॥ ३२ ॥
पक्त्वा च वटकान् कृत्वा दद्यात्तक्रानुपानतः ।
कामलापाण्डुमेहार्शः-शोथकुष्ठकफामयान् ॥
ऊरुस्तम्भमजीर्णञ्च प्लीहानं नाशयेदपि ॥ ३३ ॥

विषमज्वरादौ पिप्पलीमोदकः ।—

(क्षौद्राद्द्विगुणितं सर्पिर्घृताद्द्विगुणपिप्पली ।
सिता द्विगुणिता तस्याः क्षीरं देयं चतुर्गुणम् ॥
चातुर्जातं क्षौद्रतुल्यं पक्त्वा कुर्य्याच्च मोदकान् ।
धातुस्थांश्च ज्वरान् सर्वान् श्वासं कासञ्च पाण्डुताम् ॥
धातुक्षयं वह्निमान्द्यं पिप्पलीमोदको जयेत् ॥)

प्रमेहादौ चन्द्रप्रभागुग्गुलुः ।—

चन्द्रप्रभा वचा मुस्तं भूनिम्बामृतदारुकम् ।

हरिद्राऽतिविषा दार्वी पिप्पलीमूलचित्रकौ ॥ ३४ ॥
धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली।
व्योषं माक्षिकधातुश्च द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥
एतानि शाणमात्राणि प्रत्येकं कारयेत् बुधः।
त्रिवृद्दन्ती पत्रकञ्च त्वगेला वंशरोचना ॥ ३६ ॥
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्य्यादेतानि बुद्धिमान्।
द्विकर्षं हतलौहं स्याच्चतुष्कर्षा सिता भवेत् ॥ ३७ ॥
शिलाजत्वष्टकर्षं स्यात् अष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः।
एभिरेकत्र सङ्क्षुण्णैः कर्त्तव्या गुटिका शुभा ॥ ३८ ॥
चन्द्रप्रभाद्धि विख्याता सर्व्वरोगप्रणाशिनी।
प्रमेहान् विंशतिं कृच्छ्रं मूत्राघातं तथाऽश्मरीम् ॥ ३९ ॥
विवन्धानाहशूलानि मेहनं ग्रन्थिमर्व्बुदम्।
अन्त्रवृद्धिं कटीशूलं श्वासं कासं विचर्चिकाम् ॥ ४० ॥
अण्डवृद्धिं तथा पाण्डुं कामलाञ्च हलीमकम्।
कुष्ठान्यर्शांसि कण्डूञ्च प्लीहोदरभगन्दरम् ॥ ४१ ॥
दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्त्तवजां रुजम्।
पुंसां शुक्रगतान् दोषान् मन्दाग्निमरुचिं तथा ॥ ४२ ॥
वायुं पित्तं कफं हन्यात् बल्या वृष्या रसायनी।
चन्द्रप्रभायां कर्षस्तु चतुःशाणो विधीयते ॥ ४३ ॥

गुल्मादौ काङ्कायनगुडिका।—

यमानी जीरकं धान्यं मरिचं गिरिकर्णिका।
अजमोदोपकुञ्च्यौ च चतुःशाणाः पृथक् पृथक् ॥ ४४ ॥
हिङ्गु षट्शाणिकं कार्य्यं क्षारौ लवणपञ्चकम्।
त्रिवृच्चाष्टमितैः शाणैः प्रत्येकं कल्पयेत् सुधीः ॥ ४५ ॥
दन्ती शटी पौष्करञ्च विडङ्गं दाड़िमं शिवा।
चित्रोऽम्लवेतसः शुण्ठी शाणैः षोड़शभिः पृथक् ॥ ४६ ॥

बीजपूररसेनैषां गुटिकां कारयेद्बुधः ।
घृतेन पयसा मद्यैरम्लैरुष्णोदकेन वा ॥ ४७ ॥
पिबेत् काङ्कायनप्रोक्तां गुटिकां गुल्मनाशिनीम् ।
मद्येन वातिकं गुल्मं गोक्षीरेण च पैत्तिकम् ॥ ४८ ॥
मूत्रेण कफगुल्मञ्च दशमूलैस्त्रिदोषजम् ।
उष्ट्रीदुग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं विनाशयेत् ॥
हृद्रोगं ग्रहणीं शूलं क्रिमीनर्शांसि नाशयेत् ॥ ४९ ॥

आमवाते योगराजगुग्गुलुः ।—

नागरं पिप्पली चव्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
भृष्टं हिङ्गुजमोदा च सर्षपो जीरकद्वयम् ॥ ५० ॥
रेणुकेन्द्रयवाः पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
कटुकाऽतिविषा भार्गी वचामूर्वे त्रिभागतः ॥ ५१ ॥
प्रत्येकं शाणकानि स्युर्द्रव्याणीमानि विंशतिः ।
द्रव्येभ्यः सकलेभ्यश्च त्रिफला द्विगुणा भवेत् ॥ ५२ ॥
एभिश्चूर्णीकृतैः सर्वैः समो देयश्च गुग्गुलुः ।
वङ्गं रौप्यञ्च नागञ्च लौहसारस्तथाऽभ्रकम् ॥ ५३ ॥
मण्डूरं रससिन्दूरं प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
गुड़पाकसमं कृत्वा इमं दद्याद्यथोचितम् ॥ ५४ ॥
एकपिण्डं ततः कृत्वा धारयेत् घृतभाजने ।
गुटिकाः शाणमात्रास्तु कृत्वा ग्राह्या यथोचिताः ॥ ५५ ॥
गुग्गुलुर्योगराजोऽयं त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
मैथुनाहारपानानां त्यागो नैवात्र विद्यते ॥ ५६ ॥
सर्वान् वातामयान् कुष्ठानर्शांसि ग्रहणीगदम् ।
प्रमेहं वातरक्तञ्च नाभिशूलं भगन्दरम् ॥ ५७ ॥
उदावर्त्तं क्षयं गुल्ममपस्मारमुरोग्रहम् ।
मन्दाग्निं श्वासकासञ्च नाशयेदरुचिं तथा ॥ ५८ ॥

रेतोदोषहरः पुंसां रजोदोषहरः स्त्रियाम्।
पुंसामपत्यजनको बन्ध्यानां गर्भदस्तथा ॥ ५९ ॥
रास्नादिक्काथसंयुक्तो विविधं हन्ति मारुतम्।
काकोल्यादिशृतात् पित्तं कफमारग्वधादिना ॥ ६० ॥
दार्वीशृतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम्।
मेदोवृद्धिञ्च मधुना कुष्ठं निम्बशृतेन च ॥ ६१ ॥
छिन्नाक्काथेन वातास्रं शोथं शूलं कणाशृतात्।
पाटलाक्काथसहितो विषं मूषिकजं जयेत् ॥ ६२ ॥
त्रिफलाक्काथसहितो नेत्रार्त्तिं हन्ति दारुणाम्।
पुनर्नवादिक्काथेन हन्यात् सर्वोदराण्यपि ॥ ६३ ॥

वातरक्तादौ कैशोरगुग्गुलुः।—

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्थाः प्रस्थैका चामृता भवेत्।
सङ्कुट्य लोहपात्रेण सार्द्धं द्रोणाम्बुना पचेत् ॥ ६४ ॥
जलमर्द्धशृतं ज्ञात्वा गृह्णीयाद्वस्त्रगालितम्।
ततः क्वाथे क्षिपेच्छुद्धं गुग्गुलुं प्रस्थसम्मितम् ॥ ६५ ॥
पुनः पचेदयःपात्रे दर्व्या सङ्घर्षयेन्मुहुः।
सान्द्रीभूतं ततो ज्ञात्वा गुड़पाकसमाकृतिम् ॥ ६६ ॥
चूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणीमानि निक्षिपेत्।
त्रिफला द्विपला ज्ञेया गुड़ूची पलिका मता ॥ ६७ ॥
षड़क्षं त्र्यूषणं प्रोक्तं विड़ङ्गानां पलार्द्धकम्।
दन्ती कर्षमिता कार्य्या त्रिवृत् कर्षमिता स्मृता ॥ ६८ ॥
ततः पिण्डाकृतं सर्वं घृतपात्रे विनिक्षिपेत्।
गुटिकाः शाणमात्रेण युञ्ज्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥ ६९ ॥
अनुपाने भिषक् दद्यात् कोष्णं नीरं पयोऽथवा।
मञ्जिष्ठादिशृतं वाऽपि युक्तियुक्तमुतापरम् ॥ ७० ॥
जयेत् सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम्।

सर्वव्रणानि गुल्मानि प्रमेहपिडकास्तथा ॥ ७१ ॥
प्रमेहोदरमन्दाग्नि-कासश्वयथुपाण्डुजान्।
हन्ति सर्व्वामयान्नित्यमुपयुक्तो रसायनः ॥ ७२ ॥
वासादिना नेत्रगदान् गुल्मादीन् वरुणादिना।
क्वाथेन खदिरस्यापि व्रणकुष्ठानि नाशयेत् ॥
कैशोरकाभिधानोऽयं गुग्गुलुः कान्तिकारकः ॥ ७३ ॥
अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यायामं श्रममातपम् ॥
मद्यं रोषं त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः ॥ ७४ ॥

भगन्दरादौ त्रिफलागुग्गुलुः।—

त्रिपलं त्रिफलाचूर्णं कृष्णाचूर्णं पलोन्मितम्।
गुग्गुलुं पञ्चपलिकं क्षोदयेत् सर्व्वमेकतः ॥ ७५ ॥
ततस्तु गुटिकां कृत्वा प्रयुञ्ज्याद्वह्न्यपेक्षया।
भगन्दरं गुल्मशोथावर्शांसि च विनाशयेत् ॥ ७६ ॥

प्रमेहादौ गोक्षुरादिगुग्गुलुः।—

अष्टाविंशतिसङ्ख्यानि पलान्यानीय गोक्षुरात्।
विपचेत् षड्गुणे नीरे क्वाथो ग्राह्योऽर्द्धशोषितः ॥ ७७ ॥
ततः पुनः पचेत्तत्र पुरं सप्तपलं क्षिपेत्।
गुड़पाकसमाकारं ज्ञात्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ७८ ॥
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चूर्णितं पलसप्तकम्।
ततः पिण्डीकृतस्यास्य गुटिका मुखयोजिता ॥ ७९ ॥
हन्यात् प्रमेहं कृच्छ्रञ्च प्रदरं मूत्रघातकम्।
वातासृं वातरोगांश्च शुक्रदोषं तथाऽश्मरीम् ॥ ८० ॥

कुष्ठादौ त्रिफलामोदकः।—

त्रिफलाऽष्टपला कार्य्या भल्लातञ्च चतुष्पलम्।
वाकुची पञ्चपलिका विड़ङ्गानां चतुष्पलम् ॥ ८१ ॥

हतलौहं त्रिवृच्चैव गुग्गुलुश्च शिलाजतु।
एकैकं पलमात्रं स्यात् पलार्द्धं पौष्करं भवेत्॥ ८२ ॥
चित्रकस्य पलार्द्धं स्याद्विशाणं मरिचं भवेत्।
नागरं पिप्पली मुस्ता त्वगेलापत्रकुङ्कुमम् ॥ ८३ ॥
शाणोन्मितं स्यादेकैकं चूर्णयेत् सर्वमेकतः।
ततस्तत् प्रक्षिपेच्चूर्णं पक्वखण्डे च तत्समे ॥ ८४ ॥
मोदकान् पलिकान् कृत्वा प्रयुञ्जीत यथोचितान्।
हन्यात् सर्वाणि कुष्ठानि त्रिदोषप्रभवामयान् ॥ ८५ ॥
भगन्दरप्लीहगुल्मान् जिह्वातालुगलामयान्।
शिरोऽक्षिभ्रूगतान् रोगान् हन्यात् पृष्ठगतानपि ॥ ८६ ॥
प्राग्भोजनस्य देयं स्यादधःकायस्थिते गदे।
भेषजं भक्तमध्ये च रोगे जठरसंस्थिते ॥
भोजनस्योपरि ग्राह्यमूर्द्ध्वजत्रुगदेषु च ॥ ८७ ॥

गण्डमालादौ काञ्चनारगुग्गुलुः।—

काञ्चनारत्वचो ग्राह्यं पलानां दशकं बुधैः।
त्रिफला षट्पला कार्य्या त्रिकटुः स्यात् पलत्रयम् ॥८८॥
पलैकं वरुणं कुर्य्यादेला त्वक् पत्रकं तथा।
एकैकं कर्षमात्रं स्यात् सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ ८९ ॥
यावच्चूर्णमिदं सर्वं तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः।
सङ्कुट्य सर्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा च धारयेत् ॥ ९० ॥
गुटिकाः शाणमात्रेण प्रातर्ग्राह्या यथोचितम्।
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्बुदानि च ॥ ९१ ॥
ग्रन्थीन् व्रणांश्च गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम्।
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ॥
क्वाथः खदिरसारस्य पथ्याक्वाथोऽथ कोष्णकम् ॥ ९२ ॥

पुष्टौ माषादिमोदकः।—

निस्तुषं माषचूर्णं स्यात्तथा गोधूमसम्भवम्।

निस्तुषं यवचूर्णञ्च शालितण्डुलजं तथा ॥ ९३ ॥
सूक्ष्मञ्च पिप्पलीचूर्णं पलिकान्युपकल्पयेत् ।
तत एकीकृतं सर्वं भर्जयेद्गोघृतेन च ॥ ९४ ॥
अर्द्धमात्रेण सर्वेभ्यस्ततः खण्डं समं क्षिपेत् ।
जलञ्च द्विगुणं दत्त्वा पाचयेत शनैः शनैः ॥ ९५ ॥
ततः पक्वं समुद्धृत्य वृत्तान् कुर्वीत मोदकान् ।
भुक्त्वा सायं पलैकञ्च पिबेत् क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ९६ ॥
वर्जनीयौ विशेषेण क्षाराम्लौ द्वौ रसावपि ।
कृत्वैवं रमयेन्नारीर्बह्वीर्न क्षीयते नरः ॥ ९७ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने वटककल्पना नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ अवलेहकल्पना ।—

अवलेहस्य स्वरूपं पर्य्यायो मात्रा च ।—

क्वाथादीनां पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात् पलोन्मिता ॥१॥

अवलेहे सितागुडद्रवाणां मात्रा ।—

सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ २ ॥

सम्यक्पक्वावलेहलक्षणम् ।—

सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहोऽप्सु मज्जति ।
स्थिरत्वं पीडिते मुद्रा-गन्धवर्णरसोद्भवः ॥ ३ ॥

अवलेहे अनुपानम्।—

दुग्धमिक्षुरसो यूषः पञ्चमूलीकषायजः।
वासाक्काथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

स यथा—

कासे कण्टकार्य्यवलेहः।—

कण्टकारीतुलां नीर-द्रोणे पक्त्वा कषायकम्।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥ ५ ॥
पृथक् पलानि चैतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥ ६ ॥
भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्घृततैलयोः ॥ ७ ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम्।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम् ॥ ८ ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्ति-श्वासकासानशेषतः ॥ ९ ॥

अथ क्षीणादौ च्यवनप्राशः।—

पाटलाऽरणिकाश्मर्य्य-विल्वारलुकगोक्षुराः।
पर्ण्यौ बृहत्यौ पिप्पल्यः शृङ्गी द्राक्षामृताभयाः ॥ १० ॥
बला भूम्यामली वासा ऋद्धिर्जीवन्तिका शटी।
जीवकर्षभकौ मुस्तं पौष्करं काकनासिका ॥ ११ ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी च पुनर्नवा।
काकोल्यौ कमलं मेदे सूक्ष्मैलागुरुचन्दनम् ॥ १२ ॥
एकैकं पलसम्मानं स्थूलचूर्णितमौषधम्।
एकीकृत्य महत्पात्रे पञ्चामलशतानि च ॥ १३ ॥
पचेद्द्रोणजले क्षिप्त्वा ग्राह्यमष्टावशेषितम्।
ततस्तु तान्यामलानि निष्कुलीकृत्य वाससा ॥ १४ ॥

दृढ़हस्तेन सम्पीड्य क्षिप्त्वा तत्र ततो घृतम् ।
पलसप्तमितं तानि किञ्चिद्भृष्ट्वाऽल्पवह्निना ॥ १५ ॥
ततस्तत्र क्षिपेत् क्वाथं खण्डञ्चार्द्धतुलोन्मितम् ।
लेहवत् साधयित्वा च चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ १६ ॥
पिप्पली द्विपला देया तुगाक्षीरी चतुष्पला ।
प्रत्येकञ्च त्रिशाणं स्यात्त्वगेलापत्रकेशरम् ॥ १७ ॥
ततस्त्वेकीकृतं सर्वं क्षिपेत् क्षौद्रञ्च षट्पलम् ।
इत्येतच्च्यवनप्रोक्तं च्यवनप्राशसंज्ञितम् ॥ १८ ॥
लेहं वह्निबलं दृष्ट्वा खादेत् क्षीणो रसायनम् ।
बालवृद्धक्षतक्षीणा नारीक्षीणाश्च शोषिणः ॥ १९ ॥
हृद्रोगिणः स्वरक्षीणा ये नरास्तेषु युज्यते ।
कासं श्वासं पिपासाञ्च वातास्रमुरसो ग्रहम् ॥ २० ॥
वातपित्तं शुक्रदोषं मूत्रदोषञ्च नाशयेत् ।
मेधां स्मृतिं स्त्रीषु हर्षं कान्तिं वर्णप्रसन्नताम् ॥
अस्य प्रयोगादाप्नोति नरो जीर्णविवर्जितः ॥ २१ ॥

रक्तपित्ते कुष्माण्डावलेहः।—

निष्कुलीकृत्य कुष्माण्ड-खण्डात् पलशतं पचेत् ।
निक्षिप्य द्विगुणं नीरमर्द्धशिष्टञ्च गृह्यते ॥ २२ ॥
तानि कुष्माण्डखण्डानि पीडयेद्दृढ़वाससा ।
आतपे शोषयेत् किञ्चित्कुलायैर्बहुशो व्यधेत् ॥ २३ ॥
क्षिप्त्वा ताम्रकटाहे च दद्यादष्टपलं घृतम् ।
तेन किञ्चिद्भर्जयित्वा पूर्वोक्तं तज्जलं क्षिपेत् ॥ २४ ॥
खण्डात् पलशतं दत्त्वा सर्वमेकत्र पाचयेत् ।
सुपक्वे पिप्पली शुण्ठी जीरकं द्विपलं पृथक् ॥ २५ ॥
पृथक् पलार्द्धं धान्याकं पत्रैलामरिचं त्वचम् ।
चूर्णीकृत्य क्षिपेत्तत्र घृतार्द्धं क्षौद्रमावपेत् ॥ २६ ॥

खादेदग्निबलं दृष्ट्वा रक्तपित्ती क्षयी ज्वरी ।
शोषतृष्णावमिच्छर्दि-श्वासकासक्षतातुरः ॥ २७ ॥
कुष्माण्डकावलेहोऽयं बालवृद्धेषु युज्यते ।
उरःसन्धानकृद्‌वृष्यो बृंहणो बलकृन्मतः ॥ २८ ॥

अर्शोरोगे खण्डशूरणावलेहः ।—

युक्त्या कुष्माण्डखण्डस्य शूरणं विपचेत् सुधीः ।
अर्शसां मूढ़वातानां मन्दाग्नीनाञ्च युज्यते ॥ २९ ॥

कासे अगस्त्यहरीतक्यवलेहः ।—

हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढ़कं तथा ।
पलानि दशमूलस्य विंशतिञ्च नियोजयेत् ॥ ३० ॥
चित्रकः पिप्पलीमूलमपामार्गः शटी तथा ।
कपिकच्छुः शङ्खपुष्पी भार्गी च गजपिप्पली ॥ ३१ ॥
बला पुष्करमूलञ्च पृथक् द्विपलमात्रया ।
पचेत् पञ्चाढ़के नीरे यवैः स्विन्नैः शृतं नयेत् ॥ ३२ ॥
तच्चाभयाशतं दद्यात् क्वाथे तस्मिन् विचक्षणः ।
सर्पिस्तैलाष्टकपलं क्षिपेत् गुडतुलां तथा ॥ ३३ ॥
पक्वा लेहत्वमानीय सिद्धे शीते पृथक् पृथक् ।
क्षौद्रञ्च पिप्पलीचूर्णं दद्यात् कुड़वमात्रया ॥ ३४ ॥
हरीतकीद्वयं खादेत्तेन लेहेन नित्यशः ।
क्षयं कासं ज्वरं श्वासं हिक्कार्शोऽरुचिपीनसान् ॥ ३५ ॥
ग्रहणीं नाशयेदेष वलीपलितनाशनः ।
बलवर्णकरः पुंसामवलेहो रसायनम् ॥
विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोगप्रणाशनः ॥ ३६ ॥

अर्शोरोगादौ कुटजावलेहः ।—

कुटजत्वक्तुलां द्रोणे जलस्य विपचेत् सुधीः ।

कषायं पादशेषञ्च गृह्णीयात् वस्त्रगालितम् ॥ ३७ ॥
त्रिंशत् पलं गुड़स्यात्र दत्त्वा च विपचेत् पुनः ।
सान्द्रत्वमागतं दृष्ट्वा चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ३८ ॥
रसाञ्जनं मोचरसं त्रिकटु त्रिफलां तथा ।
लज्जालुं चित्रकं पाठां विल्वमिन्द्रयवं त्वचम् ॥ ३९ ॥
भल्लातकं प्रतिविषां विड़ङ्गानि च बालकम् ।
प्रत्येकं पलसम्मानं घृतस्य कुड़वं तथा ॥ ४० ॥
सिद्धशीते ततो दद्यान्मधुनः कुड़वं तथा ।
जयेदेषोऽवलेहस्तु सर्वाण्यर्शांसि वेगतः ॥ ४१ ॥
दुर्नामप्रभवान् रोगानतीसारमरोचकम् ।
ग्रहणीं पाण्डुरोगञ्च रक्तपित्तञ्च कामलाम् ॥ ४२ ॥
अम्लपित्तं तथा शोथं कार्श्यञ्चैव प्रवाहिकाम् ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यमाजं तक्रं पयो दधि ॥
घृतं जलं वा जीर्णे च पथ्यभोजी भवेन्नरः ॥ ४३ ॥

रक्तातीसारादौ कुटजाष्टकम् ।—

कुटजत्वक्तुलामार्द्रां द्रोणनीरे विपाचयेत् ।
पादशेषं शृतं नीत्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥ ४४ ॥
लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।
मुस्तं प्रतिविषा चैव प्रत्येकं स्यात् पलं पलम् ॥ ४५ ॥
ततस्तु विपचेद्भूयो यावद्दर्वीप्रलेपनम् ।
जलेन छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ॥ ४६ ॥
सर्वातिसारान् घोरांस्तु नानावर्णान् सवेदनान् ।
असृग्दरं समस्तञ्च सर्वार्शांसि प्रवाहिकाम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थानेऽवलेहकल्पनानामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथ स्नेहपरिभाषा ।—

स्नेहस्य पाकविधिर्मात्रा च ।—

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा ।
चतुर्गुणे द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥ १

स्नेहपाकार्थं क्वाथसाधनविधिः ।—

निक्षिप्य क्वाथयेत्तोयं क्वाथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् ।
पादशिष्टं गृहीत्वा च स्नेहं तेनैव साधयेत् ॥ २ ।

क्वाथ्यस्य मृदुमध्यादिभेदेन जलपरिमाणम् ।—

चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥
अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम् ॥ ३ ॥

क्वाथ्यद्रव्यस्य परिमाणभेदेन जलपरिमाणम् ।—

कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम्
तदूर्द्धं कुडवं यावद्भवेदष्टगुणं पयः ॥
प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं खारीं यावच्चतुर्गुणम् ॥ ४

स्नेहपाके जलादिद्रवभेदेन कल्कस्य परिमाणम् ।—

अम्बुक्वाथरसैर्यत्र पृथक् स्नेहस्य साधनम् ।
कल्कस्यांशं तत्र दद्यात् चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ ५
दुग्धे दध्नि रसे तक्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ।
कल्कस्य सम्यक् पाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ॥

पञ्चादिद्रवेण स्नेहपाके द्रवपरिमाणम् ।—

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ।
तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥ ७

केवलकल्कसाध्यस्नेहपाकपरिभाषा।—

द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेत् यदि।
तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलञ्चात्र चतुर्गुणम्॥ ८॥

कल्कोक्तिविरहितस्नेहपाकपरिभाषा।—

क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित्।
क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते॥ ९॥

अकल्कस्नेहपाकपरिभाषा।—

कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे॥ १०॥

पुष्पकल्कस्नेहपाकपरिभाषा।—

पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम्।
स्नेहे स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते॥ ११॥

स्नेहपाकसिद्धिलक्षणम्।—

वर्त्तिवत् स्नेहकल्कः स्यात् यदाऽङ्गुल्या विमर्द्दितः।
शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा॥ १२॥
यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिषि।
गन्धवर्णरसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत्॥ १३॥

स्नेहस्य त्रिविधपाकलक्षणम्।—

स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा।
ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत्॥ १४॥
मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले।
ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत् खरः॥ १५॥

दग्धामपक्वस्नेहयोः दोषः।—

तदूर्द्ध्वं दग्धपाकः स्याद्दाहकृन्निष्प्रयोजनः।
आमपाकश्च निर्वीर्य्यो वह्निमान्द्यकरो गुरुः॥ १६॥

पाकविशेषेण स्नेहस्य उपयोगिता।—

नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु।
अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम्॥ १७॥

अथ अथ पक्वघृतादीनां गुणाधिक्यम ।—

घृततैलगुड़ादींश्च साधयेन्नैकवासरे ।
प्रकुर्वन्त्युषिता ह्येते विशेषाद्गुणसञ्चयम् ॥ १८ ॥

स यथा—

विषमज्वरादौ क्षीरषट्पलघृतम ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।
ससैन्धवैश्च पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १९ ॥
क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा तत् सिद्धं प्लीहनाशनम् ।
विषमज्वरमन्दाग्नि-हरं रुचिकरं परम् ॥ २० ॥

ग्रहण्यादौ चाङ्गेरीघृतम ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रा नागरं धान्यं पाठा विल्वं यमानिका ॥ २

द्रव्यैश्च पलिकैरेतैश्चतुःषष्टिपलं घृतम् ।
घृताच्चतुर्गुणो देयः चाङ्गेरीस्वरसो बुधैः ॥ २२ ॥
तथा चतुर्गुणं दत्त्वा दधि सर्पिर्विपाचयेत् ।
शनैः शनैर्विपक्तव्यं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ २३ ॥
तत् घृतं कफवातघ्नं ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ।
हन्त्यानाहं गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ २

ग्रहण्यादौ मसूरघृतम ।—

मसूराणां पलशतं नीरद्रोणे विपाचयेत् ।
पादशेषं शृतं नीत्वा दत्त्वा विल्वपलाष्टकम् ॥ २

घृतप्रस्थं पचेत्तेन सर्वातीसारनाशनम् ।
ग्रहणीं भिन्नविट्कञ्च नाशयेच्च प्रवाहिकाम् ॥ २

रक्तपित्तादौ कामदेवघृतम ।—

अश्वगन्धा पलशतं तदर्द्धं गोक्षुरं स्मृतम् ।
शतावरी विदारी च शालपर्णी बलाऽमृता ॥ २

अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मवीजं पुनर्नवा ।
काश्मर्य्याश्च फलञ्चैव माषवीजं तथैव च ॥ २८ ॥
पृथक् दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसि पचेत् ।
द्रोणे शेषे रसे तस्मिन् पचेच्चैव घृताढ़कम् ॥ २९ ॥
मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
पत्रकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ ३० ॥
नीलोत्पलं सारिवे द्वे जीवनीयो गणस्तथा ।
पृथक्कर्षसमान् भागान् शर्करायाः पलद्वयम् ॥ ३१ ॥
रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढ़कैकं समाहरेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा घृताढ़कं विपाचयेत् ॥ ३२ ॥
घृतमेतन्निहन्त्याशु रक्तपित्तमुरःक्षतम् ।
हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभेदं स्वरक्षयम् ॥ ३३ ॥
मूत्रकृच्छ्रमुरोदाहं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
एतत् सर्पिः प्रयोक्तव्यं वह्नन्तःपुरवासिनाम् ॥ ३४ ॥
स्त्रीणाञ्चैवाप्रजातानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
श्रेष्ठं वलकरं वर्ण्यं हृद्यं पुष्टिरसायनम् ॥ ३५ ॥
ओजस्तेजस्करं हृद्यमायुष्यं प्राणवर्द्धनम् ।
संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥
सर्वरोगविनिर्मुक्तो पयःसिक्तो यथा द्रुमः ।
कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ ३७ ॥

उन्मादादौ पानीयकल्याणकं घृतम् ।—

त्रिफला द्वे निशे कौन्ती सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ।
शालपर्णी पृश्निपर्णी देवदार्वेलवालुकम् ॥ ३८ ॥
नतं विशाला दन्ती च दाड़िमं नागकेशरम् ।
नीलोत्पलैला मञ्जिष्ठा विड़ङ्गं कुष्ठपद्मकम् ॥ ३९ ॥

जातिपुष्पं चन्दनञ्च तालीसं बृहती तथा।
एतैः कर्षसमैः कल्कैर्जलं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४० ॥
घृतप्रस्थं पचेद्धीमानपस्मारे ज्वरे क्षये।
उन्मादे वातरक्ते च कासे मन्दानले तथा ॥ ४१ ॥
प्रतिश्याये कटीशूले तृतीयकचतुर्थके।
मूत्रकृच्छ्रे विसर्पे च कण्डूपाण्ड्वामये तथा ॥ ४२ ॥
विषद्वये प्रमेहेषु सर्वथैवोपयुज्यते।
वन्ध्यानां पुत्रदं भूत-यक्षरक्षोहरं स्मृतम् ॥ ४३ ॥

वातरक्ते अमृताघृतम्।—

अमृताक्काथकल्काभ्यां मक्षारं विपचेत् घृतम्।
वातरक्तं जयत्याशु कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ४४ ॥

कुष्ठादौ महातिक्तकं घृतम्।—

सप्तच्छदः प्रतिविषा सम्पाकः कटुरोहिणी।
पाठा मुस्तमुशीरञ्च त्रिफला पर्पटस्तथा ॥ ४५ ॥
पटोलनिम्बमञ्जिष्ठाः पिप्पली पद्मकं शटी।
चन्दनं धन्वयासश्च विशाले द्वे निशे तथा ॥ ४६ ॥
गुडूची सारिवे द्वे च मूर्वा वासा शतावरी।
त्रायन्तीन्द्रयवौ यष्टी भूनिम्बश्चाक्षभागिकाः ॥ ४७ ॥
घृतं चतुर्गुणं दद्याद्घृतादामलकीरसः।
द्विगुणः सर्पिषश्चात्र जलमष्टगुणं भवेत् ॥ ४८ ॥
तत् सिद्धं पाययेत् सर्पिर्वातरक्तेषु सर्वथा।
कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च रक्तार्शांसि च पाण्डुताम् ॥ ४९ ॥
हृद्रोगगुल्मवीसर्प-प्रदरं गण्डमालिकाम्।
क्षुद्ररोगान् ज्वरांश्चैव महातिक्तमिदं जयेत् ॥ ५० ॥

कुष्ठादौ कासीसाद्यं घृतम्।—

कासीसं द्वे निशे मुस्तं हरितालं मनःशिलाम्।
काम्पिल्लकं गन्धकञ्च विड़ङ्गं गुग्गुलुं तथा ॥ ५१ ॥

सिक्थकं मरिचं कुष्ठं तुत्थकं गौरसर्षपान्।
रसाञ्जनञ्च सिन्दूरं श्रीवासं रक्तचन्दनम्॥ ५२॥
इरिमेदं निम्बपत्रं करञ्जं सारिवां वचाम्।
मञ्जिष्ठां मधुकं मांसीं शिरीषं लोध्रपद्मकम्॥ ५३॥
हरीतकीं प्रपुन्नाड़ं चूर्णयेत् कार्षिकान् पृथक्।
ततस्तच्चूर्णमालोड्य त्रिंशत्पलमिते घृते॥ ५४॥
स्थापयेत्ताम्रपात्रे च घर्मे सप्त दिनावधि।
अस्याभ्यङ्गेन कुष्ठानि दद्रूपामाविचर्चिकाः॥ ५५॥
शूकदोषा विसर्पाश्च विस्फोटा वातरक्तजाः।
शिरःस्फोटोपदंशाश्च नाड़ीदुष्टव्रणानि च॥ ५६॥
शोथो भगन्दरश्चैव लूताः शाम्यन्ति देहिनाम्।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं घृतम्॥ ५७॥

व्रणशोथे जात्यादिघृतम्।—

जातीनिम्बपटोलञ्च द्वे निशे कटुरोहिणी।
मञ्जिष्ठा मधुकं सिक्थं करञ्जोशीरसारिवाः॥ ५८॥
तुत्थञ्च विपचेत् सम्यक् कल्कैरेभिर्घृतं बुधः।
अस्य लेपाद्विरोहन्ति सूक्ष्मनाड़ीव्रणा अपि॥
मर्माश्रिताः क्लेदिनश्च गम्भीराः सरुजो व्रणाः॥ ५९॥

उदरे बिन्दुघृतम्।—

चित्रकं शङ्खिनी पथ्या कम्पिल्लस्त्रिवृतायुगम्।
वृद्धदारश्च सम्पाकी दन्ती च त्रिफला तथा॥६०॥
कोशातकी देवदाली नीलिनी गिरिकर्णिका।
सातला पिप्पलीमूलं विड़ङ्गं कटुकी तथा॥ ६१॥
हेमक्षीरी च विपचेत् कल्कैरेभिः पिचून्मितैः।
घृतप्रस्थं स्नुहीक्षीरं षट्पलन्तु पलद्वयम्॥

अर्कक्षीरस्य मतिमांस्तत् सिद्धं गुल्मकुष्ठहृत्।
हन्ति शूलमुदावर्त्तं शोथाध्मानं भगन्दरम्॥ ६३॥
शमयत्युदराण्यष्टौ निपीतं विन्दुसङ्ख्यया।
गोदुग्धेनोष्ट्रदुग्धेन कौलत्थेन शृतेन वा॥ ६४॥
उष्णोदकेन वा पीत्वा विन्दुवेगैर्विरिच्यते।
एतद्विन्दुघृतं नाम नाभिलेपाद्विरिच्यते॥ ६५॥

नेत्ररोगे त्रिफलाघृतम्।—

त्रिफलायाः रसप्रस्थं प्रस्थं वासारसोद्भवम्।
भृङ्गराजरसप्रस्थं प्रस्थमाजं पयः स्मृतम्॥ ६६॥
दत्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कल्कैः कर्षमितैः पृथक्।
त्रिफला पिप्पली द्राक्षा चन्दनं सैन्धवं बला॥ ६७॥
काकोली क्षीरकाकोली मेदा मरिचनागरम्।
शर्करा पुण्डरीकञ्च कमलञ्च पुनर्नवा॥ ६८॥
निशायुग्मञ्च मधुकं सर्वैरेभिर्विपाचयेत्।
नक्तान्ध्यं नकुलान्ध्यञ्च कण्डूं पिल्लं तथैव च॥ ६९॥
नेत्रस्रावञ्च पटलं तिमिरं काचकं जयेत्।
अन्येऽपि प्रशमं यान्ति नेत्ररोगाः सुदारुणाः॥
त्रैफलं घृतमेतद्धि पाने नस्यादिषूचितम्॥ ७०॥

व्रणशोथे गौराद्यं घृतम्।—

द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा सारिवा चन्दनद्वयम्।
मधुपर्णी च मधुक-पद्मकेशरपद्मकम्॥ ७१॥
उत्पलोशीरमेदाभिस्त्रिफलापञ्चवल्कलैः।
कल्कैः कर्षमितैरेतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥ ७२॥
विसर्पलूताविस्फोट-विषकीटव्रणापहम्।
गौराद्यमिति विख्यातं सर्पिर्विषहरं परम्॥ ७३॥

शिरोरोगे मायूरघृतम्।—

बलामधुकरास्नाभिर्दशमूलफलत्रिकैः।
पृथक् द्विपलिकैरेभिर्द्रोणनीरेण पाचयेत्॥ ७४॥
मयूरं पक्षपित्तान्त्र*-शकृत्पादास्यवर्जितम्।
पादशेषं शृतं नीत्वा क्षीरं दत्त्वा च तत्समम्॥ ७५॥
घृतप्रस्थं पचेत् सम्यक् जीवनीयैः पिचून्मितैः।
तत् सिद्धं शिरसः पीड़ां मन्यापृष्ठग्रहं तथा॥ ७६॥
अर्दितं कर्णनासाक्षि-जिह्वागलरुजो जयेत्।
पाने नस्ये तथाऽभ्यङ्गे कर्णपूरेषु युज्यते॥
हेमन्तकालशिशिर-वसन्तेषु च शस्यते॥ ७७॥

योनिव्यापत्सु वृहत्फलघृतम्।—

त्रिफला मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी।
विड़ङ्गं पिप्पली मुस्तं विशाला कट्फलं वचा॥ ७८॥
द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ सारिवे द्वे प्रियङ्गुका।
शतपुष्पा हिङ्गु रास्ना चन्दनं रक्तचन्दनम्॥ ७९॥
जातीपुष्पं तुगाक्षीरी कमलं शर्करा तथा।
अजमोदा च दन्ती च कल्कैरेतैश्च कार्षिकैः॥ ८०॥
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतप्रस्थञ्च गोः क्षिपेत्।
चतुर्गुणेन पयसा पचेदारण्यगोमयैः॥ ८१॥
सुतिथौ पुष्यनक्षत्रे मृद्भाण्डे ताम्रजे तथा।
ततः पिबेच्छुभदिने नारी वा पुरुषोऽथवा॥ ८२॥
एतत् सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते।
पुत्रानुत्पादयेद्धीमान् बन्ध्याऽपि लभते सुतम्॥ ८३॥
अनायुषं या जनयेत् या च सूता पुनः स्थिता।
पुत्रं प्राप्नोति सा नारी बुद्धिमन्तं शतायुषम्॥ ८४॥

---

*"शकृत्पादास्यवर्जितम्" इति पाठान्तरम्।

एतत् फलघृतं नाम भारद्वाजेन भाषितम्।
अनुक्तां लक्षणामूलं क्षिपेदत्र चिकित्सकः॥ ८५॥

योनिव्यापत्सु स्वल्पफलघृतम्।—

त्रिफलां द्वे सहचरे गुडूचीं सपुनर्नवाम्।
शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम्॥ ८६॥
कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे।
तत् सिद्धं पाययेन्नारीं योनिशूलनिपीड़िताम्॥ ८७॥
पिण्डिता चलिता या च निःसृता विवृता च या।
पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता॥ ८८॥
प्रपद्यन्ते हि ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत्।
एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम्॥ ८९॥

विषमज्वरादौ पञ्चतिक्तकं घृतम्।—

वृषनिम्बामृताव्याघ्री-पटोलानां शृतेन च।
कल्केन पक्वं सर्पिस्तु निहन्याद्विषमज्वरान्॥
पाण्डुं कुष्ठं विसर्पञ्च कृमीनर्शांसि नाशयेत्॥ ९०॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने घृतकल्पना नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः।

तैलकल्पना।—

विषमज्वरादौ लाक्षादितैलम्।—

लाक्षाढ़कं क्वाथयित्वा जलस्य चतुराढ़कैः।
चतुर्थांशं शृतं नीत्वा तैलप्रस्थे विनिक्षिपेत्॥ १॥
मस्त्वाढ़कञ्च गोदध्नस्तत्रैव विनियोजयेत्।
शतपुष्पामश्वगन्धां हरिद्रां देवदारु च॥ २॥

कटुकीं रेणुकां मूर्वां कुष्ठञ्च मधुयष्टिकाम् ।
चन्दनं मुस्तकं रास्नां पृथक्कर्षप्रमाणतः ॥ ३ ॥
चूर्णयेत्तत्र निक्षिप्य साधयेन्मृदुवह्निना ।
अस्याभ्यङ्गात् प्रशाम्यन्ति सर्व्वेऽपि विषमज्वराः ॥ ४ ॥
कासश्वासप्रतिश्याय-त्रिकपृष्ठग्रहास्तथा ।
वातं पित्तमपस्मारमुन्मादं यक्षराक्षसान् ॥ ५ ॥
कण्डूं शूलञ्च दौर्गन्ध्यं गात्राणां स्फुरणं जयेत् ।
पुष्टगर्भा भवेदस्य गर्भिण्यभ्यङ्गतो भृशम् ॥ ६ ॥

जीर्णज्वरे अङ्गारकतैलम् ।—

(मूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।
बृहती सैन्धवं,कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥
आरनालाढ़के तत्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तैलमङ्गारकं नाम सर्व्वज्वरविमोक्षणम् ॥)

वातव्याधौ नारायणतैलम् ।—

अश्वगन्धां बलां विल्वं पाटलां बृहतीद्वयम् ।
श्वदंष्ट्राऽतिबला निम्बं श्योनाकञ्च पुनर्नवा ॥ ७ ॥
प्रसारणीमग्निमन्थं कुर्य्याद्दशपलं भिषक् ।
चतुर्द्रोणे जले पक्का पादशेषं शृतं नयेत् ॥ ८ ॥
तैलाढ़केन संयोज्य शतावर्य्या रसाढ़कम् ।
क्षिपेत्तत्र च गोक्षीरं तैलात्तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ ९ ॥
शनैर्विपाचयेदेभिः कल्कैर्द्विपलिकैः पृथक् ।
कुष्ठैलाचन्दनबला-मांसीशैलेयसैन्धवैः ॥ १० ॥
अश्वगन्धावचारास्ना-शतपुष्पेन्द्रदारुभिः ।
पर्णीचतुष्टयेनैव तगरेण च साधयेत् ॥ ११ ॥
तत्तैलं नावनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च योजयेत् ।
पक्षाघातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं गलग्रहम् ॥ १२ ॥
खञ्जत्वं बधिरत्वञ्च गतिभङ्गं कटिग्रहम् ।

गात्रशोषेन्द्रियध्वंसावस्थक्शुक्रस्वरक्षयान् ॥ १३॥
अन्त्रवृद्धिं कुरण्डञ्च दन्तरोगं शिरोग्रहम्।
पार्श्वशूलञ्च पाङ्गुल्यं बुद्धिहानिञ्च गृध्रसीम्॥ १४ ॥
अन्यांश्च विषमान् वातान् जयेत् सर्वाङ्गसंश्रयान्।
अस्य प्रभावात् बन्ध्याऽपि नारी पुत्रं प्रसूयते ॥ १५ ॥
मर्त्यो गजो वा तुरगस्तैलादस्मात् सुखी भवेत्।
यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्यविनाशनः ॥
तथैव वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् ॥ १६ ॥

वेपथुवाते वारुणीतैलम् ।—

(वारुण्या शीत्तरं मूलं कुट्टितन्तु पलत्रयम्।
पलद्वादशकं तैलं चणं वह्नौ विपाचितम् ॥
निष्कत्रयं भक्तयुक्तं सेविताश्चाद्दिनत्र्यात।
हस्तकम्पः शिरःकम्पः कम्पो मन्याशिराभवः ॥)

वातव्याधौ बलातैलम् ।—

बलामूलकषायेण दशमूलशृतेन च।
कुलत्थयवकोलानां क्वाथेन पयसा तथा ॥ १७ ॥
अष्टाष्टभागयुक्तेन भागमेकञ्च तैलतः।
गणेन जीवनीयेन शतावर्य्येन्द्रदारुणा ॥ १८ ॥
मञ्जिष्ठाकुष्ठशैलेय-तगरागुरुसैन्धवैः।
वचापुनर्नवामासी-सारिवाद्वयपत्रकैः ॥ १९ ॥
शतपुष्पाऽश्वगन्धाभ्यामिलया च विपाचयेत्।
गर्भार्थिनीनां नारीणां नराणां क्षीणरेतसाम् ॥ २० ॥
व्यायामक्षीणगात्राणां सूतिकानाञ्च युज्यते।
राजयोग्यमिदं तैलं सुखिनाञ्च विशेषतः ॥
बलातैलमिति ख्यातं सर्ववातामयापहम् ॥ २१ ॥

वातव्याधौ प्रसारणीतैलम्।—

प्रसारणीपलशतं जलद्रोणेन पाचयेत्।
पादशिष्टः शृतो ग्राह्यस्तैलं दधि च तत्समम्॥ २२॥
काञ्जिकञ्च समं तैलात् चीरं तैलाच्चतुर्गुणम्।
तैलात्तथाऽष्टमांशेन सर्वकल्कानि योजयेत्॥ २३॥
मधुकं पिप्पलीमूलं चित्रकः सैन्धवं वचा।
प्रसारणी देवदारु रास्ना च गजपिप्पली॥ २४॥
भल्लातः शतपुष्पा च मांसी चैभिर्विपाचयेत्।
एतत्तैलवरं पक्कं वातश्लेष्मामयान् जयेत्॥ २५॥
कौब्ज्यं पङ्गुत्वखञ्जत्वे गृध्रसीमर्दितं तथा।
हनुपृष्ठशिरोग्रीवा-कटिस्तम्भञ्च नाशयेत्॥
अन्यांश्च विषमान् वातान् सर्वानाशु व्यपोहति॥२६॥

वातव्याधौ माषतैलम्।—

माषो यवोऽतसी चुद्रा मर्कटी च कुरण्टकः।
गोकण्टटुण्टुकश्चैषां कुर्य्यात् सप्तपलं पृथक्॥ २७॥
चतुर्गुणाम्बुना पक्का पादशेषं शृतं नयेत्।
कार्पासास्थीनि बदरं शणवीजं कुलत्थकम्॥ २८॥
पृथक् चतुर्दशपलं चतुर्गुणजले पचेत्।
चतुर्थांशावशिष्टञ्च गृह्णीयात् क्वाथमुत्तमम्॥ २९॥
प्रस्थैकं छागमांसस्य चतुःषष्टिपले जले।
निक्षिप्य पाचयेद्धीमान् पादशेषं शृतं नयेत्॥ ३०॥
तैलप्रस्थे ततः सर्वान् क्वाथानेतान् विनिक्षिपेत्।
कल्कैरेभिश्च विपचेदमृताकुष्ठनागरैः॥ ३१॥
रास्नापुनर्नवैरण्डैः पिप्पल्या शतपुष्पया।
बलाप्रसारणीभ्याञ्च मांस्या कटुकया तथा॥ ३२॥

पृथगर्द्धपलैरेतैः साधयेत् मृदुवह्निना।
हन्यात्तैलमिदं शीघ्रं ग्रीवास्तम्भापबाहुकौ ॥ ३३ ॥
अर्द्धाङ्गशोषमाक्षेपमूरुस्तम्भापतानकौ।
शाखाकम्पं शिरःकम्पं विश्वाचीमर्दितं तथा ॥
माषादिकमिदं तैलं सर्व्ववातविकारनुत् ॥ ३४ ॥

वातव्याधौ शतावरीतैलम्।—

शतावरी बलायुग्मं पर्ण्यौ गन्धर्वहस्तकः।
अश्वगन्धा श्वदंष्ट्रा च विल्वः काशः कुरण्टकः ॥३५॥
एतान् सार्द्धपलान् भागान् कल्कयेच्च विपाचयेत्।
चतुर्गुणेन नीरेण पादशेषं शृतं नयेत् ॥ ३६ ॥
नियोज्य तैलप्रस्थे च क्षीरप्रस्थं विनिःक्षिपेत्।
शतावरीरसप्रस्थं जलप्रस्थञ्च योजयेत् ॥ ३७ ॥
शतावरीदेवदारु-मांसीतगरचन्दनम्।
शतपुष्पा बला कुष्ठमेला शैलेयमुत्पलम् ॥ ३८ ॥
ऋद्धिर्मेदा च मधुकं काकोली जीवकस्तथा।
एषां कर्षसमैः कल्कैस्तैलं गोमयवह्निना ॥ ३९ ॥
पचेत्तन्मूर्द्धतैलेन नरः स्त्रीषु वृषायते।
नारी च लभते पुत्रं योनिशूलञ्च नश्यति ॥ ४० ॥
कुक्षिशूलं शिरःशूलं कामलां पाण्डुतां गरम्।
गृध्रसीप्लीहशोषांश्च मेहान् दण्डापतानकम् ॥ ४१ ॥
सदाहं वातरक्तञ्च वातपित्तगदार्दितम्।
असृग्दरं तथाऽऽध्मानं रक्तपित्तञ्च नश्यति ॥ ४२ ॥
शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रेयेण भाषितम्।
"ओँ नारायणीये स्वाहा।"
उत्तराभिमुखो भूत्वा खनेत् खदिरशङ्कुना ॥ ४३ ॥

"ओं सर्वव्याधिसाधनीये स्वाहा" इत्युत्पाटनमन्त्रः ।
"ओं कुमारीजीवनीये स्वाहा" इति पानमन्त्रः ।

अर्शःसु कासीसाद्य तैलम् ।—

कासीसं लाङ्गली कुष्ठं शुण्ठी कृष्णा च सैन्धवम् ।
मनःशिलाऽश्वमारश्च विडङ्गं चित्रको द्रुमः ॥ ४४ ॥
दन्ती कोशातकीबीजं हैमाह्वा हरितालकम् ।
कल्कैः कर्षमितैरेतैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४५ ॥
स्नुह्यर्कपयसी दद्यात् पृथक् द्विपलसम्मिते ।
चतुर्गुणं गवां मूत्रं दत्त्वा सम्यक् प्रसाधयेत् ॥ ४६ ॥
कथितं खरनादेन तैलमर्शोविनाशनम् ।
क्षारवत् पातयत्येतदर्शांस्यभ्यञ्जतो भृशम् ॥
वलीर्न दूषयत्येतत् क्षारकर्मकरं स्मृतम् ॥ ४७ ॥

वातरक्ते पिण्डतैलम् ।—

मञ्जिष्ठासारिवासर्ज-यष्टीसिक्थैः पलोन्मितैः ।
पिण्डाख्यं साधयेत्तैलमभ्यङ्गाद्वातरक्तनुत् ॥ ४८ ॥

पामादौ अर्कतैलम् ।—

अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छुं विचर्चिकाम् ॥ ४९ ॥

कुष्ठे मरिचाद्य तैलम् ।—

मरिचं हरितालञ्च त्रिवृतं रक्तचन्दनम् ।
मुस्तं मनःशिला मांसी द्वे निशे देवदारु च ॥ ५० ॥
विशाला करवीरश्च कुष्ठमर्कपयस्तथा ।
तथैव गोमयरसं कुर्य्यात् कर्षमितान् पृथक् ॥ ५१ ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं प्रस्थञ्च कटुतैलकम् ।
गोमूत्रं द्विगुणं दद्याज्जलञ्च द्विगुणं भवेत् ॥ ५२ ॥

मरिचाद्यमिदं तैलं सिद्धं कुष्ठव्रणापहम्।
जयेत् कुष्ठानि सर्वाणि पुण्डरीकं विचर्चिकाम्॥
पामां श्वित्राणि रक्तञ्च कण्डूं कच्छूं प्रणाशयेत्॥ ५३॥

अरुंषिकायां त्रिफलाद्यं तैलम्।—

त्रिफलाऽरिष्टभूनिम्बं द्वे निशे रक्तचन्दनम्।
एतैः सिद्धमरुंषीणां तैलमभ्यञ्जने हितम्॥ ५४॥

पलिते निम्बबीजतैलम्।—

भावयेन्निम्बबीजानि भृङ्गराजरसेन हि।
तथाऽसनस्य तोयेन तत्तैलं हन्ति नस्यतः॥
अकालपलितं सद्यः पुंसां दुग्धान्नभोजिनाम्॥ ५५॥

पलिते यष्टिमध्वाद्यं तैलम्।—

यष्टीमधुकक्षीराभ्यां नवधात्रीफलैः शृतम्।
तैलं नस्यकृतं कुर्य्यात् केशान् श्मश्रूणि सङ्घशः॥ ५६॥

इन्द्रलुप्ते करञ्जाद्यं तैलम्।—

करञ्जश्वित्रको जातौ करवीरस्य पाचितम्।
तैलमेभिर्हृतं हन्यादभ्यङ्गादिन्द्रलुप्तकम्॥ ५७॥

पलिते नीलिकाद्यं तैलम्।—

नीलिका केतकीकन्दं भृङ्गराजः कुरण्टकः।
तथाऽर्जुनस्य पुष्पाणि बीजकः सुमनोऽपि वा॥ ५८॥
कृष्णास्तिलाश्च तगरं समूलकमलं तथा।
अयोरजः प्रियङ्गुश्च दाड़िमत्वग्गुड़ूचिका॥ ५९॥
त्रिफला पद्मपङ्कश्च कल्कैरेभिः पृथक् पृथक्।
कर्षमात्रैः पचेत्तैलं त्रिफलाक्वाथसंयुतम्॥ ६०॥
भृङ्गराजरसेनैव सिद्धं केशस्थिरीकृतम्।
अकालपलितं हन्ति दारुणञ्चोपजिह्विकाम्॥ ६१॥

पलितादौ भृङ्गराजतैलम् ।—

भृङ्गराजरसेनैव लौहकिट्टं फलत्रिकम् ।
सारिवाञ्च पचेत् कल्कैस्तैलं दारुणनाशनम् ॥
अकालपलितं कण्डूमिन्द्रलुप्तञ्च नाशयेत् ॥ ६२ ॥

मुखरोगे इरिमेदाद्यं तैलम् ।—

इरिमेदत्वचं क्षुण्णां पचेच्छतपलोन्मिताम् ।
जलद्रोणे ततः क्वाथं गृह्णीयात् पादशेषितम् ॥ ६३ ॥
तैलस्यार्द्धाढ़कं दत्त्वा कल्कैः कर्षमितैः पचेत् ।
इरिमेदलवङ्गाभ्यां गैरिकागुरुपद्मकैः ॥ ६४ ॥
मञ्जिष्ठालोध्रमधुकैर्लाक्षान्यग्रोधमुस्तकैः ।
त्वग्जातीफलकर्पूर-कक्कोलखदिरैस्तथा ॥ ६५ ॥
पत्तङ्गधातकीपुष्प-सूक्ष्मैलानागकेशरम् ।
कट्फलेन च संसिद्धं तैलं मुखरुजं जयेत् ॥ ६६ ॥
प्रदुष्टमांसं पलितं शीर्णदन्तञ्च शौषिरम् ।
श्यावदन्तं प्रहर्षञ्च विद्रधिं कृमिदन्तकम् ॥
दन्तस्फुरणदौर्गन्ध्यं जिह्वाताल्वोष्ठजां रुजाम् ॥ ६७ ॥

नाड़ीव्रणादौ जात्याद्यं तैलम् ।—

(जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ।
सिक्थं समधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥
मञ्जिष्ठा पद्मकं लोध्रमभया नीलमुत्पलम् ।
तुत्थकं सारिवा वीजं नक्तमालस्य दापयेत् ॥
एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
नाड़ीव्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कच्छुरोगिषु ॥
सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ।
नखदन्तक्षते देहे व्रणे दुष्टे प्रशस्यते ॥)

कर्णशूले हिङ्ग्वाद्यं तैलम् ।—

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णशूलं प्रणश्यति ॥ ६८ ॥

बाधिर्ये बिल्वतैलम् ।—

बालबिल्वानि गोमूत्रे पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
साजक्षीरञ्च नीरञ्च बाधिर्य्यं हन्ति पूरणात् ॥ ६९ ॥

कर्णरोगे क्षारतैलम् ।—

बालमूलकशुण्ठीनां क्षारः क्षारयुगं तथा ।
लवणानि च पञ्चैव हिङ्गु शिग्रु महौषधम् ॥ ७० ॥
देवदारु वचा कुष्ठं शतपुष्पा रसाञ्जनम् ।
ग्रन्थिकं भद्रमुस्तञ्च कल्कैः कर्षमितैः पृथक् ॥ ७१ ॥
तैलप्रस्थञ्च विपचेत् कदलीवीजपूरयोः ।
रसाभ्यां मधुशुक्तेन चातुर्गुण्यमितेन च ॥ ७२ ॥
पूयस्रावं कर्णनादं शूलं बधिरतां शमेत् ।
अन्यांश्च कर्णजान् रोगान् मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥ ७३ ॥

मधुशुक्तम् ।—

जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् ।
माक्षिकं तत्र दातव्यं पलैका पिप्पली स्मृता ॥ ७४ ॥
एतदेकीकृतं सर्वं मृद्भाण्डे च निधापयेत् ।
वचाम्भो मधुसंयुक्तं शृङ्गवेरगुडान्वितम् ॥
धान्यराशित्रिरात्रिस्थं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ७५ ॥

पीनसे पाठाद्यं तैलम् ।—

पाठा द्वे च निशे मूर्वा पिप्पली जातिपल्लवैः ।
दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं स्याद्दुष्टपीनसे ॥ ७६ ॥

पूतिनासायां व्याघ्र्याद्यं तैलम् ।—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रु-तुलसीव्योषसैन्धवैः ।
कफस्य पाचनं तैलं पूतिनासोदकापहम् ॥ ७७ ॥

क्षवथौ कुष्ठाद्यं तैलम् ।—

कुष्ठं बिल्वकणाशुण्ठी-द्राक्षाकल्ककषायवत् ।
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यात् क्षवथुनाशनम् ॥ ७८ ॥

नासार्शःसु गृहधूमाद्यं तैलम् ।—

गृहधूमकणादारु-क्षारनक्ताह्वसैन्धवैः ।
सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥ ७९ ॥

कुष्ठे वज्रीक्षीराद्यं तैलम् ।—

वज्रीक्षीरं रविक्षीरं द्रवं धुस्तूरचित्रजम् ।
महिषीविड्भवं द्रावं सर्वांशं तिलतैलकम् ॥ ८० ॥
पचेत्तैलावशेषञ्च गोमूत्रेऽथ चतुर्गुणे ।
तैलावशेषं पक्त्वा च तत्तैलं प्रस्थमात्रकम् ॥ ८१ ॥
गन्धकाग्निशिलातालं विड़ङ्गातिविषाविषम् ।
तिक्ताकोशातकीकुष्ठ-वचामांसीकटुत्रयम् ॥ ८२ ॥
पीतदारु च यष्ट्याह्वं स्वर्जिकाक्षारजीरकम् ।
देवदारु च कर्षांशं चूर्णं तैले विनिक्षिपेत् ॥
वज्रीतैलमिदं ख्यातमभ्यङ्गात् सर्वकुष्ठनुत् ॥ ८३ ॥

लोमशातने करवीराद्यं तैलम् ।—

करवीरशिफादन्ती-विल्वत्कोशातकीफलम् ।
रम्भाक्षारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशातनम् ॥ ८४ ॥

क्षये चन्दनाद्यं तैलम्।—

(चन्दनाम्बुनखं याम्यं यष्टीशैलेयपद्मकम्।
मञ्जिष्ठा सरलं दारु सैव्यैलं पूतिकेशरम्॥
पत्रकैलं मुरामांसी कक्कोलं वनिताऽम्बटम्।
हरिद्रा सारिवा तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम्॥
त्वग्रेणुनलिका चेति तैलं मस्तुचतुर्गुणम्।
लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्द्धनम्॥
अपस्मारज्वरोन्माद-कृत्याऽलक्ष्मीविनाशनम्।
आयुःपुष्टिकरश्चैव वशीकरणमुत्तमम्॥
विशेषात् क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम्॥)

गण्डमालायां वचाद्यं तैलम्।—

(वचां शटीं हरिद्रे द्वे देवदारुमहौषधी।
हरीतकीमतिविषा-मुस्तकेन्द्रयवान् समान्॥
एतान् दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्।
चक्रमर्दरसैस्तैलं कटुकं मृदुनाऽग्निना॥
पादशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत्।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम्॥)

गण्डमालायां लाङ्गलीतैलम्।—

(निर्गुण्डीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम्।
तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम्॥)

वातव्याध्यादौ धुस्तूराद्यं तैलम्।—

(धुस्तूररसमादाय हयमारान्तिकारसम्।
भृङ्गराजरसश्चैव सारिणी निम्बपत्रकम्॥
शोभाञ्जनश्चित्रकश्च अश्वगन्धा प्रसारणी।
शिरीषः कुटजोऽनन्ता शाल्मली नक्तपत्रकम्॥

रविप्रियो महानिम्बो डिण्डिघोषा महेरणा।
बला ज्योतिष्मती चैव श्यामाकश्चक्रमर्दक:॥
एतैस्तु रसमादाय तैलतुल्यञ्च दीयते।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम्॥
मरिचं त्रिवृता दन्ती हरितालं मन:शिला।
कम्पिल्लको गन्धकश्च खदिर: पिप्पली वचा॥
रसाञ्जनञ्च सिन्दूरं श्रीवासो रक्तचन्दनम्।
इरिमेदस्तथा तुम्बी मञ्जिष्ठा सिन्दुवारक:॥
करवीरजटा रास्ना विश्वा श्रेष्ठा च पौष्करम्।
शटी तालीशपत्रञ्च प्रियङ्गू रेणुका तथा॥
चातुर्जातकमञ्जीरं कक्कोलं जातिपत्रिका।
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत्॥
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्।
मृत्पात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
मज्जाश्रितं त्वग्गतञ्च वातञ्चास्थिगतं तथा।
ऊरुग्रहञ्चाढ्यवातं कुब्जं दण्डापतानकम्॥
कुब्जत्वञ्चाथ शोथञ्च पक्षाघातं तथाऽर्दितम्।
हनुस्तम्भं शिर:कम्पं मूर्च्छितं दृष्टिविभ्रमम्॥
अपस्मारं तथोन्मादं तथा चैवापतन्त्रकम्।
आक्षेपकञ्चास्थिभग्नं सन्धिभग्नञ्च नाशयेत्॥)

केषुचित् पुस्तकेषु तैलमिदमधिकत्वेन दृश्यते।

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने तैलकल्पना नाम दशमोऽध्याय:॥ १०॥

एकादशोऽध्यायः ।

सन्धानकल्पना ।—

आसवारिष्टादीनां सामान्यलक्षणम् ।—

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत् ।
आसवारिष्टभेदैस्तु प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥१॥

आसवारिष्टयोः भेदो मानं च ।—

यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।
अरिष्टः क्वाथसिद्धः स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितम् ॥२॥

अनुक्तमानारिष्टादौ गुडक्षौद्रादीनां मात्रा ।—

अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे तुलां गुडम् ।
क्षौद्रं क्षिपेद्गुडादर्द्धं प्रक्षेपं दशमांशिकम् ॥३॥

शीतरस-पक्वरससीध्वोः लक्षणम् ।—

ज्ञेयः शीतरसः सीधुरपक्वमधुरद्रवैः ।
सिद्धः पक्वरसः सीधुः सम्पक्वमधुरद्रवैः ॥४॥

विविधसुराभेदानां लक्षणम् ।—

परिपक्वान्नसन्धान-समुत्पन्नां सुरां जगुः ।
सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी घनः ॥५॥
तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद्घनः ।
बक्कसो हृतसारः स्यात् सुरावीजञ्च किण्वकम् ॥६॥

वारुणीलक्षणम् ।—

यत्तालखर्जूररसैः सन्धितं सा हि वारुणी ॥७॥

शुक्तलक्षणम् ।—

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥
विनष्टमम्लतां यातं मद्यं वा मधुरद्रवम् ॥८॥

शुक्तलक्षणम् ।—

विनष्टः सन्धितो यस्तु तच्छुक्तमभिधीयते ॥९॥

गुड़शुक्तलक्षणम् ।—

गुड़ाम्बुना सतैलेन कन्दमूलफलैस्तथा ।
सन्धितच्चाम्लतां यातं गुड़शुक्तं तदुच्यते ॥१०॥

इक्षुशुक्तं मृद्वीकाशुक्तञ्च ।—

एवमेवेक्षुशुक्तं स्यान्मृद्वीकासम्भवं तथा ॥११॥

तुषाम्बु-सौवीरकयोः लक्षणम् ।—

तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः ।
यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं सन्धितं भवेत् ॥१२॥

काञ्जिकलक्षणम् ।—

कुल्माषधान्यमण्डादि सन्धितं काञ्जिकं विदुः ॥१३॥

शिण्डाकीलक्षणम् ।—

शिण्डाकी सन्धिता ज्ञेया मूलकैः सार्षपादिभिः ॥१४॥

रक्तपित्ते उशीरासवः ।—

उशीरं बालकं पद्मं काश्मरीं नीलमुत्पलम् ।
प्रियङ्गुं पद्मकं लोध्रं मञ्जिष्ठां धन्वयासकम् ॥१५॥
पाठां किराततिक्तञ्च न्यग्रोधोडुम्बरं शटीम् ।
पर्पटं पुण्डरीकञ्च पटोलं काञ्चनारकम् ॥१६॥
जम्बूशाल्मलिनिर्य्यासं प्रत्येकं पलसम्मितान् ।
भागान् सुचूर्णितान् कृत्वा द्राक्षायाः पलविंशतिम् ॥१७॥
धातकीं षोड़शपलां जलद्रोणद्वये क्षिपेत् ।
शर्करायास्तुलां दत्त्वा क्षौद्रस्यैकतुलां तथा ॥ १८ ॥
मासैकं स्थापयेद्भाण्डे मांसीमरिचधूपिते ।
उशीरासव इत्येष रक्तपित्तविनाशनः ॥
पाण्डुकुष्ठप्रमेहार्शः-कृमिशोथहरस्तथा ॥ १९ ॥

परिणामशूलादौ कुमार्य्यासवः।—

(सुपक्वरससंयुक्तं कुमार्य्याः पत्रमाहरेत्।
यत्नेन रसमादाय पात्रे पाषाणमृन्मये॥
द्रोणे गुड़तुलां दत्त्वा घृतभाण्डे निधापयेत्।
माक्षिकं पक्वलोहञ्च तस्मिन्नर्द्धतुलां क्षिपेत्॥
कटुत्रिकं लवङ्गञ्च चातुर्जातकमेव च।
चित्रकं पिप्पलीमूलं विड़ङ्गं गजपिप्पली॥
चविकं हवुषा धान्यं क्रमुकं कटुरोहिणी।
मुस्ता फलत्रिकं रास्ना देवदारु निशाद्वयम्॥
मूर्वा मधुरसा दन्ती मूलं पुष्करसम्भवम्।
बला चातिबला चैव कपिकच्छुस्त्रिकण्टकम्॥
शतपुष्पा हिङ्गुपत्री आकल्लकमुटिङ्गणम्।
पुनर्नवाद्वयं लोध्रं धातुमाक्षिकमेव च॥
एषाञ्चार्द्धपलं दत्त्वा धातक्यास्तु पलाष्टकम्।
पलञ्चार्द्धपलञ्चैव पलद्वयमुदाहृतम्॥
वपुर्वयःप्रमाणेन बलवर्णाग्निदीपनम्।
बृंहणं रोचनं वृष्यं पक्तिशूलनिवारणम्॥
अष्टावुदरजान् रोगान् क्षयमुग्रञ्च नाशयेत्।
विंशतिं मेहजान् रोगानुदावर्त्तमपस्मृतिम्॥
मूत्रकृच्छ्रमपस्मारं शुक्रदोषं तथाऽश्मरीम्।
क्रिमिजं रक्तपित्तञ्च नाशयेत्तु न संशयः॥)

अथादौ पिप्पल्याद्यासवः।—

पिप्पली मरिचं चव्यं हरिद्रा चित्रको घनः।
विड़ङ्गं क्रमुको लोध्रः पाठा धात्र्येलबालुकम्॥ २०॥
उशीरं चन्दनं कुष्ठं लवङ्गं तगरं तथा।
मांसी त्वगेला पत्रञ्च प्रियङ्गुर्नागकेशरम्॥ २१॥

एषामर्द्धपलान् भागान् सूक्ष्मचूर्णीकृतान् शुभान् ।
जलद्रोणद्वये क्षिप्त्वा दद्याद्गुड़तुलात्रयम् ॥ २२ ॥
पलानि दश धातक्या द्राक्षा षष्टिपला भवेत् ।
एतान्येकत्र संयोज्य मृद्भाण्डे च विनिक्षिपेत् ॥ २३ ॥
ज्ञात्वाऽऽगतरसं तस्य पाययेदग्न्यपेक्षया ।
क्षयं गुल्मोदरं कार्श्यं ग्रहणीं पाण्डुतां गदम् ॥
अर्शांसि नाशयेच्छीघ्रं पिप्पल्याद्यामवस्त्वयम् ॥ २४ ॥

पाण्डुरोगादौ लोहासवः ।—

लोहचूर्णं त्रिकटुकं त्रिफलाञ्च यमानिकाम् ।
विड़ङ्गं मुस्तकं चित्रं चतुष्पलमितं पृथक् ॥ २५ ॥
धातकीकुसुमानान्तु प्रक्षिपेत् पलविंशतिम् ।
चूर्णीकृत्य ततः क्षौद्रं चतुःषष्टिपलं क्षिपेत् ॥ २६ ॥
दद्याद्गुड़तुलां तत्र जलद्रोणद्वयं तथा ।
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य निदध्यान्मासमात्रकम् ॥ २७ ॥
लोहासवमिमं मर्त्यः पिबेदग्निकरं परम् ।
पाण्डुश्वयथुगुल्मानि जठराण्यर्शसां रुजम् ॥ २८ ॥
कुष्ठं प्लीहामयं कण्डुं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
अरोचकञ्च ग्रहणीं हृद्रोगञ्च विनाशयेत् ॥ २९ ॥

ग्रहण्यादौ मृद्वीकारिष्टः ।—

(मृद्वीकायाः पलशतं चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
द्रोणशेषे सुशीते च पूते तस्मिन् प्रदापयेत् ॥
तुले द्वे क्षौद्रखण्डाभ्यां धातक्याः प्रस्थमेव च ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च फलं जात्यास्तथैव च ॥
पलांशकञ्च मरिच-त्वगेलापत्रकेशरम् ।
पिप्पली चित्रकं चव्यं पिप्पलीमूलरेणुके ॥
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य चन्दनागुरुधूपिते ।
कर्पूरवासितो ह्येष ग्रहण्या दीपनः परः ॥

अर्शांसि नाशने श्रेष्ठ उदावर्त्तस्य गुल्मनुत्।
जठरक्रिमिकुष्ठानि व्रणानि विविधानि च॥
अक्षिरोगशिरोरोग-गलरोगांश्च नाशयेत्॥)

ज्वरे कुटजारिष्टः।—

तुलां कुटजमूलस्य मृद्वीकाऽर्द्धतुलां तथा।
मधूकपुष्पकाश्मर्य्य-भागान् दशपलोन्मितान्॥ २०॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा क्वाथे द्रोणावशेषिते।
धातक्या विंशतिपलं गुड़स्य च तुलां क्षिपेत्॥ २१॥
मासमात्रं स्थितो भाण्डे कुटजारिष्टसंज्ञितः।
ज्वरान् प्रशमयेत् सर्वान् कुर्य्यात्तीक्ष्णं धनञ्जयम्॥ २२॥

विद्रध्यादौ विड़ङ्गारिष्टः।—

विड़ङ्गं ग्रन्थिकं रास्ना कुटजत्वक्फलानि च।
पाठैलवालुकं धात्री भागान् पञ्चपलान् पृथक्॥ २३॥
अष्टद्रोणेऽम्भसः पक्त्वा कुर्य्याद्द्रोणावशेषितम्।
पूते शीते क्षिपेत्तत्र क्षौद्रं पलशतत्रयम्॥ २४॥
धातकीं विंशतिपलां त्रिजातं द्विपलं तथा।
प्रियङ्गुकाञ्चनाराणां सलोध्राणां पलं पलम्॥ २५॥
व्योषस्य च पलान्यष्टौ चूर्णीकृत्य प्रदापयेत्।
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य मासमेकं निधापयेत्॥ २६॥
ततः पिबेद्यथाहन्तु जयेद्विद्रधिमुत्थितम्।
ऊरुस्तम्भाश्मरीमेहान् प्रत्यष्ठीलाभगन्दरान्॥
गण्डमालां हनुस्तम्भं विड़ङ्गारिष्टसंज्ञकः॥ २७॥

प्रमेहादौ देवदार्व्वाद्यरिष्टः।—

तुलार्द्धं देवदारोः स्याद्वासा च पलविंशतिः।
मञ्जिष्ठेन्द्रयवा दन्ती तगरं रजनीद्वयम्॥ २८॥
रास्ना क्रिमिघ्नं मुस्तञ्च शिरीषं खदिरार्जुनौ।
भागान् दशपलान् दद्यात् यमान्या वत्सकस्य च॥२९॥

चन्दनस्य गुडूच्याश्च रोहिण्याश्चित्रकस्य च ।
भागानष्टपलानेतानष्टद्रोणेऽम्भस: पचेत् ॥ ४० ॥
द्रोणशेषे कषाये च पूते शीते प्रदापयेत् ।
धातक्या: षोड़शपलं माक्षिकस्य तुलात्रयम् ॥ ४१ ॥
व्योषस्य द्विपलं दद्यात्त्रिजातस्य चतुष्पलम् ।
चतुष्पलं प्रियङ्गोश्च द्विपलं नागकेशरम् ॥ ४२ ॥
सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य घृतभाण्डे निधापयेत् ।
मासादूर्द्धं पिबेदेनं प्रमेहं हन्ति दुर्जयम् ॥ ४३ ॥
वातरोगान् ग्रहण्यर्शो मूत्रकृच्छ्राणि नाशयेत् ।
देवदार्वादिकोऽरिष्ट: दद्रुकुष्ठविनाशन: ॥ ४४ ॥

कुष्ठादौ खदिरारिष्ट: ।—

खदिरस्य तुलार्द्धन्तु देवदारु च तत्समम् ।
वाकुची द्वादशपला दार्वी स्यात् पलविंशति: ॥ ४५ ॥
त्रिफला विंशतिपला ह्यष्टद्रोणेऽम्भस: पचेत् ।
कषाये द्रोणशेषे च पूते शीते विनिक्षिपेत् ॥ ४६ ॥
तुलाद्वयं माक्षिकस्य तुलैका शर्करा मता ।
धातक्या विंशतिपलं कक्कोलं नागकेशरम् ॥ ४७ ॥
जातीफलं लवङ्गैला-त्वक्पत्राणि पृथक् पृथक् ।
पलोन्मितानि कृष्णाया दद्यात् पलचतुष्टयम् ॥ ४८ ॥
घृतभाण्डे विनिक्षिप्य मासादूर्द्धं पिबेन्नर: ।
महाकुष्ठानि हृद्रोगं पाण्डुरोगार्बुदे तथा ॥ ४९ ॥
गुल्मं ग्रन्थिं क्रिमीन् कासं श्वासं प्लीहोदरं जयेत् ।
एष वै खदिरारिष्ट: सर्वकुष्ठनिवारण: ॥ ५० ॥

क्षयादौ बब्बूलारिष्ट: ।—

तुलाद्वयञ्च बब्बूल्याश्चतुर्द्रोणे जले पचेत् ।
द्रोणशेषे रसे शीते गुड़स्य च तुलां क्षिपेत् ॥ ५१ ॥

धातकीं षोड़शपलां कृष्णाञ्च द्विपलां तथा।
जातीफलानि कक्कोलमेलात्वक्पत्रकेशरम् ॥ ५२ ॥
लवङ्गं मरिचञ्चैव पलिकान्युपकल्पयेत्।
मासं भाण्डे स्थितस्त्वेष बब्बूलारिष्टको जयेत् ॥
क्षयं कुष्ठमतीसारं प्रमेहश्वासकासकम् ॥ ५३ ॥

अथाटौ द्राक्षारिष्टः।—

द्राक्षातुलार्द्धं द्विद्रोणे जलस्य विपचेत् सुधीः।
पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिक्षिपेत् ॥ ५४ ॥
गुड़स्य द्वितुलां तत्र त्वगेलापत्रकेशरम्।
प्रियङ्गुर्मरिचं कृष्णा विड़ङ्गञ्चेति चूर्णयेत् ॥ ५५ ॥
पृथक् पलोन्मितैर्भागैस्ततो भाण्डे निधापयेत्।
समन्ततो घट्टयित्वा पिबेज्जातरसं ततः ॥ ५६ ॥
उरःक्षतं क्षयं हन्ति कासश्वासगलामयान्।
द्राक्षारिष्टाह्वयः प्रोक्तो बलकृन्मलशोधनः ॥ ५७ ॥

शीहादौ रोहीतकारिष्टः।—

रोहीतकतुलामेकां चतुर्द्रोणे जले पचेत्।
पादशेषे रसे पूते शीते पलशतद्वयम् ॥ ५८ ॥
दद्याद्गुड़स्य धातक्याः पलषोड़शिकं मतम्।
पञ्चकोलं त्रिजातञ्च त्रिफलाञ्च विनिक्षिपेत् ॥ ५९ ॥
चूर्णयित्वा पलांशेन ततो भाण्डे निधापयेत्।
मासादूर्द्धञ्च पिबतां गुदजा यान्ति सङ्क्षयम् ॥ ६० ॥
ग्रहणीपाण्डुहृद्रोग-प्लीहगुल्मोदराणि च।
कुष्ठशोफारुचिहरो रोहीतारिष्टसंज्ञकः ॥ ६१ ॥

वातोदरादौ दशमूलारिष्टः।—

(पर्ण्यौ बृहत्यौ गोकण्टा बिल्वोऽग्निमन्थकोऽरलुः।
पाटला काश्मरी चेति दशमूलमिहोच्यते ॥)

दशमूलानि कुर्वीत भागैः पञ्चपलैः पृथक्।
पञ्चविंशत् पलं कुर्य्याच्चित्रकं पुष्करं तथा ॥ ६२ ॥
कुर्य्याद्विंशत् पलं लाध्रं गुड़ूची तत्समा भवेत्।
पलैः षोड़शभिर्धात्री रविसङ्ख्यैर्दुरालभा ॥ ६३ ॥
खदिरो बीजसारश्च पथ्या चेति पृथक् पलैः।
अष्टभिर्गणितैः कुष्ठं मञ्जिष्ठा देवदारु च ॥ ६४ ॥
विड़ङ्गं मधुकं भार्गी कपित्थोऽक्षः पुनर्नवा।
चव्यं मांसी प्रियङ्गुश्च सारिवा कृष्णजीरकम् ॥ ६५ ॥
त्रिवृता रेणुका रास्ना पिप्पली क्रमुकः शटी।
हरिद्रा शतपुष्पा च पद्मकं नागकेशरम् ॥ ६६ ॥
मुस्तमिन्द्रयवः शुण्ठी जीवकर्षभकौ तथा।
मेदा चान्या महामेदा काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ॥ ६७ ॥
कुर्य्यात् पृथक् द्विपलिकान् पचेदष्टगुणे जले।
चतुर्थांशं शृतं नीत्वा भृङ्गाण्डे सन्निधापयेत् ॥ ६८ ॥
ततः षष्टिपलां द्राक्षां पचेन्नीरे चतुर्गुणे।
त्रिपादशेषं शीतञ्च पूर्वक्वाथे शृतं क्षिपेत् ॥ ६९ ॥
द्वात्रिंशत् पलिकं क्षौद्रं दद्याद्गुड़चतुःशतम्।
त्रिंशत् पलानि धातक्याः कक्कोलं जलचन्दनम् ॥ ७० ॥
जातीफलं लवङ्गञ्च त्वगेलापत्रकेशरम्।
पिप्पली चेति सञ्चूर्ण्य भागैर्द्विपलिकैः पृथक् ॥ ७१ ॥
शाणमात्राञ्च कस्तूरीं सर्वमेकत्र निक्षिपेत्।
भूमौ निखातयेद्भाण्डं ततो जातरसं पिबेत् ॥ ७२ ॥
कतकस्य फलं क्षिप्त्वा रसं निर्मलतां नयेत्।
ग्रहणीमरुचिं श्वासं कासं गुल्मं भगन्दरम् ॥ ७३ ॥
वातव्याधिं क्षयं छर्दिं पाण्डुरोगञ्च कामलाम्।
कुष्ठान्यर्शांसि मेहांश्च मन्दाग्निमुदराणि च ॥ ७४ ॥

शर्करामश्मरीं मूत्र-कृच्छ्रं धातुक्षयं जयेत्।
कृशानां पुष्टिजननो वन्ध्यानां गर्भदः परः॥
अरिष्टो दशमूलाख्यस्तेजःशुक्रबलप्रदः॥ ७५॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे विविलिखितस्थाने सन्धानकल्पनानाम एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

द्वादशोऽध्यायः।

धातूनां शोधनमारणाधिकारः।—

सप्तधातुनिर्देशः।—

स्वर्णताराऽऽरताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम्।
धातवः सप्त विज्ञेयास्ततस्तान् शोधयेद्बुधः॥ १॥

स्वर्णादिधातुपञ्चकानां शोधनम्।—

स्वर्णताराऽऽरताम्रायः-पत्राण्यग्नौ प्रतापयेत्।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके॥ २॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा।
एवं स्वर्णादिलोहानां विशुद्धिः सम्प्रजायते॥ ३॥

नागवङ्गयोः शोधनम्।—

नागवङ्गौ प्रतप्तौ च गालितौ तैर्निषिञ्चयेत्।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्रविदुग्धेन च त्रिधा॥ ४॥

स्वर्णमारणम्।—

स्वर्णाच्च द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्दयेत्।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्॥ ५॥
गोलकञ्च ततो रुन्ध्याच्छरावदृढसम्पुटे।
त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश॥
निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः॥ ६॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

काञ्चने गालिते नागं षोड़शांशेन निक्षिपेत्।
चूर्णयित्वा तथाऽम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा च गोलकम्॥ ७॥
गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम्।
शरावसम्पुटे धृत्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः॥
एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते॥ ८॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

काञ्चनाररसैर्घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः।
कज्जल्या हेमपत्राणि लेपयेत् सममात्रया॥९॥
काञ्चनारत्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्।
धृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मृन्मूषासम्पुटे पचेत्॥१०॥
निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य कोकिलैः।
वह्निं खरतरं कुर्य्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम्॥
निरुत्थं जायते भस्म सर्वकार्य्येषु योजयेत्॥ ११॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्।
ज्वालामुखी तथा हन्यात्तथा हन्ति मनःशिला॥१२॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः।
सप्तैव भावना दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः॥१३॥
ततस्तु गालिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः।
पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते॥
एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेमम्रुतिर्भवेत्॥१४॥

मतान्तरे स्वर्णमारणम्।—

पारावतमलैर्लिम्पेदथवा कुक्कुटोद्भवैः।
हेमपत्राणि तेषाञ्च प्रदद्यादन्तरान्तरम्॥१५॥

गन्धचूर्णं समं कृत्वा शरावयुग्मसम्पुटे।
प्रदद्यात् कुक्कुटपुटं पञ्चभिर्गोमयोपलैः ॥१६॥
एवं नवपुटान् दद्याद्दशमञ्च महापुटम्।
त्रिंशद्वनोपलैर्देयं जायते हैमभस्मकम् ॥१७॥

मृतस्वर्णस्य गुणाः।—

सुवर्णञ्च भवेत् स्वादु तिक्तं स्निग्धं हिमं गुरु।
बुद्धिविद्यास्मृतिकरं विषहारि रसायनम् ॥१८॥

रौप्यमारणम्।—

भागैकं तालकं मर्द्यं अम्लेनाम्लेन केनचित्।
तेन भागत्रयं तार-पत्राणि परिलेपयेत् ॥१९॥
धृत्वा मूषापुटे रुद्ध्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः।
समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥
एवं चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥२०॥

मतान्तरे रौप्यमारणम्।—

स्नुहीक्षीरेण सम्पिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत्।
तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ॥
पुटेच्चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥२१॥

पित्तलमारणम्।—

अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत्।
समेनारस्य पत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः ॥२२॥
ततो मूषापुटे धृत्वा पुटेत् गजपुटेन च।
एवं पुटद्वयेनैव भस्मारं भवति ध्रुवम् ॥२३॥

कांस्यमारणम्।—

आरवत् कांस्यमप्येवं भस्मतां याति निश्चितम् ॥२४॥

ताम्रपित्तलकांस्यमारणानि।—

अर्कक्षीरवदाजं स्यात् क्षीरं निर्गुण्डिका तथा।
ताम्ररीतिध्वनिवधे समगन्धकयोगतः ॥२५॥

ताम्रमारणम् ।—

सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुध: ।
वासरत्रयमम्लेन तत: खल्ले विनिक्षिपेत् ॥२६॥
पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्दयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्द्विगुणेन च ॥२७॥
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् ।
तत: पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्नवाम् ॥२८॥
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ।
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ॥२९॥
बालुकाभि: प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभि: ।
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपाचयेत् ॥३०॥
क्रमवृद्धाग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य मर्दयेत् शूरणद्रवै: ॥३१॥
दिनैकं गोलकं कुर्य्याद्दद्याद्गन्धेन लेपयेत् ।
सघृतेन ततो मूषां पुटे गजपुटे पचेत् ॥३२॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मृतं ताम्रं शुभं भवेत् ।
वान्तिं भ्रान्तिं क्लमं मूर्च्छां न करोति कदाचन ॥३३॥

सीसकमारणम् ।—

ताम्बूलीरससम्पिष्ट-शिलालेपात् पुन: पुन: ।
द्वात्रिंशद्भि: पुटैर्नागो निरुत्थो याति भस्मताम् ॥३४॥

मतान्तरे सीसकमारणम् ।—

अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे द्राविते नागे लौहदर्व्या प्रचालयेत् ॥३५॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याञ्च मन:शिलाम् ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ॥३६॥

स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च।
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षष्टिपुटैर्मृतिः ॥३७॥

वङ्गमारणम्।—

मृत्पात्रे द्रावितं वङ्गं चिञ्चाऽश्वत्थत्वचो रजः।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा चतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत् ॥३८॥
ततो द्वियाममात्रेण वङ्गभस्म प्रजायते।
अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाऽम्लेन प्रमर्दयेत् ॥३९॥
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत्।
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ॥
एवं दशपुटैः पक्वो वङ्गस्तु म्रियते ध्रुवम् ॥४०॥

लौहमारणम्।—

शुद्धं लौहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः।
मर्दयित्वा पुटेदग्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम् ॥४१॥
पुटत्रयं कुमार्य्या च * कुठारकुलत्थरसैः।
पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥४२॥

मतान्तरं लौहमारणम्।—

क्षिपेद्वा दशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः।
मर्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ॥
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लौहचूर्णमवाप्नुयात् ॥४३॥

मतान्तरं लौहमारणम्।—

रसैः कुठारच्छिन्नायाः पातालगरुडीरसैः।
स्तन्येन चार्कदुग्धेन तीक्ष्णस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥४४॥

मतान्तरं लौहमारणम्।—

सूतकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्।
द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥४५॥
यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके।
घर्मे धृत्वा रुबूकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः ॥४६॥

* "कुठारच्छिन्निकाद्रवैः" इति पाठान्तरम्।

यामार्द्धेनोष्णता भूयाद्वाम्यराशौ न्यसेत्ततः।
दत्त्वोपरि शरावन्तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥ ४७ ॥
पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्।
एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ॥ ४८ ॥

सर्वधातूनां मारणम्।—

शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः।
म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा ॥ ४९ ॥

उपधातुनिर्देशः।—

माक्षिकं तुत्थकाभ्रौ च नीलाञ्जनशिलालकाः।
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥ ५० ॥

स्वर्णमाक्षिकशोधनम्।—

माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च।
मातुलुङ्गद्रवैर्वाऽथ जम्बीरोत्थद्रवैः पचेत् ॥ ५१ ॥
चालयेल्लोहजे पात्रे यावत् पात्रन्तु लोहितम्।
भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ ५२ ॥

स्वर्णमाक्षिकमारणम्।—

कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत्।
तक्रेण वाऽजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ ५३ ॥

रौप्यमाक्षिकशोधनम्।—

कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम्।
भावयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ॥ ५४ ॥

तुत्थकशोधनम्।—

विष्ठया मर्द्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः।
दशांशं टङ्गणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटेन तु ॥
पुटं दध्ना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थविशुद्धये ॥ ५५ ॥

अभ्रकशोधनम्।—

कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत्।
भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः॥
भावयेदष्टयामं तदेवं शुध्यति चाभ्रकम्॥ ५६॥

अभ्रमारणम्।—

कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वाऽथ मर्दयेत्।
अर्कक्षीरैर्दिनं खल्ले चक्राकारञ्च कारयेत्॥ ५७॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यक् गजपुटे पचेत्।
पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारं प्रयत्नतः॥ ५८॥
ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयम्।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्वयोगेषु योजयेत्॥ ५९॥

मृताभ्रस्य प्रयोगार्हताकरणम्।—

तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लौहपात्रे विपाचयेत्।
घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्॥ ६०॥

मृताभ्रस्य गुणाः।—

मृतं त्वभ्रं हरेन्मृत्युं जरापलितनाशनम्।
अनुपानैश्च संयुक्तं तत्तद्रोगहरं परम्॥ ६१॥

मतान्तरे अभ्रमारणम्।—

शुद्धं धान्याभ्रकं मुस्तं शुण्ठीषड्भागयोजितम्।
मर्दयेत् काञ्जिकेनैव दिनं चित्रकजै रसैः॥ ६२॥
ततो गजपुटं दद्यात्तस्मादुद्धृत्य मर्दयेत्।
त्रिफलावारिणा तद्वत् पुटेदेवं पुटैस्त्रिभिः॥ ६३॥
बलागोमूत्रमुसली-तुलसीशूरणद्रवैः।
मर्दितं पुटितं वह्नौ त्रिस्त्रिवेलं व्रजेन्मृतिम्॥ ६४॥

मतान्तरे अभ्रमारणम्।—

(धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टङ्कणस्य च।
पिष्ट्वा तदन्धमूषायां रुद्ध्वा तीव्राग्निना पचेत्॥
स्वभावशीतलं चूर्णं सर्व्वयोगेषु योजयेत्॥)

नीलाञ्जनशोधनम्।—

नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितम्।
दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् कार्य्येषु योजयेत्॥ ६५॥

गैरिकादिशोधनम्।—

एवं गैरिककाशीश-टङ्कणानि वराटिका।
तौरी शङ्खश्च कङ्कुष्ठं शुद्धिमायाति निश्चितम्॥ ६६॥

मनःशिलाशोधनम्।—

पचेत्त्र्यहमजामूत्रैर्दोलायन्त्रे मनःशिलाम्।
भावयेत् सप्तधा पित्तैरजायाः शुद्धिमृच्छति॥ ६७॥

हरितालशोधनम्।—

तालकं कणशः कृत्वा सचूर्णे काञ्जिके क्षिपेत्।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजैर्द्रवैः॥ ६८॥
तिलतैले पचेत् यामं यामञ्च त्रिफलाजलैः।
दोलायन्त्रे चतुर्यामं पाच्यं शुध्यति तालकम्॥ ६९॥

खर्परशोधनम्।—

नरमूत्रैश्च गोमूत्रैः सप्ताहं रसकं पचेत्।
दोलायन्त्रेण शुद्धिः स्यात्ततः कार्य्येषु योजयेत्॥ ७०॥

सर्व्वधातूनां सत्त्वपातनम्।—

लाक्षा मीना पयश्छागं टङ्कणं मृगशृङ्गकम्।
पिण्याकं सर्षपाः शिग्रुर्गुञ्जोर्णागुड़सैन्धवाः॥ ७१॥
यवतिक्ता घृतं क्षौद्रं यथालाभं विचूर्णयेत्।

एभिर्विमिश्रिताः सर्वे धातवो गाढ़वह्निना ॥
मूषाध्माताः प्रजायन्ते मुक्तसत्त्वा न संशयः ॥७२॥

हीरकशोधनम्।—

कुलत्थकोद्रवक्काथैर्दोलायन्त्रे विपाचयेत्।
व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तत् विशुध्यति ॥ ७३ ॥

हीरकमारणम्।—

तप्तं तप्तन्तु तत् वज्रं खरमूत्रैर्निषेचयेत्।
पुनस्ताप्यं पुनः सेच्यमेवं कुर्य्यात्त्रिसप्तधा ॥ ७४ ॥
मत्कुणैस्तालकं पिष्ट्वा यावद्भवति गोलकम्।
तद्गोले निहितं वज्रं तद्गोलं वह्निना धमेत् ॥ ७५ ॥
मिश्रयेदश्वमूत्रेण तद्गोले च क्षिपेत् पुनः।
कृत्वा ध्मातं पुनः सेच्यमेवं कुर्य्यात्त्रिसप्तधा ॥
एवञ्च म्रियते वज्रं चूर्णं सर्वत्र योजयेत् ॥ ७६ ॥

मतान्तरे हीरकमारणम्।—

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्वाथे कौलत्थजे क्षिपेत्।
तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भूयाच्चूर्णं त्रिसप्तधा ॥ ७७ ॥

मतान्तरे हीरकमारणम्।—

मण्डूकं कांस्यजे पात्रे निरुह्य स्थापयेत् सुधीः।
स भीता मूत्रयेत्तत्र तन्मूत्रे वज्रमावपेत् ॥
तप्तं तप्तञ्च बहुधा वज्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ ७८ ॥

वैक्रान्तशोधनम्।—

वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यं नीलं वा लोहितं तथा ॥ ७९ ॥

वैक्रान्तमारणम्।—

हयमूत्रेण तत् सेच्यं तप्तं तप्तं हिमप्तधा।
ततस्तु मेषदुग्धस्य पञ्चाङ्गगोलके क्षिपेत् ॥ ८० ॥

पुटेन्मूषापुटे कृत्वा कुर्य्यादेवञ्च सप्तधा ।
वैक्रान्तं भस्मतां याति वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥ ८१ ॥

सर्व्वरत्नानां शोधनम् ।—

स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्या: स्वरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रबालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥ ८२ ॥

सर्व्वरत्नानां मारणम् ।—

कुमार्य्यास्तण्डुलीयेन स्तन्येन च निषेचयेत् ।
प्रत्येकं सप्तवेलञ्च तप्ततप्तानि कृत्स्नश: ॥ ८३ ॥
मौक्तिकानि प्रबालानि तथा रत्नान्यशेषत: ।
क्षणात् विविधवर्णानि म्रियन्ते नात्र संशय: ॥ ८४ ॥

मतान्तरे सर्व्वरत्नानां शोधनमारणम् ।—

उक्तमाक्षिकवत् मुक्ता: प्रबालानि च मारयेत् ।
वज्रवत् सर्व्वरत्नानि शोधयेन्मारयेत्तथा ॥ ८५ ॥

शिलाजतुशोधनम् ।—

शिलाजतु समानीय ग्रीष्मतप्तशिलाच्युतम् ।
गोदुग्धैस्त्रिफलाक्वाथैर्भृङ्गद्रावैश्च मर्दयेत् ॥
आतपे दिनमेकैकं * तच्छुद्धं शुद्धतां व्रजेत् ॥ ८६ ॥

मतान्तरे शिलाजतुशोधनम् ।—

मुख्यां शिलाजतुशिलां सूक्ष्मखण्डप्रकल्पिताम् ।
निक्षिप्यात्युष्णपानीये यामैकं स्थापयेत् सुधी: ॥ ८७ ॥
मर्दयित्वा ततो नीरं गृह्णीयात् वस्त्रगालितम् ।
स्थापयित्वा च मृत्पात्रे धारयेदातपे खरे ॥ ८८ ॥
उपरिस्थं घनं यत् स्यात्तत् क्षिपेदन्यपात्रके ।
धारयेदातपे तस्मादुपरिस्थं घनं नयेत् ॥ ८९ ॥
एवं पुन: पुनर्नीत्वा द्विमासाभ्यां शिलाजतु ।
भूयात् कार्य्यक्षमं वह्नौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् ॥ ९० ॥

*"तच्छुद्धम्" इत्यत्र "तच्छुष्कम्" इति पाठान्तरं साधु ।

निर्धूमस्तु ततः शुद्धं सर्वकर्मसु योजयेत् ।
अधःस्थितस्तु यच्छेषं तस्मिन्नीरं विनिक्षिपेत् ॥
विमर्द्य धारयेत् घर्मे पूर्ववच्चैव तन्नयेत् ॥ ८१ ॥

मण्डूरशोधनम् ।—

अक्षाङ्गारैर्धमेत् किट्टं लोहजं तत् गवां जलैः ।
सेचयेत्तप्ततप्तञ्च सप्तवारं पुनः पुनः ॥ ८२ ॥
चूर्णयित्वा ततः क्वाथैर्द्विगुणैस्त्रिफलाभवैः ।
आलोड्य भर्जयेत् वह्नौ मण्डूरं जायते वरम् ॥ ८३ ॥

क्षारप्रस्तुतविधिः ।—

क्षारवृक्षस्य काष्ठानि शुष्काण्यग्नौ प्रदीपयेत् ।
नीत्वा तद्भस्म मृत्पात्रे क्षिप्ता नीरे चतुर्गुणे ॥ ८४ ॥
विमर्द्य धारयेद्रात्रौ प्रातरच्छं जलं नयेत् ।
तन्नीरं क्वाथयेत् वह्नौ यावत् सर्वं विशुष्यति ॥ ८५ ॥
ततः पात्रात् समुल्लिख्य क्षारो ग्राह्यः सितप्रभः ।
चूर्णाभः प्रतिसार्य्यः स्यात् पेयः स्यात् क्वाथवत् स्थितः ॥
इति क्षारद्वयं धीमान् युक्तकार्य्येषु योजयेत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने धातुशोधनमारणाधिकारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

रसगन्धकशोधनमारणाधिकारः ।—

पारदप्रशंसा ।—

पारदः सर्वरोगाणां जेता पुष्टिकरः स्मृतः ।
सुदिने साधितः कुर्य्यात् संसिद्धिं देहलोहयोः ॥ १ ॥

सुदिने" इत्यत्र "सुयोग" इति पाठान्तरम् ।

पारदपर्य्यायाः ।—

रसेन्द्रः पारदः सूतो हरजः सूतको रसः ।
बुधैस्तस्येति नामानि ज्ञेयानि रसकर्मसु ॥ २ ॥

नवविधधातूनां नवग्रहसंज्ञकत्वम् ।—

ताम्रतारारनागाश्च हेमवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।
कांस्यकं वृत्तलोहञ्च धातवो नव ये स्मृताः ॥
सूर्य्यादीनां ग्रहाणां ते कथिता नामभिः क्रमात् ॥ ३ ॥

पारदशोधनम् ।—

राजीरसोनमूषायां रसं क्षिप्त्वा विबन्धयेत् ।
वस्त्रेण दोलिकायन्त्रे स्वेदयेत् काञ्जिकैस्त्र्यहम् ॥ ४ ॥
दिनैकं मर्दयेत् सूतं कुमारीसम्भवैर्द्रवैः ।
तथा चित्रकजैः क्वाथैर्मर्दयेदेकवासरम् ॥ ५ ॥
काकमाचीरसैस्तद्वद्दिनमेकञ्च मर्दयेत् ।
त्रिफलायास्तथा क्वाथे रसो मर्द्यः प्रयत्नतः ॥ ६ ॥
ततस्तेभ्यः पृथक् कुर्य्यात् सूतं प्रक्षाल्य काञ्जिकैः ।
ततः क्षिप्त्वा रसं खल्ले रसादर्द्धांशसैन्धवम् ॥ ७ ॥
मर्दयेन्निम्बुकरसैर्दिनमेकमनारतम् ।
ततो राजी रसोनञ्च मुख्यञ्च नवसादरः ॥ ८ ॥
एतै रससमैस्तद्वत् सूतो मर्द्यस्तुषाम्बुना ।
ततः संशोष्य चक्राभं कृत्वा लिप्त्वा च हिङ्गुना ॥ ९ ॥
हिस्थालीसम्पुटे धृत्वा पूरयेल्लवणेन च ।
अधः स्थालीं ततो मुद्रां दद्याद्दृढतरां बुधः ॥ १० ॥
विशोष्याग्निं विधायाधो निषिञ्चेदम्बुनोपरि ।
ततस्तु कुर्य्यात्तीव्राग्निं तदधः प्रहरत्रयम् ॥ ११ ॥
एवं निपातयेदूर्द्ध्वं रसो दोषविवर्जितः ।
अथोर्द्ध्वपिठरीमध्ये लग्नो ग्राह्यो रसोत्तमः ॥ १२ ॥

गन्धकशोधनम्।—

लोहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत्।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः॥ १३॥
विद्रुतं गन्धकं ज्ञात्वा दुग्धमध्ये विनिःक्षिपेत्।
एवं गन्धकशुद्धिः स्यात् सर्वकार्य्येषु योजयेत्॥ १४॥

हिङ्गुलशोधनम्।—

मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम्।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्॥ १५॥

हिङ्गुलात् रसाकर्षणविधिः।—

निम्बूरसैर्निम्बपत्र-रसैर्वा याममात्रकम्।
पिष्ट्वा दरदमूर्द्ध्वञ्च पातयेत् सूतयुक्तिवत्॥
ततः शुद्धरसं तस्मान्नीत्वा कार्य्येषु योजयेत्॥ १६॥

शुद्धरसस्य मुखकरणविधिः।—

कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गिकश्च प्रदीपनः।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः सक्तुकस्तथा॥
सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव॥ १७॥
अर्कसेहुण्डधुस्तूर-लाङ्गलीकरवीरकम्।
गुञ्जाऽहिफेनावित्येताः सप्तोपविषजातयः॥ १८॥
एतैर्विमर्दितः सूतश्छिन्नपक्षः प्रजायते।
मुखञ्च जायते तस्य धातूंश्च ग्रसते क्षणात्॥ १९॥

मतान्तरे शुद्धरसस्य मुखकरणविधिः।—

अथवा कटुकक्षारौ राजी लवणपञ्चकम्।
रसोनो नवसारश्च शिग्रुश्चैकत्र चूर्णितैः॥ २०॥
समांशैः पारदादेतैर्जम्बीरेण द्रवेण वा।
निम्बूतोयैः काञ्जिकैर्वा सोष्णखल्ले विमर्दयेत्॥
अहोरात्रत्रयेण स्याद्रसे धातुचरं मुखम्॥ २१॥

मतान्तरे शुद्धरसस्य मुखकरणविधिः ।—

अथवा विन्दुलीकोटे रसो मर्द्यस्त्रिवासरम् ।
लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते * धातुहृत्त्वरा ॥ २२ ॥

गन्धकजारणम् ।—

अथ कच्छपयन्त्रेण गन्धजारणमुच्यते ।
मृत्कुण्डे निक्षिपेत्तोयं तन्मध्ये च शरावकम् ॥ २३ ॥
महत् कुण्डपिधानाभं मध्ये मेखलया युतम् ।
लिप्ता च मेखलामध्यं चूर्णेनात्र रसं क्षिपेत् ॥ २४ ॥
रसस्योपरि गन्धस्य रजो दद्यात् समांशकम् ।
दत्त्वोपरि शरावञ्च भस्ममुद्रां प्रदापयेत् ॥ २५ ॥
तस्योपरि पुटं दद्याच्चतुर्भिर्गोमयोपलैः ।
एवं पुनः पुनर्गन्धं षड्गुणं जारयेद्बुधः ॥
गन्धे जीर्णे भवेत् सूतस्तीक्ष्णाग्निः सर्वकर्मसु ॥ २६ ॥

पारदमारणम् ।—

धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समांशकम् ॥ २७ ॥
काचकूप्यां विनिक्षिप्य ताञ्च मृदस्त्रमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा च शोषयेत् ॥ २८ ॥
अधःसच्छिद्रपिठरी-मध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं बालुकापूरैर्भृत्वा चाकूपिकागलम् ॥ २९ ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधः कुर्य्याद्वह्निं शनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥ ३० ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते सूतकोत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तमूर्द्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधःस्थं मृतसूतञ्च सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ३१ ॥

---

* "धातुहृत्त्वरा" इत्यत्र "धातुघस्मरम्" इति पाठान्तरम् ।

मतान्तरे पारदमारणम्।—

अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्।
तत्सम्पुटे न्यसेत् सूतं मलपूदुग्धमिश्रितम्॥ २२॥
द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमिरिमेदकः।
एतच्चूर्णमधोर्द्ध्वञ्च दत्त्वा मुद्रा प्रदीयते॥ २३॥
तं गोलं सन्धयेत् सम्यक् मृन्मूषासम्पुटे सुधीः।
मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत्॥
एवमेकपुटेनैव जायते भस्म सूतकम्॥ २४॥

मतान्तरे पारदमारणम्।—

काष्ठोडुम्बरिकादुग्धे रसं किञ्चित् विमर्दयेत्।
तद्दुग्धघृष्टहिङ्गोश्च मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्॥ २५॥
क्षिप्त्वा तत्सम्पुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रदापयेत्।
कृत्वा तं गोलकं प्राज्ञो मृन्मूषासम्पुटेऽन्धयेत्॥
पचेत् मृदुपुटेनैव सूतको याति भस्मताम्॥ २६॥

मतान्तरे पारदमारणम्।—

नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः।
मृन्मूषासम्पुटे पक्वः सूतो यात्येव भस्मताम्॥ २७॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने रसगन्धकशोधनमारणाधिकारो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

रसकल्पना।—

सर्वज्वरे ज्वराङ्कुशरसः।—

खण्डितं हारितं शृङ्गं ज्वालामुख्या रसैः समम्।
रुद्ध्वा भाण्डे पचेच्चुल्ल्यां यामयुग्मं ततो नयेत्॥ १॥

अष्टांशं त्रिकटुं दद्यान्निष्कमात्रञ्च भक्षयेत् ।
नागवल्लीरसैः सार्द्धं वातपित्तज्वरापहम् ॥ २ ॥
अयं ज्वराङ्कुशो नाम रसः सर्वज्वरापहः ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकं वा न संशयः ॥ ३ ॥

विषमज्वरे ज्वरारिरसः ।—

पारदं रसकं तालं तुत्थं टङ्कणगन्धके ।
सर्वमेतत् समं शुद्धं कारवेल्लीरसैर्दिनम् ॥ ४ ॥
मर्दयेल्लेपयेत्तेन ताम्रपात्रोदरं भिषक् ।
अङ्गुल्यर्द्धप्रमाणेन ततो रुद्ध्वा च तन्मुखम् ॥ ५ ॥
पचेत्तं वालुकायन्त्रे क्षिप्त्वा धान्यानि तन्मुखे ।
यदा स्फुटन्ति धान्यानि तदा सिद्धं विनिर्दिशेत् ॥ ६ ॥
ततो नयेत् स्वाङ्गशीतं ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ।
रसं ज्वरारिनामानं त्रिचूर्ण्य मरिचैः समम् ॥ ७ ॥
माषैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम् ।
त्रिदिनैर्विषमं तीव्रमेकद्वित्रिचतुर्थकम् ॥ ८ ॥

विषमज्वरे शीतज्वरारिरसः ।—

तालकं तुत्थकं ताम्रं रसं गन्धं मनःशिलाम् ।
कर्षं कर्षं प्रयोक्तव्यं मर्दयेत्त्रिफलाम्बुभिः ॥ ९ ॥
गोलं न्यसेत् सम्पुटके पुटं दद्यात् प्रयत्नतः ।
ततो नीत्वाऽर्कदुग्धेन वज्रीदुग्धेन सप्तधा ॥ १० ॥
दन्त्याः क्वाथेन श्यामाया भावयेत् सप्तधा पुनः ।
माषमात्रं रसं दिव्यं पश्चाच्छन्मरिचैर्युतम् ॥ ११ ॥
गुड़ं गद्याणकञ्चैव तुलसीदलयुग्मकम् ।
भक्षयेत्त्रिदिनं भक्त्या शीतारिर्दुर्लभः परः ॥ १२ ॥
पथ्यं दुग्धोदनं देयं विषमं शीतपूर्वकम् ।
दाहपूर्वं हरत्याशु तृतीयकचतुर्थकौ ॥
द्व्याहिकं सततञ्चैव वैवर्ण्यञ्च नियच्छति ॥ १३ ॥

सर्वज्वरे ज्वरघ्नी गुटिका।—

भागैकः स्याद्रसाच्छुद्धाद्दैलेयः पिप्पली शिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः॥१४॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।
एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः॥१५॥
माषोन्मितां गुटीं कृत्वा दद्यात् सर्वज्वरे बुधः।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी गुटिका मता॥१६॥

क्षयादौ लोकनाथरसः।—

शुद्धो बुभुक्षितः सूतो भागद्वयमितो भवेत्।
तथा गन्धस्य भागौ द्वौ कुर्यात् कज्जलिकां तयोः॥१७॥
सूताच्चतुर्गुणेष्वेव कपर्देषु विनिक्षिपेत्।
भागैकं टङ्कणं दत्त्वा गोक्षीरेण विमर्दयेत्॥१८॥
तथा शङ्खस्य खण्डानां भागानष्टौ प्रकल्पयेत्।
क्षिपेत् सर्वं पुटस्यान्तश्चूर्णलिप्तशरावयोः॥१९॥
गर्त्ते हस्तोन्मिते धृत्वा पुटेत् गजपुटेन च।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पिष्ट्वा तत् सर्वमेकतः॥२०॥
षड्गुञ्जासम्मितं चूर्णमेकोनत्रिंशदूषणैः।
घृतेन वातजे दद्यान्नवनीतेन पित्तजे॥२१॥
क्षौद्रेण श्लेष्मजे दद्याद्‌तीसारे क्षये तथा।
अरुचौ ग्रहणीरोगे कार्श्ये मन्दानले तथा॥२२॥
कासश्वासेषु गुल्मेषु लोकनाथरसो हितः।
तस्योपरि घृतान्नञ्च भुञ्जीत कवलत्रयम्॥२३॥
मध्ये क्षणैकमुत्तानः शयीतानुपधानके।
अनम्लमन्नं सघृतं भुञ्जीत मधुरं दधि॥२४॥
प्रायेण जाङ्गलं मांसं प्रदेयं घृतपाचितम्।
सदुग्धभक्तं दद्याच्च जातेऽग्नौ साम्यभोजने॥२५॥

सघृतान् मुद्गवटकान् व्यञ्जनेष्ववचारयेत् ।
तिलामलककल्केन स्नापयेत् सर्पिषाऽथवा ॥२६॥
अभ्यञ्जयेत् सर्पिषा च स्नानं कोष्णोदकेन च ।
क्वचित्तैलं न गृह्णीयान्न विल्वं कारवेल्लकम् ॥ २७ ॥
वार्त्ताकुं शफरीं चिञ्चां त्यजेद्व्यायाममैथुने ।
मद्यं सन्धानकं हिङ्गु शुण्ठीं माषान् मसूरकान् ॥ २८ ॥
कुष्माण्डं राजिकां * कोपं काञ्जिकञ्चैव वर्जयेत् ।
त्यजेदयुक्तनिद्राञ्च कांस्यपात्रे च भोजनम् ॥ २९ ॥
ककारादियुतं सर्वं त्यजेच्छाकफलादिकम् ।
पथ्याऽयं लोकनाथस्तु शुभनक्षत्रवासरे ॥ ३० ॥
पूर्णातिथौ सिते पक्षे जाते चन्द्रबले तथा ।
पूजयित्वा लोकनाथं कुमारीं भोजयेत्ततः ॥ ३१ ॥
दानं दत्त्वा द्विघटिका-मध्ये ग्राह्यो रसोत्तमः ।
रसाच्चेज्जायते तापस्तदा शर्करया युतम् ॥ ३२ ॥
सत्त्वं गुडूच्या गृह्णीयाद्वंशरोचनया युतम् ।
खर्जूरं दाड़िमं द्राक्षामिक्षुखण्डानि चारयेत् ॥ ३३ ॥
अरुचौ निस्तुषं धान्यं घृतभृष्टं सशर्करम् ।
दद्यात्तथा ज्वरे धान्य-गुडूचीक्वाथमाहरेत् ॥ ३४ ॥
उशीरवासकक्वाथं दद्यात् समधुशर्करम् ।
रक्तपित्ते कफे श्वासे कासे च स्वरसङ्क्षये ॥ ३५ ॥
अग्निभृष्टजयाचूर्णं मधुना निशि दीयते ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां मन्दपावके ॥ ३६ ॥
सौवर्चलाभयाकृष्णा-चूर्णमुष्णोदकैः पिबेत् ।
शूलेऽजीर्णे तथा कृष्णा मधुयुक्ता ज्वरे हिता ॥ ३७ ॥

* "कोपम्" इत्यत्र "कोषं" "पथ्य:" इत्यत्र "थाह्य:" इति पाठान्तरम् ।

प्लीहोदरे वातरक्ते छर्द्यांश्चैव गुदाङ्कुरे।
नासिकादिषु रक्तेषु रसं दाड़िमपुष्पजम् ॥ ३८ ॥
दूर्वायाः स्वरसं नस्ये प्रदद्याच्छर्करायुतम्।
कोलमज्जा कणा वह्नि-पत्रभस्म सशर्करम् ॥ ३९ ॥
मधुना लेहयेच्छर्दि-हिक्काकोपोपशान्तये।
विधिरेष प्रयोज्यस्तु सर्वस्मिन् पोट्टलीरसे ॥ ४० ॥
मृगाङ्के हेमगर्भे च मौक्तिकाख्येऽपरेषु च।
इत्ययं लोकनाथाख्यो रसः सर्वरुजो जयेत् ॥ ४१ ॥
(वराटभस्म मण्डूरं चूर्णयित्वा घृते पचेत्।
तत्समं मरिचं चूर्णं नागवल्ल्या विभावितम् ॥
तच्चूर्णं मधुना लेह्यमथवा नवनीतकैः।
माषमात्रं क्षयं हन्ति यामे यामे च भक्षितम् ॥
लोकनाथरसो ह्येष मण्डलाद्राजयक्ष्मनुत्)

अथाहो मृगाङ्कपोट्टलि रसः।—

भूर्जवत्तनुपत्राणि हेम्नः सूक्ष्माणि कारयेत्।
तुल्यानि तानि सूतेन खल्ले क्षिप्त्वा विमर्दयेत् ॥ ४२ ॥
काञ्चनाररसेनैव ज्वालामुख्या रसेन वा।
लाङ्गल्या वा रसैस्तावत् यावद्भवति पिष्टिका ॥ ४३ ॥
ततो हेम्नश्चतुर्थांशं टङ्कणं तत्र निक्षिपेत्।
पिष्टमौक्तिकचूर्णञ्च हेमद्विगुणमावपेत् ॥ ४४ ॥
तेषु सर्वसमं गन्धं क्षिप्त्वा चैकत्र मर्दयेत्।
तेषां कृत्वा ततो गोलं वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥ ४५ ॥
पश्चान्मृदा वेष्टयित्वा शोषयित्वा च धारयेत्।
शरावसम्पुटस्यान्तस्तत्र मुद्रां प्रदापयेत् ॥ ४६ ॥
लवणापूरिते भाण्डे धारयेत्तच्च सम्पुटम्।
मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा वह्निभिर्यामयैः पुटेत् ॥ ४७ ॥

ततः शीते समाहृत्य गन्धं सूतसमं क्षिपेत् ।
घृष्ट्वा च पूर्ववत् खल्ले पुटेद्गजपुटेन च ॥ ४८ ॥
स्वाङ्गशीतं ततो नीत्वा गुञ्जायुग्मं प्रयोजयेत् ।
अष्टभिर्मरिचैर्युक्तः कणात्रययुतोऽथवा ॥ ४९ ॥
विलोक्य देया दोषादौनेकैका रसरक्तिका ।
सर्पिषा मधुना वाऽपि दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥ ५० ॥
लोकनाथसमं पथ्यं कुर्य्यात् स्वस्थमनाः शुचिः ।
श्लेष्माणं ग्रहणीं कासं श्वासं क्षयमरोचकम् ॥
मृगाङ्कोऽयं रसो हन्यात् कृशत्वं बलहीनताम् ॥ ५१ ॥

अथादौ हेमगर्भपोट्टली रसः ।—

सूतात् पादप्रमाणेन हेम्नः पिष्टं प्रकल्पयेत् ।
तयोः स्याद्द्विगुणो गन्धो मर्दयेत् काञ्चनारकैः ॥ ५२ ॥
कृत्वा गोलं क्षिपेन्मूषा-सम्पुटे मुद्रयेत्ततः ।
पचेद्भूधरयन्त्रेण वासरत्रितयं बुधः ॥ ५३ ॥
तत उद्धृत्य तत् सर्वं दद्यात् गन्धञ्च तत्समम् ।
मर्दयेदार्द्रकरसैश्चित्रकस्वरसेन च ॥ ५४ ॥
स्थूलपीतवराटांश्च पूरयेत्तेन युक्तितः ।
एतस्मादौषधात् कुर्य्यादष्टमांशेन टङ्कणम् ॥ ५५ ॥
टङ्कणार्द्धं विषं दत्त्वा पिष्ट्वा सेहुण्डदुग्धकैः ।
मुद्रयेत्तेन कल्केन वराटानां मुखानि च ॥ ५६ ॥
भाण्डे चूर्णप्रलिप्ते च धृत्वा मुद्रां प्रदापयेत् ।
गर्त्ते हस्तोन्मिते धृत्वा पुटेत् गजपुटेन च ॥ ५७ ॥
स्वाङ्गशीतं रसं ज्ञात्वा प्रदद्याल्लोकनाथवत् ।
पथ्यं मृगाङ्कवज्ज्ञेयं त्रिदिनं लवणं त्यजेत् ॥ ५८ ॥
यदा छर्द्दिर्भवेत्तस्य दद्यात् * छिन्नामृतं तदा ।

* "छिन्नामृतम्" इत्यत्र "छिन्नारसम्" इति पाठान्तरम् ।

मधुयुक्तां तथा श्लेष्म-कोपे दद्याद्गुडार्द्रकम् ॥ ५९ ॥
विरेके भर्जिता भङ्गा प्रदेया दधिसंयुता।
जयेत् कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमरुचिं तथा ॥ ६० ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं कफवातं नियच्छति।
हेमगर्भः परो ज्ञेयो रसः पोट्टलिकाभिधः ॥ ६१ ॥

अथादौ द्वितीयहेमगर्भपोट्टली रसः।—

रसस्य भागाश्चत्वारस्तावन्तः कनकस्य च।
तयोश्च पिष्टिकां कृत्वा गन्धो द्वादशभागिकः ॥ ६२ ॥
कुर्य्यात् कज्जलिकां तेषां मुक्ताभागाश्च षोड़श।
चतुर्विंशच्च शङ्खस्य भागिकं टङ्कणस्य च ॥ ६३ ॥
एकत्र मर्दयेत् सर्वं पक्वनिम्बकजै रसैः।
कृत्वा तेषां ततो गोलं मूषासम्पुटके न्यसेत् ॥ ६४ ॥
मुद्रां दत्त्वा ततो हस्त-मात्रे गर्त्ते च गोमयैः।
पुटेत् गजपुटेनैव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ६५ ॥
पिष्ट्वा गुञ्जाचतुर्मानं दद्यात् गव्याज्यसंयुतम्।
एकोनत्रिंशदुन्मान-मरिचैः सह दीयते ॥ ६६ ॥
राजते मृन्मये पात्रे * काचजे वाऽवलेहयेत्।
लोकनाथसमं पथ्यं † कुर्य्याच्च स्वस्थमानसः ॥ ६७ ॥
कासे श्वासे क्षये वाते कफे च ग्रहणिकागदे।
अतीसारे प्रयोक्तव्या पोट्टली हेमगर्भिका ॥ ६८ ॥

विषमज्वरे ज्वराङ्कुशो रसः।—

शुद्धसूतो विषं गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितम्।
धूर्त्तवीजं त्रिशाणं स्यात् सर्वेभ्यो द्विगुणा भवेत् ॥ ६९ ॥
हेमाह्वा कारयेदेषां सूक्ष्मं चूर्णं प्रयत्नतः।
देयं जम्बीरमज्जाभिश्चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥ ७० ॥

* "काचजे" इत्यत्र "काचने" इति पाठान्तरम्।

† "कुर्य्याच्च स्वस्थमानसः" इत्यत्र "कुर्य्यात् प्रयतमानसः" इति पाठान्तरम्।

आर्द्रकस्वरसैर्वाऽपि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम्
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् ॥
विषमञ्च ज्वरं हन्यादित्याख्यातोऽयं ज्वराङ्कुश: ॥ ७१ ॥

अतिसारे आनन्दभैरवो रस:।—

दरदं वत्सनाभञ्च मरिचं टङ्कणं कणाम्।
चूर्णयेत् समभागेन रसो ह्यानन्दभैरव: ॥ ७२ ॥
गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वा बलं ज्ञात्वा प्रयोजयेत्।
मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ॥ ७३ ॥
चूर्णितं कर्षमात्रन्तु त्रिदोषोत्थातिसारजित्।
दध्यन्नं दापयेत् पथ्यं गव्याजं तक्रमेव च ॥
पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशि ॥ ७४ ॥

सन्निपातज्वरे लघुसूचिकाभरणो रस:।—

विषं पलमितं सूत: शाणिकश्चूर्णयेद्द्वयम्।
तच्चूर्णं सम्पुटे क्षिप्त्वा काचलिप्तशरावयो: ॥ ७५ ॥
मुद्रां दत्त्वा च संशोष्य तलचुल्ल्यां निवेशयेत्।
वह्निं शनै: शनै: कुर्य्यात् प्रहरद्वयसङ्ख्यया ॥ ७६ ॥
तत उद्घाटयेन्मुद्रामुपरिस्थां शरावकात्।
संलग्नो यो भवेत् सूतस्तं गृह्णीयाच्छनै: शनै: ॥ ७७ ॥
वायुस्पर्शो यथा न स्यात्तथा कूप्यां निवेशयेत्।
यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् ॥ ७८ ॥
तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि।
क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥ ७९ ॥
रक्तभेषजसम्पर्कान्मूर्च्छितोऽपि हि जीवति।
तथैव सर्पदष्टस्तु मृतावस्थोऽपि जीवति ॥
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ॥ ८० ॥

सन्निपातज्वरे * जलबन्धः रसः ।—

सूतभस्मसमं गन्धं धात्रया दद्यान्मनःशिला ।
माक्षिकं पिप्पली व्योषं प्रत्येकं शिलया समम् ॥ ८१ ॥
चूर्णयेत् भावयेत् पित्तैर्मत्स्यमायूरसम्भवैः ।
सप्तधा भावयेच्छुष्कं देयं गुञ्जाद्वयं हितम् ॥ ८२ ॥
तालपर्णीरसञ्चानु पञ्चकोलशृतोऽथवा ।
जलबन्धरसो नाम सन्निपातं नियच्छति ॥
जलयोगश्च कर्त्तव्यस्तेन वीर्य्यं भवेद्रसे ॥ ८३ ॥

सन्निपातज्वरे पञ्चवक्त्रः रसः ।—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं मरिचं टङ्कणं कणाम् ।
मर्दयेद्धूर्त्तजद्रावैर्दिनमेकञ्च शोषयेत् ॥ ८४ ॥
पञ्चवक्त्रो रसो नाम द्विगुञ्जः सन्निपातजित् ।
अर्कमूलकषायन्तु सत्र्यूषमनुपाययेत् ॥ ८५ ॥
युक्तं दध्योदनं पथ्यं जलयोगञ्च कारयेत् ।
रसेनानेन शाम्यन्ति सक्षौद्रेण कफोद्भवाः ॥ ८६ ॥
मध्वार्द्रकरसञ्चानु पिबेदग्निविवृद्धये ।
यथेष्टं घृतमांसाशी शक्तो भवति पावकः ॥ ८७ ॥

सन्निपातज्वरे उन्मत्तरसः ।—

रसं गन्धकतुल्यांशं धुस्तूरफलजद्रवैः ।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु तत्तुल्यं त्रिकटु क्षिपेत् ॥
उन्मत्ताख्यो रसो नाम्ना नस्ये स्यात् सन्निपातजित् ॥८८॥

सन्निपातज्वरे अञ्जनम् ।—

निस्तुषजैपालवीजञ्च दशनिष्कं विचूर्णयेत् ।
मरिचं पिप्पलीं सूतं प्रतिनिष्कं विमिश्रयेत् ॥ ८९ ॥
भाव्यो जम्बीरजैर्द्रावैः सप्ताहं सम्प्रयत्नतः ।
रसोऽयमञ्जने दत्तः सन्निपातं विनाशयेत् ॥ ९० ॥

---

* जलचूड़ा रस. इति नामान्तरम् ।

उदावर्त्ते नाराचो रस: ।—

सूतं टङ्गणकं तुल्यं मरिचं सूततुल्यकम् ।
गन्धकं पिप्पली शुण्ठी द्वौ द्वौ भागौ विचूर्णयेत् ॥ ८१ ॥
सर्वतुल्यं क्षिपेद्दन्ती-बीजं निस्तुषितं भिषक् ।
द्विगुञ्जो रेचनं सिद्धं नाराचोऽयं महारस: ॥
आध्मानं मलविष्टम्भमुदावर्त्तञ्च नाशयेत् ॥ ८२ ॥

विरेचने इच्छाभेदी रस: ।—

दरदं टङ्गणं शुण्ठी पिप्पली चैककार्षिका ।
हेमाह्वा पलमात्रा स्याद्दन्तीबीजञ्च तत्समम् ॥ ८३ ॥
विचूर्ण्यैकत्र सर्वाणि गोदुग्धेनैव साधयेत् ।
त्रिगुञ्जं रेचनं दद्याद्विष्टम्भाध्मानरोगिषु ॥ ८४ ॥

सर्वमेहे वसन्तकुसुमाकरो रस: ।—

(द्वौ भागौ हेमभूतेश्च गगनञ्चापि तत्समम् ।
लोहभस्म त्रयो भागास्त्वारो रसभस्मन: ॥
वङ्गभस्म त्रिभागं स्यात् सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
प्रवालं मौक्तिकञ्चैव रससाम्येन दापयेत् ॥
भावना गव्यदुग्धेन रसैर्ष्टाऽऽटरूषकै: ।
हारिद्रावारिणा चैव मोचकन्दरसेन च ॥
शतपत्ररसेनापि मालत्या: स्वरसेन च ।
पश्चान्मृगमदश्चन्द्र-तुलसीरसभावित: ॥
कुसुमाकर इत्येष वसन्तपदपूर्वक: ।
गुञ्जाद्वयं ददीतास्य मधुना सर्वमेहनुत् ॥
सिताचन्दनसंयुक्तश्चाम्लपित्तादिरोगजित् ॥)

क्षये राजमृगाङ्को रस: ।—

सूतभस्मत्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्धकतालकम् ॥ ८५ ॥

'मृतताम्रस्य" इत्यत्र "मृततारस्य" इति रसेन्द्रे पाठ: ।

प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत्।
वराटीः पूरयेत्तेन छागीक्षीरेण टङ्कणम्॥ ९६॥
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तन्निरोधयेत्।
शुष्कं गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम्॥ ९७॥
रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः।
दशपिप्पलिकाक्षौद्रैरेकोनत्रिंशदूषणैः॥ ९८॥
सघृतं दापयेत् पथ्यं स्त्रीकोपाग्निश्रमांस्त्यजेत्।
पथ्यं वा लघुमांसानि राजरोगप्रशान्तये॥ ९९॥

क्षयकासे स्वयमग्निः रसः।—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं कुर्य्यात् खल्लेन कज्जलीम्।
तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः॥ १००॥
द्वियामान्ते कृतं गोलं ताम्रपात्रे विनिक्षिपेत्।
आच्छाद्यैरण्डपत्रेण यामार्द्धेऽत्युष्णता भवेत्॥ १०१॥
धान्यराशौ न्यसेत् पश्चादहोरात्रात् समुद्धरेत्।
सञ्चूर्ण्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत्॥ १०२॥
त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः।
नवभागोन्मितैरेतैः समः पूर्वरसो भवेत्॥ १०३॥
सञ्चूर्ण्य लेहयेत् क्षौद्रैर्भक्ष्यं निष्कद्वयं द्वयम्।
स्वयमग्निरसो नाम्ना क्षयकासनिकृन्तनः॥ १०४॥

कासे अमृतार्णवो रसः।—

(पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलोहञ्च टङ्कणम्।
रास्नाविडङ्गत्रिफला-देवदारुकटुत्रयम्॥
अमृता पद्मकं क्षौद्रं विश्वं तुल्यांशचूर्णितम्।
त्रिगुञ्जं सर्वकासार्त्तः सेवयेदमृतार्णवम्॥)

श्वासे सूर्य्यावर्त्तो रसः।—

* सूतार्द्धो गन्धको मर्द्यो यामैकं कन्यकाद्रवैः।

* "सूतार्द्धो गन्धको मर्द्य," इत्यत्र "सूतकं गन्धकं मर्द्यम्" इति रसेन्द्रे पाठ

द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं पूर्वकल्केन लेपयेत् ॥ १०५ ॥
दिनैकं स्थालिकायन्त्रे पक्वमादाय चूर्णयेत् ।
सूर्य्यावर्त्तो रसो ह्येष द्विगुञ्जः श्वासजिद्भवेत् ॥ १०६ ॥

वातव्याधौ स्वच्छन्दभैरवो रसः ।—

शुद्धं सूतं मृतं लौहं ताप्यं गन्धकतालके ।
पथ्याऽग्निमन्थं * निर्गुण्डी त्र्यूषणं टङ्कणं विषम् ॥ १०७ ॥
तुल्यांशं मर्दयेत् खल्ले दिनं निर्गुण्डिकाद्रवैः ।
मुण्डीद्रावैर्दिनैकन्तु द्विगुञ्जं वटकीकृतम् ॥ १०८ ॥
भक्षयेद्वातरोगार्त्तो नाम्ना स्वच्छन्दभैरवम् ।
रास्नाऽमृतादेवदारु-शुण्ठीवातारिजं शृतम् ॥
सगुग्गुलुं पिबेत् कोष्णमनुपानं सुखावहम् ॥ १०९ ॥

ग्रहण्यां हंसपोट्टली रसः ।—

दग्ध्वा कपर्दकं पिष्ट्वा त्र्यूषणं टङ्कणं विषम् ।
गन्धकं शुद्धसूतञ्च तुल्यं जम्बीरजैर्द्रवैः ॥ ११० ॥
मर्दयेद्भक्षयेन्माषं † मरिचाज्यं लिहेदनु ।
निहन्ति ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम् ॥ १११ ॥

अश्मर्य्यां त्रिविक्रमो रसः ।—

मृतं ताम्रमजाक्षीरैः पाच्यं तुल्यैर्गतद्रवम् ।
तत्ताम्रं शुद्धसूतञ्च गन्धकञ्च समं समम् ॥ ११२ ॥
निर्गुण्डीस्वरसैर्मर्द्यं तद्गोलं सन्धयेद्दिनम् ।
यामैकं वालुकायन्त्रे पाच्यं भोज्यं द्विगुञ्जकम् ॥ ११३
वीजपूरकमूलन्तु सजलञ्चानुपाययेत् ।
रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना मासैकेनाश्मरीप्रणुत् ॥ ११४ ॥

* रसेन्द्रे "निर्गुण्डी" इत्यत्र "शुण्ठी" इति पाठात् वातगजाङ्कुशनाम्ना पठितोऽयं योगः ।

† "मरिचाज्यम्" इत्यत्र "मरिचार्द्रकम्" इति रसेन्द्रे पाठः ।

कुष्ठे महातालेश्वरो रसः।—

* तारं ताप्यं शिला सूतं शुद्धं सैन्धवटङ्कणे।
समांशं चूर्णयेत् खल्वे सूताद्द्विगुणगन्धकम्॥ ११५॥
गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं जम्बीरैर्दिनपञ्चकम्।
मर्द्यं षड्भिः पुटैः पाच्यं भूधरे सम्पुटोदरे॥ ११६॥
पुटे पुटे द्रवैर्मर्द्यं सर्वमेतत्त षट्पलम्।
द्विपलं मारितं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम्॥ ११७॥
जम्बीराम्लेन तत् सर्वं दिनं मर्द्यं पुटेल्लघु।
त्रिंशदंशं विषञ्चास्य चिप्ता सर्वं विचूर्णयेत्॥ ११८॥
माहिषाज्येन सम्मिश्रं निष्काईं भक्षयेत् सदा।
मध्वाज्यैर्वाकुचीचूर्णं कर्षमात्रं लिहेदनु॥
सर्वकुष्ठानि हन्त्याशु महातालेश्वरो रसः॥ ११९॥

कुष्ठे कुष्ठकुठारो रसः।—

भस्मसूतसमो गन्धो मृतायस्ताम्रगुग्गुलू।
त्रिफला च महानिम्बश्चित्रकश्च शिलाजतु॥ १२०॥
इत्येतच्चूर्णितं कुर्य्यात् प्रत्येकं शाणषोड़श।
चतुःषष्टिः करञ्जस्य बीजं चूर्णं प्रकल्पयेत्॥ १२१॥
चतुःषष्टिर्मृतञ्चाभ्रं मध्वाज्याभ्यां विलोड़येत्।
स्निग्धभाण्डे धृतं खादेद्द्विनिष्कं सर्वकुष्ठनुत्॥
रसः कुष्ठकुठारोऽयं गलत्कुष्ठनिवारणः॥ १२२॥

कुष्ठे श्विते च उदयादित्यो रसः।—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं मर्द्यं कन्याद्रवैर्दिनम्।
तत् गोलं पिठरीमध्ये ताम्रपात्रेण रोधयेत्॥ १२३॥
सूतकात्त्रिगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन च।
पार्श्वे भस्म निधायाथ पात्रोर्द्ध्वं गोमयं जलम्॥ १२४।

* "तारम्" इत्यत्र "तालम्" इति रसेन्द्रे पाठः।

किञ्चित् किञ्चित् प्रदातव्यं चुल्लयां यामद्वयं पचेत् ।
चण्डाग्निना तदुद्धृत्य स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत् ॥ १२५ ॥
काष्ठोडुम्बरिकावह्नि त्रिफलाराजवृक्षकम् ।
विडङ्गं वाकुचीवीजं क्काथयेत्तेन भावयेत् ॥ १२६ ॥
दिनैकमुदयादित्यो रसो देयो द्विगुञ्जकः ।
विचर्चिकां दद्रुकुष्ठं श्वेतकुष्ठञ्च नाशयेत् ॥ १२७ ॥
अनुपानञ्च कर्त्तव्यं वाकुचीफलचूर्णकम् ।
खदिरस्य कषायेण समेन परिपाचितम् ॥ १२८ ॥
त्रिशाणं तत् गवां क्षीरैः क्वाथैर्वा त्रैफलैः पिबेत् ।
त्रिदिनान्ते भवेत् स्फोटः सप्ताहाद्वा किलासके ॥ १२९ ॥
नीलीं गुञ्जाञ्च कासीसं धुस्तूरं हंसपादिकाम् ।
सूर्य्यभक्ताञ्च चाङ्गेरीं पिष्ट्वाऽऽमूलात् प्रलेपयेत् ॥ १३० ॥
स्फोटस्थानप्रशान्त्यर्थं सप्तरात्रं पुनः पुनः ।
श्वेतकुष्ठं निहन्त्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥ १३१ ॥
अपरः श्वित्रलेपोऽपि कथ्यतेऽत्र भिषग्वरैः ।
गुञ्जाफलाग्निचूर्णञ्च लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ॥
शिलाऽपामार्गभस्मापि लिप्तं श्वित्रं विनाशयेत् ॥ १३२ ॥

सुप्तिकुष्ठे सर्वेश्वरो रसः ।—

शुद्धं सूतं चतुर्गन्धं पलं यामं विचूर्णयेत् ।
मृतताम्राभ्रलोहानां दरदञ्च पलं पलम् ॥ १३३ ॥
सुवर्णं रजतञ्चैव प्रत्येकं दशनिष्ककम् ।
माषैकं मृतवज्रञ्च तालसत्त्वं पलद्वयम् ॥ १३४ ॥
जम्बीरोन्मत्तवासाभिः स्नुह्यर्कविषमुष्टिभिः ।
मर्द्यं हयारिजैर्द्रावैः प्रत्येकेन दिनं दिनम् ॥ १३५ ॥
एवं सप्तदिनं मर्द्यं तत् गोलं वस्त्रवेष्टितम् ।
वालुकायन्त्रगं स्वेद्यं त्रिदिनं लघुवह्निना ॥ १३६ ॥

आदाय चूर्णयेच्छूर्णं पलैकं योजयेद्विषम्।
द्विपलं पिप्पलीचूर्णं मिश्रं सर्वेश्वरो रसः॥
द्विगुञ्जो लिह्यते चौद्रैः सुप्तिमण्डलकुष्ठनुत्॥ १३७॥
वाकुचौ देवकाष्ठञ्च कर्षमात्रं सुचूर्णयेत्।
लिहेदेरण्डतैलाक्तमनुपानं सुखावहम्॥ १३८॥

सुप्तिकुष्ठे स्वर्णचीरो रसः।—

हेमाह्वां पञ्चपलिकां छित्त्वा तक्रघटे पचेत्।
तक्रे जीर्णे समुद्धृत्य पुनः चीरघटे पचेत्॥ १३९॥
चीरे जीर्णे समुद्धृत्य चालयित्वा विशोधयेत्।
तच्चूर्णं पञ्चपलिकं मरिचानां पलद्वयम्॥ १४०॥
पलैकं मूर्च्छितं सूतमेकीकृत्य तु भक्षयेत्।
निष्कैकं सुप्तिकुष्ठार्त्तः स्वर्णचीरो रसो ह्ययम्॥ १४१॥

प्रमेहे मेहवद्धो रसः।—

भस्मसूतं मृतं कान्तं मुण्डभस्म शिलाजतु।
शुद्धं तार्प्यं शिला व्योम त्रिफलाऽङ्कोलवीजकम्॥ १४२॥
कपित्थं रजनीचूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत्।
त्रिंशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत् सदा॥ १४३॥
निष्कमात्रो हरेन्मेहान्मेहवद्धो रसो महान्।
महानिम्बस्य वीजानि पिष्ट्वा षट्सम्मितानि च॥ १४४॥
पलतण्डुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च।
एकीकृत्य पिवेच्चानु हन्ति मेहं चिरन्तनम्॥ १४५॥

उदररोगे महावह्निः रसः।—

चतुः सूतस्य गन्धाष्टौ रजनी त्रिफला शिवा।
प्रत्येकञ्च द्विभाग स्यात्त्रिवृज्जैपालचित्रकम्॥ १४६॥
प्रत्येकञ्च त्रिभागं स्याच्त्र्यूषं दन्ती च जीरकम्।
प्रत्येकमष्टभागं स्यादेकीकृत्य विचूर्णयेत्॥ १४७॥

जयन्तोसृक्पयोभृङ्ग-वह्निवातारितैलकैः ।
प्रत्येकेन क्रमाद्भाव्यं सप्तवारं पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥
महावह्निरसो नाम निष्कमुष्णजलैः पिबेत् ।
विरेचनं भवेत्तेन तक्रभक्तं ससैन्धवम् ॥ १४९ ॥
दिनान्ते दापयेत् पथ्यं वर्जयेच्छीतलं जलम् ।
सर्वोदरहरः प्रोक्तो मूढ़वातहरः परः ॥ १५० ॥

गुल्मप्लीहादौ विद्याधरो रसः ।—

गन्धकं तालकं ताप्यं * मृततास्रं मनःशिलाम् ।
शुद्धं सूतञ्च तुल्यांशं मर्दयेद्भावयेद्दिनम् ॥ १५१ ॥
पिप्पल्यास्तु कषायेण वज्रीक्षीरेण भावयेत् ।
निष्कार्द्धं भक्षयेत् क्षौद्रैर्गुल्मं प्लीहादिकं जयेत् ॥
रसो विद्याधरो नाम गोमूत्रञ्च पिबेदनु ॥ १५२ ॥

परिणामशूले त्रिनेत्रो रसः ।—

टङ्कणं हारिणं शृङ्गं स्वर्णं † शुल्वं मृतं रसम् ।
दिनैकमार्द्रकद्रावैर्मर्द्यं कृत्वा पुटे पचेत् ॥ १५३ ॥
त्रिनेत्राख्यरसस्यैकं माषं मध्वाज्यकैर्लिहेत् ।
सैन्धवं जीरकं हिङ्गु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु ॥
पक्तिशूलहरः ख्यातो माससात्रान्न संशयः ॥ १५४ ॥

शूले शूलगजकेशरी रसः ।—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं यामैकं मर्दयेद्दृढम् ।
द्वयोस्तुल्यं शुद्धतास्रं सम्पुटे तन्निरोधयेत् ॥ १५५ ॥

---

* "मृततास्रम्" इत्यत्र "स्वर्णम्" "क्षौद्रैः" इत्यत्र "मूत्रालुपानतः" "गोमूत्रम्" इत्यत्र 'गोदुग्धम्" इति रसेन्द्रे पाठः ।

† रसोऽयं "शुल्वम्" इत्यत्र "गन्धः" इति पाठभेदेन त्रिगुणाख्यरसनाम्ना रसेन्द्रे पठितः ।

ऊर्द्धाधो लवणं दत्त्वा मृद्भाण्डे धारयेद्भिषक्।
ततो गजपुटे पक्त्वा स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्॥ १५६॥
सम्पुटं चूर्णयेत् सूक्ष्मं पर्णखण्डे द्विगुञ्जकम्।
भक्षयेत् सर्वशूलार्त्तो हिङ्गु शुण्ठी च जीरकम्॥ १५७
वचामरिचजं चूर्णं कर्षमुष्णजलैः पिबेत्।
असाध्यं नाशयेच्छूलं रसोऽयं गजकेशरी॥ १५८॥

अग्निमान्द्ये अग्नितुण्डीवटी रसः।—

शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदां फलत्रयम्।
स्वर्जिक्षारं यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम्॥ १५९॥
सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं त्र्यूषणं समम्।
विषमुष्टिं सर्वतुल्यं जम्बीराम्लेन मर्द्दयेत्॥
मरिचाभां वटीं खादेद्वह्निमान्द्यप्रशान्तये॥ १६०॥

अजीर्णे अजीर्णकण्टको रसः।—

शुद्धसूतं विषं गन्धं समं सर्वं विचूर्णयेत्।
मरिचं सर्वतुल्यांशं कण्टकार्य्याः फलद्रवैः॥ १६१॥
मर्द्दयेद्भावयेत् सर्वमेकविंशतिवारकम्।
वटीं गुञ्जात्रयं खादेत् सर्वाजीर्णप्रशान्तये॥
अजीर्णकण्टकः सोऽयं रसो हन्ति विसूचिकाम्॥ १६२॥

कफे मन्थानभैरवो रसः।—

मृतं सूतं मृतं ताम्रं हिङ्गु पुष्करमूलकम्।
सैन्धवं गन्धकं तालं कटुकीं चूर्णयेत् समम्॥ १६३॥
पुनर्नवादेवदाली-निर्गुण्डीतण्डुलीयकैः।
तिक्ताकोशातकीद्रावैर्दिनैकं मर्द्दयेद्दृढम्॥ १६४॥
माषमात्रं लिहेत् क्षौद्रे रसं मन्थानभैरवम्।
कफरोगप्रशान्त्यर्थं निम्बक्वाथं पिबेदनु॥ १६५॥

"वचामरिचजं चूर्णम्" इत्यत्र "सौवर्चलं विडङ्गानि" इति पाठान्तरम्।

वातव्याधौ वातनाशनो रस: ।—

सूतहाटकवज्राणि ताम्रं लोहस्य माक्षिकम् ।
तालं नीलाञ्जनं तुत्थम् * अब्धिफेनं समांशकम् ॥ १६६ ॥
पञ्चानां लवणानाञ्च भागमेकं विमर्दयेत् ।
वज्रीक्षीरैर्दिनैकन्तु रुद्ध्वाऽधो भूधरे पचेत् ॥ १६७ ॥
माषैकमार्द्रकद्रावैर्लेहयेद्वातनाशनम् ।
पिप्पलीमूलजक्वाथं सकृष्णमनुपाययेत् ॥
सर्वान् वातविकारांस्तु निहन्त्याक्षेपकादिकान् ॥ १६८ ॥

सन्निपाताद्यौ कनकसुन्दरो रस: ।—

कनकस्याष्टभागा: स्यु: सूतो द्वादशभिर्मत: ।
गन्धोऽपि द्वादश: प्रोक्तस्ताम्रं भागद्वयोन्मितम् ॥ १६९ ॥
अभ्रकं स्याच्चतु:भागं माक्षिकस्य द्विभागिकम् ।
वङ्गो द्विभाग: सौवीरं त्रिभागं लौहमष्टकम् ॥ १७० ॥
विषं त्रिभागिकं कृत्वा लाङ्गली पलसम्मिता ।
मर्दयेद्दिनमेकन्तु रसैरम्लफलोद्भवै: ॥ १७१ ॥
दद्यान्मृदपुटं वह्नौ तत: सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ।
माषमात्रो रसो देय: सन्निपाते सुदारुणे ॥ १७२ ॥
आर्द्रकस्वरसेनैव रसोनस्वरसेन वा ।
किलासं सर्वकुष्ठानि विसर्पञ्च भगन्दरम् ॥
ज्वरं गरमजीर्णञ्च जयेद्रोगहरो रस: ॥ १७३ ॥

सन्निपाते सन्निपातभैरवो रस: ।—

रसो गन्धस्त्रिकर्ष: स्यात् कुर्य्यात् कज्जलिकां तयो: ।
ताम्रतारारवङ्गाहि-साराश्चैकैककार्षिका: ॥ १७४ ॥
शिग्रुज्वालामुखीशुण्ठी-विल्वेभ्यस्तण्डुलीयकात् ।
प्रत्येकं स्वरसै: कुर्य्यात् यामैकैकं विमर्दनम् ॥ १७५ ॥

"आब्धिफेनम" स्थले "अहिफेनम्" इति पाठान्तरम् ।

कृत्वा गोलं द्रुतं वस्त्रे लवणापूरिते न्यसेत्।
काचभाण्डे ततः स्थाल्यां काचकूपीं निवेशयेत्॥ १७६॥
वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ वह्निर्यामद्वयं भवेत्।
तत उद्धृत्य तं गोलं चूर्णयित्वा विमिश्रयेत्॥ १७७॥
प्रवालचूर्णकर्षेण शाणमात्रविषेण च।
कृष्णसर्पस्य गरलैर्द्रवैलं भावयेत्तथा॥ १७८॥
तगरं मुशली मांसी हेमाह्वा वित्तमः कणा।
नीलिनीपत्रकच्छेला चित्रकश्च कुठेरकः॥ १७९॥
शतपुष्पा देवदाली धुस्तूरागस्त्यमुण्डिकाः।
मधूकजातीमदन-रसैरेषां विमर्दयेत्॥ १८०॥
प्रत्येकमेकवेलञ्च ततः संशोष्य धारयेत्।
वीजपूरार्द्रकद्रावैर्मरिचैः षोड़शोन्मितैः॥ १८१॥
रसो द्विगुञ्जाप्रमितः सन्निपातेषु दीयते।
प्रसिद्धोऽयं रसो नाम्ना सन्निपातस्य भैरवः॥ १८२॥

अथ ग्रहणी वज्रणीकपाटो रसः।—

तारमौक्तिकहेमानि सारश्चैकैकभागिकाः।
द्विभागो गन्धकः सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमान्॥ १८३॥
कपित्थस्वरसैर्गाढ़ं मृगशृङ्गे ततः क्षिपेत्।
पुटेन्मध्यपुटेनैव तत उद्धृत्य मर्द्दयेत्॥ १८४॥
बलारसैः सप्तवेलमपामार्गरसैस्त्रिधा।
लोध्रप्रतिविषामुस्त-धातकीन्द्रयवामृताः॥ १८५॥
प्रत्येकमेषां स्वरसैर्भावना स्यात्त्रिधा त्रिधा।
माषमात्रो रसो देयो मधुना मरिचैस्तथा॥ १८६॥
हन्यात् सर्वानतीसारान् ग्रहणीं सर्वजामपि।
कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपनः॥ १८७॥

"भवाम" इत्यत्र "प्रवाल" इति पाठान्तरम्।

ग्रहण्यां ग्रहणीवज्रकपाटः ।—

मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सटङ्गणम् ।
अग्निमन्थं वचां कुर्य्यात् सूततुल्यानिमान् सुधीः ॥१८८॥
ततो जयन्तीजम्बीर-भृङ्गद्रावैर्विमर्दयेत् ।
त्रिवासरं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत् ॥ १८९ ॥
लौहपात्रे शरावञ्च दत्त्वोपरि विमुद्रयेत् ।
अधो वह्निं शनैः कुर्य्यात् यामार्द्धं तत उद्धरेत् ॥ १९० ॥
रसतुल्यां प्रतिविषां दद्यान्मोचरसं तथा ।
कपित्थविजयाद्रावैर्भावयेत् सप्तधा पृथक् ॥ १९१ ॥
धातक्यैन्द्रयवा मुस्ता लोध्रं विल्वं गुडूचिका ।
एतद्रसैर्भावयित्वा वेलैकैकञ्च शोषयेत् ॥ १९२ ॥
रसं वज्रकपाटाख्यं शाणैकं मधुना लिहेत् ।
वह्निं शुण्ठीं विड़ं विल्वं लवणं चूर्णयेत् समम् ॥
पिबेदुष्णाम्बुना चानु सर्वजां ग्रहणीं जयेत् ॥ १९३ ॥

वाजीकरणे मदनकामदेवो रसः ।—

तारं वज्रं सुवर्णञ्च ताम्रं सूतकगन्धकम् ।
लौहं क्रमविवृद्धानि कुर्य्यादेतानि मात्रया ॥ १९४ ॥
विमर्द्य कन्यकाद्रावैर्न्यसेत् काचमये घटे ।
विमुद्रां पिठरीमध्ये धारयेत् सैन्धवावृते ॥ १९५ ॥
पिठरीं मुद्रयेत् सम्यक् ततश्चुल्ल्यां निवेशयेत् ।
वह्निं शनैः शनैः कुर्य्याद्दिनैकं तत उद्धरेत् ॥ १९६ ॥
स्वाङ्गशीतञ्च सञ्चूर्ण्य भावयेदर्कदुग्धकैः ।
अश्वगन्धा च काकोली वानरी * मुशलीक्षुरः ॥ १९७ ॥
त्रिविवेलं रसैरासां शतावर्य्याश्च भावयेत् ।
पद्मकन्दकसेरूणां रसैः काशस्य भावयेत् ॥ १९८ ॥

* "मुशलीक्षुरः" इत्यत्र "मुषलीक्षुकः" इति पाठान्तरम् ।

कस्तूरीव्योषकर्पूर-कक्कोलैलालवङ्गकम् ।
पूर्वचूर्णादष्टमांशमेतच्चूर्णं विमिश्रयेत् ॥ १९९ ॥
सर्वैः समां शर्कराञ्च दत्त्वा शाणोन्मितं पिबेत् ।
गोदुग्धद्विपलेनैव मधुराहारसेवकः ॥ २०० ॥
अस्य प्रभावात् सौन्दर्य्यं बलं तेजोऽभिवर्द्धते ।
तरुणी रमयेत् बह्वीः शुक्रहानिर्न जायते ॥ २०१॥

वाजीकरणो कन्दर्पसुन्दरो रसः ।—

सूतो वज्रमहिर्मुक्ता तारं हेमासिताभ्रकम् ।
रसैः कर्षांशकानेतान्मर्दयेद्दिरिमेदजैः ॥ २०२ ॥
प्रवालचूर्णं गन्धञ्च द्विद्विकर्षं विमिश्रयेत् ।
ततोऽश्वगन्धाश्वरसैर्विमर्द्य मृगशृङ्गके ॥ २०३ ॥
क्षिप्त्वा मृद्पुटे पक्त्वा भावयेद्वातकारसैः ।
काकोली मधुकं मांसी बलात्रयं विसेङ्कटे ॥ २०४ ॥
द्राक्षा * पिप्पलवन्दाकं बाणः पर्णीचतुष्टयम् ।
परूषकं कसेरुश्च मधूकं वानरी तथा ॥ २०५ ॥
भावयित्वा रसैरेषां शोषयित्वा विचूर्णयेत् ।
एला त्वक् पत्रकं वांशी लवङ्गागुरुकेशरम् ॥ २०६ ॥
मुस्तं मृगमदः कृष्णा जलं चन्द्रञ्च मिश्रयेत् ।
एतच्चूर्णैः शाणमिते रसं कन्दर्पसुन्दरम् ॥ २०७ ॥
खादेत्क्षुद्रामितं रात्रौ सिता धात्री विदारिका ।
एतासां कर्षचूर्णेन सर्पिष्कर्षेण संयुतम् ॥ २०८ ॥
तस्यानु द्विपलं क्षीरं पिबेत् सुखितमानसः ।
रमणीं रमयेद्बह्वीर्न हानिं क्वापि गच्छति ॥ २०९ ॥

रसायने लौहरसायनम् ।—

शुद्धे रसेन्द्रभागैके द्विभागं शुद्धगन्धकम् ।
क्षिपेत् कज्जलिकां कुर्य्यात्तत्र तीक्ष्णभवं रजः ॥ २१० ॥

"पिप्पल" इत्यत्र "पिप्पली" इति पाठान्तरम्

क्षिप्ता कज्जलिकातुल्यं प्रहरैकं विमर्दयेत् ।
ततः कन्याद्रवैर्घर्मे त्रिदिनं परिमर्दयेत् ॥ २११ ॥
ततः सञ्जायते तस्य सोष्णो धूमोद्गमो महान् ।
अत्यन्तं पिण्डितं कृत्वा ताम्रपात्रे निधापयेत् ॥ २१२ ॥
मध्ये धान्यकुशूलस्य त्रिदिनं धारयेद्बुधः ।
उद्धृत्य तस्मात् खल्ले च क्षिप्ता घर्मे निधाय च ॥ २१३ ॥
रसैः कुठारच्छिन्नायास्त्रिवेलं परिभावयेत् ।
संशोष्य घर्मे क्वाथेन भावयेत्त्रिकटोस्त्रिधा ॥ २१४ ॥
वासाऽमृताचित्रकाणां रसैर्भाव्यं क्रमात्त्रिधा ।
लोहपात्रे ततः क्षिप्ता भावयेत्त्रिफलाजलैः ॥ २१५ ॥
निर्गुण्डीदाड़िमत्वग्भिः * विसभृङ्गकुरण्टकैः ।
पलाशकदलीद्रावैर्बीजकस्य शृतेन च ॥ २१६ ॥
नीलिकाऽलम्बुषाद्रावैर्बब्बूलफलिकारसैः ।
भावयेत्त्रिस्त्रिवेलञ्च ततो नागवल्लारसैः ॥ २१७ ॥
शतावरीगोक्षुरकैः पातालगरुड़ीद्रवैः ।
त्रिविवेलं यथालाभं भावयेदेभिरौषधैः ॥ २१८ ॥
ततः प्रातर्लिहेत् क्षौद्र-घृताभ्यां कोलमात्रकम् ।
पलमात्रं † वराक्वाथं पिबेदस्यानुपानकम् ॥ २१९ ॥
मासत्रयं शीलितं स्याद्वलीपलितनाशनम् ।
मन्दाग्निं श्वासकासौ च पाण्डुतां कफमारुतौ ॥ २२० ॥
पिप्पलीमधुसंयुक्तं हन्यादेतन्न संशयः ।
वातास्रं मूत्रदोषांश्च ग्रहणीं गुदजां रुजम् ॥ २२१ ॥
अण्डवृद्धिं जयेदेतच्छिन्नासत्त्वमधुप्लुतम् ।

* "विस" इत्यत्र "वासा" इति पाठान्तरं न मनोरमं पुनरुक्तत्वात् ।
† "वरा" इत्यत्र "बला" इति पाठान्तरम् ।

बलवर्णकरं वृष्यमायुष्यं परमं स्मृतम्।
जयेत् सर्वामयान् कालादिदं लोहरसायनम्॥ २२२॥
कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा।
मद्यमम्लरसञ्चैव त्यजेल्लोहस्य सेवकः॥ २२३॥

जैपालशोधनम्।—

(जैपालं रहितं त्वगङ्कुररसज्ञाभिर्मले माहिषे
निक्षिप्तं त्र्यहमुष्णतोयविमलं खल्ले सवासोऽर्दितम्।
लिप्तं नूतनखर्परेषु विगतस्नेहं रजःसन्निभं
निम्बूकाम्बुविभावितञ्च बहुशः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत्॥

विषशोधनम्।—

विषन्तु खण्डशः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत्।
गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापयेदातपे त्र्यहम्॥
गोमूत्रञ्च प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः।
त्र्यहेऽतीते समुद्धृत्य शोषयेन्मृदु पेषयेत्॥
शुध्यत्येवं विषं तच्च योग्य भवति चार्त्तिजित्।
खण्डीकृत्य विषं वस्त्र-परिबद्धन्तु दोलया॥
अजापयसि संस्विन्नं यामतः शुद्धिमाप्नुयात्।
अजादुग्धाभावतस्तु गव्यक्षीरेण शोधयेत्॥)

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने रसकल्पना नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

इति शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डः समाप्तः।

अथ उत्तरखण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ स्नेहविधिः ।—

चतुर्विधः स्नेहः स्नेहपानकालश्च ।—

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं तथा वसा ।
मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥ १ ॥

स्नेहस्य द्विविधयोनिः तयोः श्रेष्ठनिर्देशश्च ।—

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ।
तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ॥ २ ॥

मिश्रस्नेहानां नामानि ।—

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥

स्नेहपाने तस्य सात्म्यीभवने च कालनियमः ।—

पिबेत्त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।
सप्तरात्रात् परं स्नेहः सात्म्यीभवति सेवितः ॥ ४ ॥

दोषादीनां बलाबलानुसारेण पानीयस्नेहस्य मात्रा ।—

दोषकालाग्निवयसां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ।
हीनाञ्च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥ ५

अमात्रादिविहितस्य स्नेहस्य अपकारिता ।—

अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याऽऽहारविहारतः ।
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ॥ ६ ॥

अग्निबलभेदेन पानीयस्नेहस्य मात्रा ।—

देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसम्मिता ।
मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकार्षिकी ॥ ७ ॥

मतान्तरे पानीयस्नेहस्य मात्रा ।—

अथवा स्नेहमात्राः स्युस्तिस्रोऽन्याः सर्वसम्मताः ।

अहोरात्रेण महती जीर्य्यत्यक्का तु मध्यमा ॥
जीर्य्यत्यल्पा दिनार्द्धेन सा ज्ञातव्या सुखावहा ॥ ८ ॥

मात्राभेदेन स्नेहस्य गुणविशेषः।—

अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पदोषेषु पूजिता।
मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया वृंहणी भ्रमहारिणी ॥
ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्माद-ग्रहापस्मारनाशिनी ॥ ९ ॥

दोषभेदेन स्नेहप्रयोगनियमः।—

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम्।
पेयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमन्वितम् ॥ १० ॥

घृतपानार्हाः।—

रूक्षक्षतविषार्त्तानां वातपित्तविकारिणाम्।
हीनमेधास्मृतीनाञ्च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ॥ ११ ॥

तैलपानार्हाः।—

क्रिमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः।
पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दार्व्यार्थिनस्तु ये ॥ १२ ॥

वसापानार्हाः।—

व्यायामकर्षिताः शुष्क-रेतोरक्ता महारुजः।
महाग्निमारुतप्राणाः वसायोग्या नराः स्मृताः ॥१३ ॥

मज्जपानार्हाः।—

क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्त्ता दीप्तवह्नयः।
मज्जानञ्च पिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ॥ १४ ॥

ऋतुभेदेन दोषभेदेन च स्नेहपानकालः।—

शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि।
वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥ १५ ॥

नस्यादिषु प्रयोज्यस्नेहनियमः।—

नस्याभ्यञ्जनगण्डूष-मूर्द्धकर्णाक्षितर्पणे।
तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥ १६ ॥

स्नेहविशेषे अनुपानविशेषः ।—

घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते ।
वसामज्ज्ञोः पिबेन्मण्डमनुपानं सुखावहम् ॥ १७ ॥

स्त्र्याहद्वादीनां स्नेहप्रयोगनियमः ।—

स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि ।
उष्णाकामानुष्णाकाले सह भक्तेन पाययेत् ॥ १८ ॥

सद्यः स्नेहनकरौ योगौ ।—

सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला ।
सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी ॥ १९ ॥
शर्कराचूर्णसंसृष्टे दोहनस्थे घृते तु गाम् ।
दुग्ध्वा क्षीरं पिबेत् † रूक्षः सद्यःस्नेहनमुच्यते ॥ २० ॥

स्नेहाजीर्णे चिकित्सा ।—

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति ।
विष्टभ्य वाऽपि जीर्य्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥ २१ ॥

स्नेहाजीर्णे चिकित्सान्तरम् ।—

स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ॥ २२ ॥

स्नेहव्यापज्जनिततृष्णायाः चिकित्सा ।—

स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतरीकृतः ।
तदाऽस्योदीरयेत्तृष्णां विषमां तस्य वामयेत् ॥
शीतं जलं पाययेच्च पिपासा तेन शाम्यति ॥ २३ ॥

स्नेहपानानर्हाः ।—

अजीर्णी वर्जयेत् स्नेहमुदरी तरुणज्वरी ।
दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छार्त्तो मदपीड़ितः ॥ २४ ॥
दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च वान्तस्तृष्णाश्रमान्वितः ।
अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत् ॥ २५ ॥

---

* "उष्णकामान्" इत्यत्र "तृष्णाकुलान्" इति पाठान्तरम् ।
† "रूक्षः" इत्यत्र "उष्णम्" इति पाठान्तरम् ।

स्नेह्यपात्राणि:।—

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्री-व्यायामासक्तमानसाः।
वृद्धा बालाः कृशा रूक्षाः क्षीणास्राः क्षीणरेतसः॥
वातार्त्तास्तिमिरार्त्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम्॥ २६॥

सम्यक्स्निग्धस्य तथा रूक्षस्य च लक्षणम्।—

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्च्चः स्निग्धमसंहतम्।
मृदुःस्निग्धाङ्गता ग्लानिः स्नेहोद्वेगोऽथ लाघवम्॥
विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः॥ २७॥

अतिस्निग्धस्य लक्षणम्।—

भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका।
तन्द्राऽतीसारः पाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम्॥ २८॥

रूक्षातिस्निग्धयोः चिकित्सा।—

रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम्।
श्यामाकचणकाद्यैश्च तक्रपिण्याकसक्तुभिः॥ २९॥

स्नेहसेविनो लक्षणम्।—

दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः।
निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः॥ ३०॥

स्नेहसेविनः अपथ्यम्।—

स्नेहे व्यायामसंशीत-वेगाघातप्रजागरान्।
दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नञ्च विवर्जयेत्॥ ३१॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे स्नेहविधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ स्वेदविधिः ।—

चतुर्विधस्वेदानां नामानि ।—

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञकौ ।
उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्त्तिहारिणः ॥ १ ॥

दोषविशेषे स्वेदविशेषः ।—

स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ ।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसङ्गे द्रवो हितः ॥ २ ॥

प्रवरावरमध्यस्वेदस्य विषयः ।—

महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् स्मृतः ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥ ३ ॥

दोषविशेषे रूक्षादिस्वेदनियमः ।—

बलासे रूक्षणस्वेदो रूक्षस्निग्धः कफानिले ।
कफमेदोवृते वाते कोष्णं गेहं रवेः करान् ॥ ४ ॥
नियुद्धं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं क्रुधा ।
चिन्ताव्यायामभारांश्च सेवेतामयमुक्तये ॥ ५ ॥

प्राक् स्वेद्याः ।—

येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ।
शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ॥ ६ ॥

पश्चात् स्वेद्याः ।—

पश्चात् स्वेद्या गते शल्ये मूढगर्भगते तथा ।
काले प्रजातकाले वा पश्चात् स्वेद्या नितम्बिनी ॥ ७ ॥

"पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भोऽनुपद्रवा । सम्यक् प्रजाता काले या पश्चात् स्वेद्या विजानता ॥" इति सुश्रुते पाठः ।

पूर्वं पश्चाच्च स्वेदार्हाः।—

स्वेद्याः पूर्वं वयः प्रोह-भगन्दर्य्यर्शसस्तथा।
अश्मर्य्यश्चातुरो जन्तुः समये शस्त्रकर्म्मणः॥ ८॥

सर्वविधस्वेदस्य सामान्यकालनियमः।—

सर्वान् स्वेदान् निवाते च जीर्णाहारे च कारयेत्॥ ९॥

स्वेदस्य फलम्।—

स्वेदाद्धातुस्थिता दोषाः स्नेहाक्तस्य देहिनः।
द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गत्वा यान्ति विरिक्तताम्॥ १०॥

स्वेदकाले हृन्नेत्रयोः रक्षाविधिः।—

स्विद्यमानशरीरस्य हृदयं शीतलैः स्पृशेत्।
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी॥ ११॥

स्वेदानर्हाः।—

अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः।
अतिसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी॥ १२॥
मदार्त्तो गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता।
* एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत्॥ १३॥

अतिस्वेदजा रोगाः तेषां सामान्यविधिश्च।—

अतिस्वेदात् सन्धिपीड़ा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रमः।
पित्तासृक्पिड़काकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत्॥ १४॥

तापस्वेदस्य नियमः।—

तेषु तापाभिधः स्वेदो वालुकावस्त्रपाणिभिः।
कपालकन्दुकाङ्गारैर्यथायोग्यः प्रयुज्यते॥ १५॥

"स्वेद्याः पूर्वञ्च पश्चाच्च भगन्दर्य्यर्शसस्तथा। अश्मर्य्यां चातुरो जन्तुः शेषाम् शास्त्र प्रचक्ष्यते॥" इति सुश्रुते पाठः।

* एतदनन्तर "मृदुस्वेदं प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु" इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

ऊष्मस्वेदस्य नियमः।—

ऊष्मस्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहपिण्डेष्टकाश्मभिः।
प्रतप्तैरम्लसिक्तैश्च काये * नक्तकवेष्टिते ॥ १६ ॥

ऊष्मस्वेदस्य अन्यविधनियमः।—

अथवा वातनिर्णाशि-द्रव्यक्वाथरसादिभिः।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥ १७ ॥
विमुद्र्यास्यं त्रिखण्डाञ्च धातुजां काष्ठवंशजाम्।
षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं युञ्ज्याद्द्विहस्तिकाम् ॥ १८ ॥
सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम्।
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ १९ ॥

ऊष्मस्वेदस्य अन्यविधनियमः।—

पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य्य खादिरैः।
काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ॥ २० ॥
वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम्।
एवं माषादिभिः स्विन्नैः शयानं स्वेदमाचरेत् ॥ २१ ॥

उपनाहस्वेदस्य नियमः।—

अथोपनाहस्वेदञ्च कुर्य्याद्वातहरौषधैः।
प्रदिह्य देहं वातार्त्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥
अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ॥ २२ ॥

महाशाल्वणस्वेदस्य नियमः।—

उत ग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च।
दधि-सौवीरक-क्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ॥ २३ ॥
कुलत्थ-माष-गोधूमैरतसी-तिल-सर्षपैः।
शतपुष्पा-देवदारु-शेफाली-स्थूलजीरकैः ॥ २४ ॥

---

* "वस्त्राववेष्टिते" तथा "रक्तकवेष्टिते इति पाठान्तरम्। सुश्रुते पाद्रौलक्तकपरिवेष्टितम्" "आर्द्रवस्त्रावच्छन्नम्" इति च पाठः।

एरण्डमूलबीजैश्च रास्ना-मूलक-शिग्रुभिः।
मिषि-कृष्णा-कुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः॥ २५॥
प्रसारण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः।
गुडूच्या वानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः॥ २६॥
क्षुसैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम्।
महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्त्तिहृत्॥ २७॥

द्रवस्वेदस्य नियमः।—

द्रवस्वेदस्तु वातघ्न-द्रव्यक्वाथेन पूरितम्।
कटाहं कोष्ठकं वाऽपि सूपविष्टोऽवगाहयेत्॥ २८॥

द्रवस्वेदार्थं द्रवस्य परिमाणम्।—

नाभेः षडङ्गुलं यावन्मग्नः क्वाथस्य धारया।
कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तस्तिष्ठेत् स्निग्धतनुर्नरः॥
एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम्॥ २९॥

स्वेदार्थं द्रवावगाहने कालनियमः।—

एकान्तरो द्व्यन्तरो वा स्नेहयुक्तोऽवगाहने॥ ३०॥

स्वेदार्थं स्नेहावगाहने फलम्।—

शिरामुखैः रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन्।
शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने॥ ३१॥
जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः।
तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते॥
नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः॥ ३२॥

सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम्।—

शीतशूले व्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे।
† दीप्ताग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता॥ ३३॥

"मिषिः" इत्यत्र "मिश्रा" इति पाठान्तरम्।

"दीप्ताग्नौ मार्दवे जाते" इत्यत्र "सञ्जाते मार्दवे स्वेदे" इति चरकपाठः।

सम्यक्स्विन्नस्य आचारनिर्देशः।—

सम्यक् स्विन्नं विमृदितं स्नातमुष्णाम्बुभिः शनैः।
भोजयेच्चानभिष्यन्दि व्यायामं न च कारयेत्॥ १४॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे स्वेदविधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथ वमनविधिः।—

संशोधनस्य कालनिर्देशः।—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम्।
वमनं रेचनञ्चैव कारयेत् कुशलो भिषक्॥ १॥

वमनार्हाः।—

बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीड़ितम्।
तथा वमनसात्म्यञ्च धीरचित्तञ्च वामयेत्॥ २॥

वमनसाध्या रोगाः।—

विषदोषे स्तन्यरोगे मन्देऽग्नौ श्लीपदेऽर्बुदे।
हृद्रोग-कुष्ठ-वीसर्प-मेहाजीर्ण-भ्रमेषु च॥ ३॥
विदारिकाऽपची-काम-श्वास-पीनस-वृद्धिषु।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु॥ ४॥
नासा-ताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्रावे * ऽधिजिह्वके।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेत् भिषक्॥ ५॥

वमनानर्हाः।—

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः।

* द्विजिह्वके इति पाठः न समीचीनः तदाख्यरोगाभावात् तल्लेखदर्शनाच।

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न चतातुरः ॥ ६ ॥
मदार्त्तो बालको रूक्षः क्षुधितश्च निरूहितः।
उदावर्त्त्यूर्द्ध्वरक्ती च दुश्छर्दिः केवलानिली ॥
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात् स्वरघातकः ॥ ७ ॥

वमनानर्हाणामवश्यविशेषे वमनविधिः।—

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विषपीड़िताः।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या * मधुक्राथस्य पानतः ॥ ८ ॥

सुकुमारादीनां वमनविधिः।—

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुञ्च वामयेत्।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि वा ॥ ९ ॥

वमनस्य पूर्वकर्त्तव्यनिर्देशः।—

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्भोज्यैर्दोषानुत्क्लेश्य देहिनः।
स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

वामकद्रव्ये अवश्यदेयद्रव्यनिर्देशः।—

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधु वा हितम् ॥ ११ ॥

वमनविरेचनाप्रयोगिद्रव्यनिर्देशः।—

वीभत्सं वमनं दद्यात् विपरीतं विरेचनम् ॥ १२ ॥

वमनार्थं क्वाथविधिः।—

क्वाथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके।
† अर्द्धभागावशिष्टञ्च वमनेष्ववचारयेत् ॥ १३ ॥

वमनार्थं क्वाथपानस्य उत्तमादिमात्रा।—

क्वाथपाने नवप्रस्था ज्येष्ठा मात्रा प्रकीर्त्तिता।
मध्यमा षण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी ॥ १४

* "मधुकक्वाथपानतः" इति पाठान्तरम्।

† चरकवद्धे परिभाषायाञ्च "चतुर्भागावशिष्टञ्च" इति पाठः।

वमनार्थं कल्कादीनाम् उत्तमादिमात्रा।—

कल्कचूर्णावलेह्यानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया।
मध्यमां द्विपलां विद्यात् कनीया पलसम्मिता॥ १५॥

उत्तमादिभेदेन वमनस्य वैगिकान्तिकमाननिर्देशः।—

वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्तमुत्तमाः।
षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरे स्मृताः॥ १६॥

वमनादौ प्रस्थमानस्य पारिभाषिकार्थः।—

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे।
सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः॥ १७॥

दोषभेदेन वमनद्रव्यस्य भेदनिर्देशः।—

कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत्।
सुस्वादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम॥ १८॥
कृष्णां राठफलं सिन्धुं कफे कोष्णजलैः पिबेत्।
पटोलवासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलं पिबेत्॥ १९॥
सश्लेष्मवातपीड़ायां सक्षीरं मदनं पिबेत्।
अजीर्णे कोष्णपानीयैः सिन्धुं पीत्वा वमेत् सुधीः॥ २०॥

वमनविधिः।—

वमनं पाययित्वा च जानुमात्रासने स्थितम्।
कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्त वामयेद्भिषक्॥
ललाटं वमतः पुंसः पार्श्वे द्वे च प्रधारयेत्॥ २१॥

दुर्वान्तस्य लक्षणम्।—

प्रसेको हृद्ग्रहः कोठः कण्डुर्दुर्च्छर्दिते भवेत्॥ २२॥

अतिवान्तस्य लक्षणम्।—

अतिवान्ते भवेत्तृष्णा हिक्कोद्गारौ विसंज्ञिता।

जिह्वानिःसर्पणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः॥
रक्तच्छर्दिः ष्ठीवनञ्च कण्ठपीडा च जायते॥ २३॥

वमनातियोगे चिकित्सा।—

वमनस्यातियोगे तु मृदु कुर्य्याद्विरेचनम्॥ २४॥
वमनान्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः।
स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैः * घृतक्षीरसमैर्हिताः॥
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः॥ २५॥
निःसृतान्तु तिलद्राक्षा-कल्कं लिप्त्वा प्रवेशयेत्।
व्यावृत्तेऽक्ष्णि घृताभ्यक्ते पीड़येच्च शनैः शनैः॥ २६॥
हनुमोक्षे स्मृतः स्वेदो नस्यञ्च श्लेष्मवातहृत्।
रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत्॥ २७॥
धात्रीरसाञ्जनोशीर-लाजाचन्दनवारिभिः।
मन्थं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम्॥
शाम्यन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीड़ाश्छर्दिसमुद्भवाः॥ २८॥

सम्यक् वमनलक्षणम्।—

हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्नित्वञ्च लाघवम्।
कफपित्तविनाशश्च सम्यक् वान्तस्य लक्षणम्॥ २९॥

सम्यक् वमने पथ्यम्।—

ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गषष्टिकशालिभिः।
हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूषञ्च भोजयेत्॥ ३०॥

सम्यक् वमनस्य फलम्।—

तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं कण्डूश्च ग्रहणी विषम्।
सुवान्तस्य न पीड़ायै भवन्त्येते कदाचन॥ ३१॥

"घृतक्षीरसमैः" इत्यत्र "घृतक्षीररसैः" इति पाठान्तरं साधु, सुश्रुतादौ रसशब्दोपलक्षणदर्शनात्।

वमने अपथ्यम् ।—

अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ।
स्नेहाभ्यङ्गं प्रकोपञ्च दिनैकं वर्जयेत् सुधीः ॥ ३२ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे वमनविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ विरेचनविधिः ।—

विरेचनात् पूर्वकर्त्तव्यनिर्देशः ।—

स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात् सम्यक् विरेचनम् ॥ १ ॥

विरेचनात् पूर्वं वमने अकृते दोषनिर्देशः ।—

अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत् कफः ।
मन्दाग्निं गौरवं कुर्य्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ॥ २ ॥

विरेचनात् पूर्वं कर्त्तव्यान्तरनिर्देशः ।—

अथवा पाचनैरामं बलासञ्च विपाचयेत् ।
स्निग्धस्य स्नेहनैः कार्य्यं स्वेदैः स्विन्नस्य रेचनम् ॥ ३ ॥

वैरेचनिक-ऋतुनिर्देशः ।—

शरदृतौ वसन्ते च देयं शुद्धौ विरेचनम् ।
अन्यदाऽऽत्ययिके कार्य्ये शोधनं शीलयेत् बुधः ॥ ४ ॥

विरेचनार्हरोगनिर्देशः ।—

पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा ।
उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ५ ॥

संशोधनस्य गुणाः ।—

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥

विरेचनानर्हाः।—

बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः।
श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ७ ॥
नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी।
शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ८ ॥

विरेचनार्हाः।—

जीर्णज्वरी गरव्याप्ता वातरक्ती भगन्दरी।
अर्शःपाण्डूदरग्रन्थि-हृद्रोगारुचिपीडिताः ॥ ९ ॥
योनिरोगप्रमेहार्त्ता गुल्मप्लीहव्रणार्दिताः।
विद्रधिच्छर्दिविस्फोट-विसूचीकुष्ठसंयुताः ॥ १० ॥
कर्णनासाशिरोवक्त्र-गुदमेढ्रामयान्विताः।
प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ताः क्रिमिक्षीणानिलार्दिताः ॥
शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥ ११ ॥

दोषभेदेन कोष्ठभेदनिर्देशः।—

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठो बहुश्लेष्मा च मध्यमः।
बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥ १२ ॥

मृद्वादिकोष्ठभेदेन मृद्व्यादिमात्रानिर्देशः।—

मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा।
क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ॥ १३ ॥

मृदुमध्यतीक्ष्णविरेचनद्रव्यनिर्देशः।—

मृदुर्द्राक्षापयोष्णाम्बु-तैलैरपि विरिच्यते।
मध्यस्तु त्रिवृतातिक्ता-राजवृक्षैर्विरिच्यते ॥
क्रूरः स्नुक्पयसा हेम-क्षीरीदन्तीफलादिभिः ॥ १४ ॥

उत्तमादिभेदेन वैगिकी मानिकी च मात्रा।—

मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तगा।

वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः ॥ १५ ॥

उत्तमादिभेदेन मानिकी मात्रा।—

द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत्।
पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥ १६ ॥
कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः।
कर्षद्वयं पलं वाऽपि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥ १७ ॥

दोषभेदेन विरेचनद्रव्यनिर्देशः।—

पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्काथादिभिः पिबेत्।
त्रिफलाक्काथगोमूत्रैः पिबेत् व्योषं कफार्दितः ॥ १८ ॥
त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः।
वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसैश्च वा ॥ १९ ॥

एरण्डतैलप्रयोगः।—

एरण्डतैलं त्रिफला-क्काथेन द्विगुणेन च।
युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ २० ॥

वर्षासु विरेकप्रयोगः।—

त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पली विश्वभेषजम्।
समृद्वीकारसक्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २१ ॥

शरदि विरेकप्रयोगः।—

त्रिवृद्दुरालभा मुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम्।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं * शीतलञ्च घनात्यये ॥ २२ ॥

शिशिरवसन्तयोः विरेकप्रयोगः।—

पिप्पली नागरं सिन्धु श्यामा च त्रिवृता सह।
लिहेत् क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् ॥ २३ ॥

ग्रीष्मे विरेकप्रयोगः।—

त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २४ ॥

---

* "शीतलम्" इत्यत्र "सातलाम्" इति चरकवाग्भटयोः पाठः। एतदनन्तरं "त्रिवृतां त्रिवृकं पाठामजाजीं सरलं वचाम्। हेमक्षीरी च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥" इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

अभया-मोदकः।—

अभया मरिचं शुण्ठी-विड़ङ्गामलकानि च।
पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक् पत्रं मुस्तमेव च॥ २५॥
एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत्।
त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा॥ २६॥
मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रप्रमाणतः।
एकैकं भक्षयेत् प्रातः शीतञ्चानु पिबेज्जलम्॥ २७॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते।
पानाहारविहारेषु भवेन्नियन्त्रणः सदा॥ २८॥
विषमज्वरमन्दाग्नि-पाण्डुकासभगन्दरान्।
दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शो-गलगण्डभ्रमोदरान्॥ २९॥
विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान्।
वातरोगांस्तथाऽऽध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम्॥ ३०॥
पृष्ठपार्श्वोरुजघन-जङ्घोदररुजं जयेत्।
सततं शीलनादेषां पलितानि प्रणाशयेत्॥
अभया-मोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः॥ ३१॥

विरेचकपानानन्तरं कर्त्तव्यनिर्देशः।—

पीत्वा विरेचनं शीत-जलैः संसिच्य चक्षुषी।
सुगन्धं किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद्धरम्॥ ३२॥
निवातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा।
शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः॥ ३३॥

सम्यक्वमनविरेचनयोः लक्षणम्।—

बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा व्रजेत्।
रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो व्रजेत्॥ ३४॥

विरेचनायोगस्य लक्षणम् ।—

दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धत्वं कुक्षिशूलता ।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम् ॥
विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते ॥ ३५ ॥

विरेचनायोगस्य चिकित्सा ।—

तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा संस्नेह्य रेचयेत् ।
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत् ॥ ३६ ॥

विरेचनातियोगस्य लक्षणम् ।—

विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च ।
शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसन्निभम् ॥
मेदोनिभं जलाभासं रक्तं वाऽपि विरिच्यते ॥ ३७ ॥

विरेचनातियोगस्य चिकित्सा ।—

तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ।
मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु ॥ ३८ ॥
सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ।
पिष्ट्वा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ॥ ३९ ॥
अजाक्षीरं रसं वाऽपि वैष्किरं हारिणं तथा ।
शालिभिः षष्टिकैः स्वल्पं मसूरैर्वाऽपि भोजयेत् ॥
शीतैः सङ्ग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्य्यात् सङ्ग्रहणं भिषक् ॥ ४० ॥

सम्यक् विरिक्तस्य लक्षणं तत्र कर्त्तव्यञ्च ।—

लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ।
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ॥ ४१ ॥

विरेचनस्य गुणाः ।—

इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादं वह्निदीपनम् ।
धातुस्थैर्य्यं वयःस्थैर्य्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥ ४२ ॥

विरिक्तस्य अपथ्यम्।—

प्रवातसेवा शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम्।
व्यायामं मैथुनञ्चैव न सेवेत विरेचितः॥ ४३॥

विरिक्तस्य पथ्यम्।—

शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत् कृताम्।
जङ्गालविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम्॥ ४४॥

सम्यक् विरेचनाभावे कर्त्तव्यान्तरम्।—

(विरेकाद्यौषधे पीते सम्यक् यो न विरिच्यते।
पिबेदुष्णाम्बुना तत्र सैन्धवं दोषशान्तये॥)

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम् उत्तरखण्डे विरेचनविधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

पञ्चमोऽध्यायः।

अथ वस्तिविधिः।—

वस्तेर्द्वैविध्यं निरुक्तिश्च।—

वस्तिर्द्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः॥ १॥

द्विविधवस्तेर्लक्षणम्।—

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः।
कषाय-क्षीर-तैलैर्यो निरूहः स निगद्यते॥ २॥

त्रिविधवस्तेः कर्मविधिः।—

तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते।
पूर्वमेव ततो वस्तिर्निरूहाख्यो भविष्यति॥
निरूहादुत्तरश्चैव वस्तिः स्यादुत्तराभिधः॥ ३॥

अनुवासनस्य भेदः भेदस्य तस्य मात्रा च ।—

अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ।
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्द्धोऽपि वा भवेत् ॥ ४ ॥

अनुवासनार्हाः ।—

अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ॥ ५ ॥

अनुवासनानर्हाः ।—

नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ।
नास्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृट्युताः ॥
शोकमूर्च्छारुचिभय-श्वासकासक्षयातुराः ॥ ६ ॥

वस्तिनेत्रप्रस्तुतविधिः ।—

नेत्रं कार्य्यं सुवर्णादि-धातुभिर्वृक्षवेणुभिः ।
नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥ ७ ॥
एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावन्मानं * स्यात्तु दशाङ्गुलम् ॥ ८ ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ।
मुद्गच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसन्निभम् ॥ ९ ॥
यथासङ्ख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् ।
आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ॥ १० ॥
कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम् ।
तन्मूले कर्णिके द्वे च † कार्य्ये भागाच्चतुर्थकात् ॥ ११ ॥
योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः ।
मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ॥ १२ ॥
मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदलाभे च चर्मजः ।
कषायरक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥ १३ ॥

---

* "स्यादष्टसम्मितम्" इति क्वचित् पाठः ।

† "कार्य्ये भागाच्चतुर्थकात्" इत्यत्र "एका चाद्ये चतुर्थकात्" इति पाठो युक्तः "स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे" इति चरकपाठदर्शनात् ।

अथ वस्तिनेत्रप्रस्तुतविधिः।—

अणवस्तेषु नेत्रं स्यात्कुद्दालमष्टाङ्गुलोन्मितम्।
मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्ष-नलिकापरिणाहि च ॥ १४ ॥

वस्तिप्रयोगस्य गुणाः।—

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः।
कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥ १५ ॥

ऋतुभेदे स्नेहवस्तिप्रयोगस्य कालः।—

दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते।
ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ॥ १६ ॥

स्नेहवस्तिप्रयोगे भोजनविधिः।—

न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वाऽनुवासयेत्।
मदं मूर्च्छाञ्च जनयेद्द्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥
रूक्षं भुक्तवतो ह्यन्नं बलं वर्णञ्च हापयेत् ॥ १७ ॥

प्रयोगातियोगयुक्तवस्तेः निष्फलता।—

हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्य्यकरौ स्मृतौ।
अतिमात्रौ तथाऽऽनाह-क्लमातीसारकारकौ ॥ १८ ॥

उत्तमादिभेदेन वस्तिमात्रा।—

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः।
पलैकार्द्धेन हीनस्य युक्ता मात्राऽनुवासने ॥ १९ ॥

अनुवासने प्रक्षेप्यद्रव्यस्य उत्तमादिभेदेन मात्रा।—

शताह्वासैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम्।
तन्मात्रोत्तममध्यान्त्या षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥ २० ॥

अनुवासनप्रयोगविधिः।—

विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च।
भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ २१ ॥

अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः ।
भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ॥ २२ ॥
उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ॥ २३ ॥
कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ।
बद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत् ॥ २४ ॥
पीड़येद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ।
जृम्भाकासक्षवाद्यांश्च वस्तिकाले न कारयेत् ॥ २५ ॥
त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीड़ने ।
ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ॥ २६ ॥
जानुमण्डलमावेष्ट्य कुर्य्याच्छोटिकया युतम् ।
एका मात्रा भवेदेषा सर्वत्रैष विनिश्चयः ॥ २७ ॥
प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथा वीर्य्यं प्रसर्पति ।
ताड़येत्तलयोरेनं त्रीन् वारांश्च शनैः शनैः ॥ २८ ॥
स्फिचोश्चैवं ततः श्रोणीं शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः ।
जाते विधाने तु ततः कुर्य्यान्निद्रां यथासुखम् ॥ २९ ॥

सम्यगनुवासितस्य लक्षणम् ।—

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै ।
उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ ३० ॥

स्नेहे प्रत्यागते कर्त्तव्यनिर्देशः ।—

जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥ ३१ ॥

अनुवासनव्यापत्तौ चिकित्सा ।—

अनुवासिताय दातव्यमितरेऽह्नि सुखोदकम् ।
धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥ ३२ ॥

वस्तिदानस्य सङ्ख्यानिर्देशः ।—

अनेन विधिना षड् वा सप्त वाऽष्टौ नवापि वा ।

विधेया वस्तयस्तेषामन्तरा तु निरूहणम् ॥ २३ ॥

अष्टादशवारदत्तवस्तेः प्रत्येकस्य फलम्।—

(दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेत् वस्तिवङ्क्षणौ।
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत् ॥
बलं वर्णञ्च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः।
चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजौ ॥
षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च।
अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जानञ्च यथाक्रमम् ॥
एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ॥
अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते।
स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवेस्तुल्योऽमरप्रभः ॥
रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने।
दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषामग्न्याबाधभयात्त्र्यहात् ॥
स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां सर्वकालमनत्ययः।
तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते ॥)

अनुवासनस्नेहे सद्यः प्रत्यागते पुनर्दानविधिः।—

अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः।
तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति ॥ २४ ॥

स्नेहे अनागते दोषनिर्देशः चिकित्सा च।—

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः।
तदा शैथिल्यमाध्मानं शूलं श्वासश्च जायते ॥ २५ ॥
पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम्।
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्ता फलवर्त्तिर्हिता तथा ॥ २६ ॥
यथाऽनुलोमनं वायुर्मलं स्नेहश्च जायते।
तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते ॥ २७ ॥

स्नेहे अनागतेऽपि अनुपद्रवे कर्त्तव्यनिर्देशः।—

यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः।
सर्व्वोऽल्पो वाऽऽवृतो रौच्यादुपेच्यः स विजानता ॥ ३८ ॥

अनायते स्नेहे कर्त्तव्यनिर्देशः।—

अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत्।
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ३९ ॥

अनुवासनार्थं गुडूच्यादि तैलम्।—

गुडूच्येरण्डपूतीक-भार्गीवृषकरोहिषम्।
शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥ ४० ॥
यवमाषातसीकोल-कुलत्थान् प्रसृतोन्मितान्।
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥ ४१ ॥
पचेत्तैलाढकं पिष्टैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः।
अनुवासनमेतद्धि सर्व्ववातविकारनुत् ॥ ४२ ॥

वस्तिव्यापदः सङ्ख्या।—

षट्सप्ततिव्यापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्मणा।
दूषिताः समुदायेन तास्चिकित्स्यास्तु सुश्रुतात् ॥ ४३ ॥

अनुवासने पथ्यविधिः।—

पानाहारविहाराश्च परिहाराश्च कृत्स्नशः।
स्नेहपानसमाः कार्य्या नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ४४ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे वस्तिविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ निरूहवस्तिविधिः ।—

कारणभेदेन निरूहस्य भेदोक्तिः ।—

निरूहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ १ ॥

निरूहस्य पर्य्यायः निरुक्तिश्च ।—

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
स्वस्थानस्थापनाद्दोष-धातूनां स्थापनं मतम् ॥ २ ॥

निरूहस्य प्रमाणादिमात्रा ।—

निरूहस्य प्रमाणञ्च प्रस्थं पादोत्तरं परम् ।
मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनञ्च कुड़वास्त्रयः ॥ ३ ॥

निरूहानर्हाः ।—

अतिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषौ क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।
आध्मानच्छर्द्दिहिक्कार्शः-कासश्वासप्रपीड़ितः ॥ ४ ॥
गुदशोफातिसारार्त्तो विसूचीकुष्ठसंयुतः ।
गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्यश्च जलोदरी ॥ ५ ॥

निरूहार्हाः ।—

वातव्याधावुदावर्त्ते वातासृग्विषमज्वरे ।
मूर्च्छातृष्णोदरानाह-मूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥ ६ ॥
वृद्ध्यसृग्दरमन्दाग्नि-प्रमेहेषु निरूहणम् ।
शूलेऽम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ॥ ७ ॥

निरूहस्य स्थानकालावस्थानिर्देशः ।—

उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं स्निग्धस्विन्नमभोजितम् ।
मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥ ८ ॥

निरूहदानविधिः।—

स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्य्यान्निरूहणम्।
जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटुकासनः॥ ९॥
तिष्ठेन्मुहूर्त्तमात्रन्तु निरूहागमनेच्छया।
अनायातं मुहूर्त्तन्तु निरूहं शोधनैर्हरेत्॥
निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसैन्धवैः॥ १०॥

सम्यक् निरूढ़स्य लक्षणम्।—

यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः।
लाघवञ्चोपजायेत सुनिरूढ़ं तमादिशेत्॥ ११॥

असम्यक् निरूढ़स्य लक्षणम्।—

यस्य स्याद्वस्तिरल्पाल्प-वेगो हीनमलानिलः।
मूर्च्छार्त्तिजाड्यारुचिमान् दुर्निरूढ़ं तमादिशेत्॥ १२॥

निरूहस्य अनुवासनवत् दत्तानिर्देशः।—

अनेन विधिना युञ्ज्यान्निरूहं † वस्तिदानवत्।
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम्॥ १३॥

निरूढ़े दोषभेदेन भोजनादिविधिः।—

पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात्।
निरूढ़ं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत्॥ १४॥

सुकुमारादौ तीक्ष्णवस्तिदाने दोषनिर्देशः।—

सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः।
वस्तिस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु तेषां हन्याद्बलायुषी॥ १५॥

वस्तिदानक्रमः।—

दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः।
पश्चात् संशमनीयञ्च दद्याद्वस्तिं विचक्षणः॥ १६॥

"मूर्च्छार्त्ति" इत्यत्र "मूत्रार्त्ति" इति क्वचित् पाठः।

† वस्तिदानवित इति पाठान्तरं साधु। एतच्छ्लोकानन्तरं "स्नेहवस्तिरेकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह। कषायकटुमूत्राढ्याः कफे त्रीणाभयो हिताः॥" इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

उत्क्लेशनवर्त्ति:।—

एरण्डबीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा।
हबुषाफलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशन: स्मृत:॥ १७॥

दोषहरवर्त्ति:।—

शताह्वा मधुकं विल्वं कौटजं फलमेव च।
सकाञ्जिक: सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरो मत:॥ १८॥

संशमनवस्ति:।—

प्रियङ्गुर्मधुकं मुस्तं तथैव च रसाञ्जनम्।
सक्षीर: शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमन: स्मृत:॥॥ १९॥

संशोधनवस्ति:।—

शोधनद्रव्यनि:क्वाथैस्तत्कल्कै: स्नेहसैन्धवै:।
युक्तया खजेन मथिता वस्तय: शोधना: स्मृता:॥ २०॥

लेखनवर्त्ति:।—

त्रिफलाक्वाथगोमूत्र-क्षौद्रक्षारसमायुता:।
ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखना: स्मृता:॥ २१॥

वृंहणवस्ति:।—

वृंहणद्रव्यनिष्क्वाथा: कल्कैर्मधुरकैर्युता:।
सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो वृंहणा: स्मृता:॥ २२॥

पिच्छिलवस्ति:।—

बदर्य्यैरावती-शेलु-शाल्मली-धन्वनागरा:।
क्षीरसिद्धा: क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिता:॥ २३॥
अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणै:।
मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता॥ २४॥

निरूहोपयोगिद्रव्याणां परिमाणविधि:।—

दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुन: प्रसृतिद्वयम्।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतित्रयम्॥ २५॥
एकीभूते तत: स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत्।
सम्मूर्च्छिते कषायन्तु चतु:प्रसृतिसम्मितम्॥

क्षिप्त्वा विमथ्य दद्याच्च निरूहं कुशलो भिषक् ॥ २६ ॥

निरूहे दोषभेदेन क्षौद्रस्नेहयोर्मात्राभेदः ।—

वाते चतुष्पलं क्षौद्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ।
पित्ते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात् पलत्रयम् ॥
कफे च षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत् स्नेहं चतुष्पलम् ॥ २७ ॥

माधुतैलिकवस्तिः ।—

एरण्डक्वाथतुल्यांशं मधु तैलं पलांशकम् ।
शतपुष्पापलार्द्धेन सैन्धवार्द्धेन संयुतम् ॥ २८ ॥
मधुतैलकसंज्ञोऽयं वस्तिः खजविलोडितः ।
मेदोगुल्मक्रिमिप्लीह-मलोदावर्त्तनाशनः ॥
बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृंहणः ॥ २९ ॥

यापनावस्तिः ।—

क्षौद्राज्य-क्षीर-तैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।
हवुषासैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्यात् यापनः परः ॥ ३० ॥

युक्तरथवस्तिः ।—

एरण्डमूलनिष्क्वाथो मधु तैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३१ ॥

सिद्धवस्तिः ।—

पञ्चमूलस्य निष्क्वाथस्तैलं मागधिका मधु ।
ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३२ ॥

निरूहे पथ्यापथ्यविधिः ।—

स्नानमुष्णोदकैः कुर्य्यात् दिवा स्वप्नमजीर्णताम् ।
वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत् स्नेहवस्तिवत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे निरूहवस्तिविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथ उत्तरवस्तिविधिः ।—

उत्तरवस्त्यर्थं नेत्रस्वरूपम् ।—

अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।
द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ॥
मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपसन्निभम् ॥ १ ॥

वयोभेदेन देयस्नेहस्य मात्रानिर्देशः ।—

पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिकी ।
तदूर्द्धं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ २ ॥

उत्तरवस्तिप्रयोगविधिः ।—

अथास्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः ।
स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥ ३ ॥
स्निग्धया मेढ्रमार्गं च ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेढ्ररन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ॥ ४ ॥
ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रञ्च निर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ ५ ॥

स्त्रीणां नेत्रस्वरूपम् ।—

स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूल-नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ।
मुद्गप्रवेशयोग्यञ्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ॥ ६ ॥

बालानां नेत्रस्वरूपम् ।—

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।
शनैर्निष्कम्प्यमाधेयं सूक्ष्मनेत्रं विचक्षणैः ॥ ७ ॥

स्त्रीबालयोर्दैर्घ्यस्नेहस्य मात्रानिर्देशः ।—

योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी ।
मूत्रमार्गे पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्षिकी ॥ ८ ॥

स्त्रीषु वस्तिप्रयोगविधिः ।—

उत्तानायै स्त्रियै दद्यादूर्द्धजान्वै विचक्षणः ॥ ९ ॥
अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते ।
भूयो वस्तिं निदध्याच्च संयुक्तं शोधनैर्गणैः ॥ १० ॥
फलवर्त्तिं निदध्याद्वा योनिमार्गे दृढ़ां भिषक् ।
सूत्रैः (?) विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ॥ ११ ॥

वस्तिदाहे प्रतीकारः ।—

दह्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विशारदः ।
क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥ १२ ॥

उत्तरवस्तेर्गुणः ।—

वस्तिः शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्त्तवजां रुजम् ।
हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ॥ १३ ॥

अतिदेशेन उत्तरवस्तेः लिङ्गादिनिर्देशः ।—

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च ।
वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवास्तिना ॥ १४ ॥

फलवर्त्तेः स्वरूपं प्रयोगविधिश्च ।—

घृताभ्यक्ता गुदे क्षेप्या श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
मलप्रवर्त्तनी वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ १५ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे उत्तरवस्तिविधिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ नस्यविधिः । —

नस्यस्य निरुक्तिः पर्य्यायश्च ।—

नस्यं तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।
नावनं नस्यकर्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥ १ ॥

द्विविधं नस्यं तयोः कार्य्यञ्च ।—

नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥ २ ॥

नस्यप्रयोगस्य अवस्था कालश्च ।—

कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्णके ।
दिने तु गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ ३ ॥

नस्यानर्हाः ।—

नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्दिने चापतर्पिते ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥ ४ ॥

अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ ॥
वेगावरोधी स्नातश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ॥ ५ ॥

नस्यार्ह-वयोनिर्देशः ।—

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ।
अशीतिवर्षादूर्द्ध्वञ्च नावनं नैव दीयते ॥ ६ ॥

वैरेचननस्यस्य द्रव्यनिर्देशः ।—

अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ।
तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथे रसैस्तथा ॥ ७ ॥

वैरेचननस्यस्य मात्रानिर्देशः ।—

नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः ।
प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्त्यमात्रया ॥ ८ ॥

नस्यार्हद्रव्याणां परिमाणम् ।—

नस्यकर्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ।
हिङ्गु स्यात् यवमात्रन्तु माषैकं सैन्धवं मतम् ॥ ९ ॥
क्षीरञ्चैवाष्टशाणं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकम् ।
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥ १० ॥

वैरेचननस्यस्य द्वौ भेदौ ।—

अवपीड़प्रधमनौ द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ।
शिरोविरेचनस्यात्र तौ तु देयौ यथायथम् ॥ ११ ॥

अवपीड़स्य स्वरूपम् ।—

कल्कीकृतादौषधात् यः पीड़ितो निःसृतो रसः ।
सोऽवपीड़ः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥ १२ ॥

प्रधमनस्य स्वरूपम् ।—

षड़ङ्गुला द्विवक्त्रा या नाड़ी चूर्णं तया धमेत् ।
तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्र-वातैः प्रधमनं हि तत् ॥ १३ ॥

वैरेचननस्यार्हरोगाः ।—

ऊर्द्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसङ्क्षये ।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥
शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ॥ १४ ॥

स्नेहनस्यार्हाः ।—

भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥ १५ ॥

अवपीड़नस्यार्हाः ।—

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीड़नम् ॥ १६ ॥

प्रधमननस्यमार्गः ।—

अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
चूर्णं प्रधमनं धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥ १७ ॥

गुडादि-पिप्पल्यादिनस्ये ।—

नस्यं स्यात् गुड़शुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन वा ।
जलपिष्टेन तेनाक्षि-कर्णनासाशिरोगदाः ॥
मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ॥ १८ ॥

संज्ञाप्रबोधने मधूकसारादिनस्यम् ।—

मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।
नस्यं कोष्णजले पिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥
अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥ १९ ॥

तन्द्रायां सैन्धवादिनस्यम् ।—

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ २० ॥

तन्द्रायां भावितसैन्धवादिनस्यम् ।—

रोहितमत्स्यपित्तेन भावितं सैन्धवं वचा ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी कक्कोलं लशुनं पुरम् ॥
कट्फलश्चेति तच्चूर्णं देयं प्रधमनं बुधैः ॥ २१ ॥

स्नेहननस्यस्य भेदद्वयनिर्देशः ।—

अथ स्नेहननस्यस्य कल्पना कथ्यतेऽधुना ।
मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहने मतौ ॥ २२ ॥

स्नेहनभेदमर्शस्य मात्रानिर्देशः ।—

मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः ।
मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता स्मृता ॥ २३ ॥
एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः ।
मर्शस्य द्वित्रिवेलं वा वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ २४ ॥

नस्यप्रयोगस्य अवधिनिर्देशः ।—

एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ।
त्र्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितम् ॥ २५ ॥

नस्यप्रयोगे विविधव्यापन्निर्देशः ।—

नस्ये शिरोविरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।
दोषोत्क्लेशात् क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥ २६

नस्यव्यापदः चिकित्सा ।—

दोषोत्क्लेशनिमित्तासु युञ्ज्यात् * वमनशोधनम् ।
अथ क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं हितम् ॥ २७ ॥

स्नेहननस्यार्हरोगाः ।—

शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदके ।
दन्तरोगे बले क्षीणे मन्याबाहुंसजे गदे ॥ २८ ॥
मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा ।
अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने ॥
युज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ॥ २९ ॥

सूर्य्यावर्त्तादौ कुङ्कुमादिनस्यम् ।—

सशर्करं पयःपिष्टं भृष्टमाज्येन कुङ्कुमम् ।
नस्यप्रयोगतो हन्याद्वातरक्तभवा रुजः ॥
भ्रूशङ्खाक्षिशिरःकर्ण-सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकाम् ॥ ३० ॥

सूर्य्यावर्त्तादौ अणुतैलादिनस्यम् ।—

नस्यं स्यादणुतैलेन तथा नारायणेन वा ।
माषादिना वा सर्पिर्भिस्तत्तद्भेषजसाधितैः ॥ ३१ ॥

दोषभेदेन नस्ये स्नेहभेदनिर्देशः ।—

तैलं कफे स्यात् वाते च केवले पवने वसाम् ।

* सुश्रुते "वमनशोधनम्" इति पाठः, स च युक्तः ।

दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव च ॥ ३२ ॥

पक्षाघातादौ मात्रादिनस्यम्।—

माषाऽऽत्मगुप्तारास्नाभिर्बलारुबुकरोहिषैः।
कृतोऽश्वगन्धया क्वाथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥ ३३ ॥
कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पनम्।
जयेदर्दितवातञ्च मन्यास्तम्भावबाहुकौ ॥ ३४ ॥

प्रतिमर्शस्य मात्रानिर्देशः।—

प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्विद्विविन्दुमिता मता।
प्रत्येकशो नस्तकयोः स्नेहेनेति विनिश्चितम् ॥ ३५ ॥

विन्दुमात्रायाः परिमाणनिर्देशः।—

स्नेहे पर्व्वद्वयं यावन्निमग्ना चोद्धृता ततः।
तर्जनीयं स्रवेद्बिन्दुं सा मात्रा विन्दुसंज्ञिता ॥ ३६ ॥

मर्शनस्ये शाणस्य परिमाणनिर्देशः।—

एवंविधैर्विन्दुसंज्ञैरष्टभिः शाण उच्यते।
स देयो मर्शनस्ये तु प्रतिमर्शो द्विविन्दुकः ॥ ३७ ॥

प्रतिमर्शनस्यस्य कालः।—

समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश।
प्रभाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा ॥ ३८ ॥
व्यायामाध्वव्यवायान्ते विण्मूत्रान्तेऽञ्जने कृते।
कवलान्ते भोजनान्ते दिवा सुप्तोत्थिते तथा ॥
वमनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ॥ ३९ ॥

प्रतिमर्शस्य मात्रान्तरनिर्देशः।—

ईषदुच्छिङ्कनात् स्नेहो यदा वक्त्रं प्रपद्यते।
नस्ये निषिक्तं तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥
उच्छिन्दन्न पिबेच्चैतन्निष्ठीवेन्मुखमागतम् ॥ ४० ॥

प्रतिमर्शस्य गुणाः ।—

क्षीणे तृष्णास्यशोषार्त्ते बाले वृद्धे च युज्यते ।
प्रतिमर्शेन शाम्यन्ति रोगाश्चैवोर्द्ध्वजत्रुजाः ॥
वलीपलितनाशश्च बलमिन्द्रियजं भवेत् ॥ ४१ ॥

पलिते स्नेहनस्यानि ।—

विभीतनिम्बगाम्भारी शिवा शेलुश्च काकिनी ।
एकैकतैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

नस्यप्रयोगविधिः ।—

अथ नस्यविधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे ।
देशे वातरजोमुक्ते कृतदन्तनिघर्षणम् ॥ ४३ ॥
विशुद्धं धूमपानेन स्विन्नभालगलं तथा ।
उत्तानशायिनं किञ्चित् प्रलम्बशिरसं नरम् ॥ ४४ ॥
आस्तीर्णहस्तपादञ्च वस्त्राच्छादितलोचनम् ।
समुन्नमितनासाग्रं वैद्यो नस्येन योजयेत् ॥ ४५ ॥
कोष्णमच्छिन्नधारञ्च हेमतारादिशुक्तिभिः ।
शुक्त्या वा पत्रशुक्त्या वा प्लोतैर्वा नस्यमाचरेत् ॥ ४६ ॥
नस्येष्वासिच्यमानेषु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
न कुप्येन्न प्रभाषेत नोच्छिङ्क्षेन्न हसेत्तथा ॥ ४७ ॥
एतैर्हि विहतः स्नेहो नैवान्तः सम्प्रपद्यते ।
ततः कासप्रतिश्याय-शिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥ ४८ ॥
शृङ्गाटकमभिप्राप्य स्थापयेन्न गिलेद्द्रवम् ।
पञ्च सप्त दशैव स्युर्मात्रा नस्यस्य धारणे ॥ ४९ ॥
उपविश्याथ निष्ठीवेन्नासावक्त्रगतं द्रवम् ।
वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां निष्ठीवेत् सम्मुखे न हि ॥ ५० ॥

नस्यग्रहणानन्तरम् आचारनिर्देशः ।—

पीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोधञ्च सन्त्यजेत् ।

शयीत निद्रां त्यक्त्वा च प्रोत्तानो वाक्शतं नरः॥
तथा वैरेचनस्यान्ते धूमो वा कवलो हितः॥ ५१॥

नस्ये सम्यग्योगायोगातियोगनिर्देशः।—

नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः।
शुद्धिहीनातियोगानि विशेषाच्छास्त्रचिन्तकैः॥ ५२॥

नस्ये सम्यग्योगलक्षणम्।—

लाघवं मनसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिसङ्क्षयः।
चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम्॥ ५३॥

नस्ये हीनयोगलक्षणम्।—

कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्रवः।
मूर्ध्नि हीनविशुद्धेस्तु लक्षणं परिकीर्त्तितम्॥ ५४॥

नस्ये अतियोगलक्षणम्।—

मस्तुलुङ्गागमो वात-वृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः।
शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते॥ ५५॥

नस्ये हीनातिसम्यग्योगे क्रियासूत्रम्।—

हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत्।
सम्यक् विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्ये निषेचयेत्॥ ५६॥

नस्यातियोगे लक्षणान्तरं चिकित्सान्तरञ्च।—

कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः।
लक्षणं तदतिस्निग्धे तत्र रूक्षं प्रदापयेत्॥
भोजयेच्चानभिष्यन्दि तच्चाचारिकमादिशेत्॥ ५७॥

पञ्चकर्मणां संज्ञानिर्देशः।—

वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम्।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः॥ ५८॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायामुत्तरखण्डे नस्यविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

नवमोऽध्यायः।

अथ धूमपानविधिः। —

षड्‌विधधूमानां नामनिर्देशः। —

धूमस्तु षड्‌विधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा।
रेचनः कासहा चैव वामनो * व्रणधूपनः॥ १॥

शमनादिविषयाणां पर्य्यायकथनम्। —

शमनस्य तु पर्य्यायौ मध्यः प्रायोगिकस्तथा।
बृंहणस्यापि पर्य्यायौ † स्नैहिको मृदुरेव च॥
रेचनस्यापि पर्य्यायौ शोधनस्तीक्ष्ण एव च॥ २॥

धूमपानानर्हाः। —

अधूमार्हाश्च खल्वेते श्रान्तो भीतश्च दुःखितः।
दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च रात्रौ जागरितस्तथा॥ ३॥
पिपासितश्च दाहार्त्तस्तालुशोषी तथोदरी।
शिरोऽभितापी तिमिरी छर्द्याध्मानप्रपीड़ितः॥ ४॥
क्षतोरस्कः प्रमेहार्त्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी।
रूक्षः क्षीणोऽभ्यवहृत-क्षीरक्षौद्रघृतासवः॥
भुक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा॥ ५॥

अविधिपीतधूमस्य दोषनिर्देशः प्रतीकारनिर्देशश्च। —

अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्य्यादुपद्रवान्।
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम्॥ ६॥
सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा।
मधुराम्लौ रसौ वाऽपि ‡ वमनाय प्रदापयेत्॥ ७॥

धूमयोग्यवयोनिर्देशः। —

धूमस्तु द्वादशाद्वर्षात् ग्राह्यतेऽशीतिकाश्च च॥ ८॥

---

* "व्रणधूपनः" इति पाठान्तरम्।

† "स्नैहिकः" इत्यत्र "स्नेहनः" इति पाठान्तरम्।

‡ "वमनाय" इत्यत्र "शमनाय" इति पाठान्तरम्।

सम्यग्युक्तस्य धूमस्य गुणाः ।—

कासश्वासप्रतिश्यायान्मन्याहनुशिरोरुजः ।
वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ॥ ९ ॥
धूमप्रयोगात् पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ १० ॥

सामान्यतो धूमनेत्रस्य स्वरूपनिर्देशः ।—

धूमनाड़ी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्विका ।
कनिष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमान्तरा ॥ ११ ॥

धूमनेत्रस्य शमनादिविशेषतः स्वरूपनिर्देशः ।—

धूमनाड़ी भवेद्दीर्घा शमने रोगिणोऽङ्गुलैः ।
चत्वारिंशन्मितैस्तद्वद्द्वात्रिंशद्भिर्मृदौ मता ॥ १२ ॥
तीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः कासघ्नो षोड़शोन्मितैः ।
दशाङ्गुलैर्वामनीये तथा स्यात् व्रणनाड़िका ॥
कलायमण्डलस्थूला कुलत्थागमरन्ध्रका ॥ १३ ॥

धूमवर्त्तिविधिः धूमपानविधिश्च ।—

अथैषिकां प्रलिम्पेच्च सुश्लक्ष्णां द्वादशाङ्गुलाम् ।
धूमद्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टाङ्गुलः स्मृतः ॥ १४ ॥
कल्कं कर्षमितं लिप्त्वा छायाशुष्कञ्च कारयेत् ।
ईषिकामपनीयाथ स्नेहाक्तां वर्त्तिमादरात् ॥ १५ ॥
अङ्गारैर्दीपितां कृत्वा धृत्वा नेत्रस्य रन्ध्रके ।
वदनेन पिबेद्धूमं वदनेनैव सन्त्यजेत् ।
नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत् सुधीः ॥ १६ ॥

व्रणधूपनविधिः ।—

शरावसम्पुटे क्षिप्त्वा कल्कमङ्गारदीपितम् ।
छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ॥ १७ ॥

शमनादिधूमानां पृथक् द्रव्यनिर्देश: ।—

एलादिकल्कं शमने स्निग्धं सर्जरसं मृदौ ।
रेचने तीक्ष्णकल्कश्च कासघ्ने क्षुद्रिकोषणम् ॥ १८ ॥
वामने स्नायुचर्माद्यं दद्यात्तु मस्य पानकम् ।
व्रणे निम्बवचाद्यैश्च धूपनं सम्प्रशस्यते ॥ १९ ॥

बालग्रहादौ अपराजितो धूप: ।—

अन्येऽपि धूमा गेहेषु कर्त्तव्या रोगशान्तये ।
मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ २० ॥
मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससम्भवम् ।
छागरोमाहिनिर्मोकं विष्ठा वैड़ालिकी तथा ॥ २१ ॥
गजदन्तश्च तच्चूर्णं किञ्चिद्धृतविमिश्रितम् ।
गेहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बालग्रहान् जयेत् ॥
पिशाचान् राक्षसान् जित्वा सर्वज्वरहरं भवेत् ॥ २२ ॥

धूमप्रयोगे अपथ्यनिर्देश: धूमनेत्रस्य उपादाननिर्देशश्च ।—

परिहारस्तु धूमेषु कार्य्यो रेचननस्यवत् ।
नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशादिजान्यपि ॥ २३ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे धूमपानविधिर्नाम नवमोऽध्याय: ॥ ९ ॥

दशमोऽध्याय: ।

अथ गण्डूषकवलप्रतिसारणविधि: । —

चतुर्विधगण्डूषकवलयो: नामनिर्देश: ।—

चतुर्विध: स्याद्गण्डूष: स्नैहिक: शमनस्तथा ।
शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तद्विध: ॥ १ ॥

दोषभेदेन तेषां प्रयोगनिर्देशः द्रव्यनिर्देशश्च।—

स्निग्धैस्तु स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः।
पित्ते कट्वम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे॥ २॥
कषायतिक्तमधुरैः कट्वुष्णो रोपणो व्रणे।
चतुष्प्रकारो गण्डूषः कवलश्चापि कीर्त्तितः॥ ३॥

गण्डूषकवलयोर्भेदः।—

असञ्चारी मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलश्चरः।
तत्र द्रवेण गण्डूषः कल्केन कवलः स्मृतः॥ ४॥

गण्डूषकवलयोः द्रव्याणां परिमाणनिर्देशः।—

दद्याद्द्रवेषु चूर्णञ्च गण्डूषे कोलमात्रकम्।
कर्षप्रमाणः कल्कश्च दीयते कवले बुधैः॥ ५॥

गण्डूषकवलयोः वयोनिर्देशः।—

धार्य्यन्ते पञ्चमाद्वर्षाद्गण्डूषकवलादयः॥ ६॥

गण्डूषस्य कतिवारकर्त्तव्यतानिर्देशः।—

† गण्डूषान्तःस्थितः कुर्य्यात् स्विन्नभालगलादिकः।
मनुष्यस्त्रींस्तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनात्॥ ७॥
कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत्।
नेत्रघ्राणस्रुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम्॥ ८॥

स्नैहिकगण्डूषस्य द्रव्यम्।—

तिलकल्कोदकं क्षीरं स्नेहो वा स्नैहिके हितः॥ ९॥

हनुवक्त्रदाहे गण्डूषः।—

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च।
सक्षौद्रो हनुवक्त्रस्थो गण्डूषो दाहनाशनः॥ १०॥

"स्निग्धैः" इत्यत्र "स्निग्धाद्यैः" "उष्णैः" इत्यत्र "रूक्षोष्णैः" "कट्वम्ल" इत्यत्र "कट्वुष्णैः" इति सुश्रुते पाठभेदाः।

"गण्डूषान्तःस्थितः" इत्यत्र "गण्डूषान् सुस्थितः" इति पाठः साधुः।

मुखव्रणादौ गण्डूषः।—

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे व्रणान्।
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम्॥ ११ ॥

विषादौ दन्तचाले च गण्डूषौ।—

विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्य्यं पयोऽथवा।
तैलसैन्धवगण्डूषा दन्तचाले प्रशस्यते॥ १२ ॥

मुखशोषे कफे च गण्डूषौ।—

शोषं मुखस्य वैरस्यं गण्डूषः काञ्जिको जयेत्।
सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः॥ १३ ॥

कफे रक्तपित्ते च गण्डूषः।—

त्रिफलामधुगण्डूषः कफासृक्पित्तनाशनः॥ १४ ॥

मुखपाके गण्डूषः।—

दार्वी गुडूची त्रिफला द्राक्षा जात्याश्च पल्लवाः।
यवासश्चेति तत्क्वाथः षष्ठांशक्षौद्रसंयुतः॥
शीतो मुखे धृतो हन्यान्मुखपाकं त्रिदोषजम्॥ १५ ॥

कवलप्रतिसारणयोर्द्रव्यनिर्देशः।—

यस्यौषधस्य गण्डूषस्तस्यैव प्रतिसारणम्।
कवलश्चापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलैर्नरैः॥ १६ ॥

मुखजाड्यादौ कवलः।—

केशरं मातुलुङ्गस्य सैन्धवौषणसंयुतम्।
हन्यात् कवलतो जाड्यमरुचिं कफवातजाम्॥ १७ ॥

प्रतिसारणस्य त्रैविध्यनिर्देशः।—

कल्कोऽवलेहश्चूर्णञ्च त्रिविधं प्रतिसारणम्।
अङ्गुल्यग्रप्रणीतञ्च यथास्वं मुखरोगिणाम्॥ १८ ॥

दन्तमूलात् रक्तस्रावादौ कुष्ठादिप्रतिसारणम्।—

कुष्ठं दार्वी समङ्गा च पाठा तिक्ता च पीतिका।

तेजनी मुस्तलोध्रे च चूर्णं स्यात् प्रतिसारणम् ॥
रक्तस्रुतिं दन्तपीड़ां शोथं दाहञ्च नाशयेत् ॥ १९ ॥

हीनातियोगयुक्तगण्डूषादिलक्षणम् ।—

हीनयोगात् कफोत्क्लेशो रसाज्ञानारुची तथा ।
अतियोगात् मुखे पाकः शोषस्तृष्णा क्लमो भवेत् ॥ २० ॥

सम्यग्योगयुक्तगण्डूषादिलक्षणम् ।—

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।
इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे शुद्धिलक्षणम् ॥ २१ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे गण्डूषकवलप्रतिसारणविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथ प्रलेपमूर्द्धतैलकर्णपूरणविधिः ।—

प्रलेपस्य पर्य्याया भेदश्च ।—

आलेपस्य च नामानि लिप्तो लेपश्च लेपनम् ।
दोषघ्नो विषघ्ना वर्ण्यो मुखलेपस्त्रिधा मतः ॥ १ ॥

लेपस्य प्रमाणनिर्देशः आर्द्रशुष्कयोः गुणनिर्देशश्च ।—

त्रिप्रमाणश्चतुर्भाग-त्रिभागार्द्धाङ्गुलोन्नतः ।
आर्द्रो व्याधिहरः स स्याच्छुष्को दूषयति च्छविम् ॥ २ ॥

शोथे पुनर्नवादिलेपः ।—

पुनर्नवां दारु शुण्ठीं सिद्धार्थं शिग्रुमेव च ।
पिष्टा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथजित् ॥ ३ ॥

दाहे विभीतकमज्जालेपः ।—

बिभीतफलमज्जाया लेपो दाहार्त्तिनाशनः ॥ ४ ॥

विसर्पादौ दशाङ्गलेपः ।—

शिरीषं मधुयष्टी च तगरं रक्तचन्दनम् ।
एला मांसी निशायुग्मं कुष्ठं बालकमेव च ॥ ५ ॥
इति सम्चूर्ण्य लेपोऽयं पञ्चमांशघृतप्लुतः ।
जलेन क्रियते सुज्ञैर्दशाङ्ग इति संज्ञितः ॥
विसर्पान् विषविस्फोटान् शोथान् दुष्टव्रणान् जयेत् ॥ ६ ॥

भल्लातकशोथे अजादुग्धादिलेपद्वयम् ।—

अजादुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।
शोथमारुष्करं हन्ति लेपो वा कृष्णमृत्तिकैः ॥ ७ ॥

कीटजविस्फोटे लाङ्गल्यादिलेपः ।—

लाङ्गलीतिविषालाबु-जालिनीमूलबीजकैः ।
लेपो धान्याम्बुसम्पिष्टः कीटविस्फोटनाशनः ॥ ८ ॥

व्यङ्गे रक्तचन्दनादिलेपः ।—

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-लोध्रकुष्ठप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ ९ ॥

मुखपिडकादौ मातुलुङ्गजटादिलेपः ।—

मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ।
मुखकान्तिकरो लेपः पिड़काव्यङ्गकालजित् ॥ १० ॥

तारुण्यपिडकायां लोध्रादिलेपत्रयम् ।—

लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिड़कापहः ।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोध्र-सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ॥ ११ ॥

"सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च। मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रयम् ॥ समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् । बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा । अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥ भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते । सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत ॥" इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

व्यङ्गे अर्जुनत्वगादिलेपद्वयम्।—

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मसी॥ १२॥

मुखकार्ष्ण्ये अर्कक्षीरादिलेपः।—

अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा विलेपनात्।
मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम्॥ १३॥

तारुण्यपिड़कादौ वटपत्रादिलेपः।—

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम्।
कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत्।
तारुण्यपिड़काव्यङ्ग-नीलिकादिविनाशनम्॥ १४॥

अरुंषिकायां पुराणपिण्याकादिलेपः।—

पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य च।
मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंषिकाम्॥ १५॥

अरुंषिकायां खदिरादिलेपः।—

खदिरारिष्टजम्बूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः।
कुटजत्वक् सैन्धवञ्च लेपो हन्यादरुंषिकाम्॥ १६॥

दारुणे प्रियालबीजादिलेपः।—

प्रियालबीजमधुक-कुष्ठमाषैः ससैन्धवैः।
कार्य्यो दारुणके मूर्द्धि प्रलेपो मधुसंयुतः॥ १७॥

दारुणे खाखसबीजलेपः।—

दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं जयेत्॥ १८॥

दारुणे आम्रबीजादिलेपः।—

आम्रबीजस्य चूर्णन्तु शिवाचूर्णं समं द्वयम्।
दुग्धपिष्टः प्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दारुणम्॥ १९॥

इन्द्रलुप्ते तिक्तपटोलरसलेपः।—

रसस्तिक्तपटोलस्य पत्राणां तद्विलेपनात्।
इन्द्रलुप्तं शमं याति त्रिभिरेव दिनैर्ध्रुवम्॥ २०॥

इन्द्रलुप्ते बृहतीरसादिलेपत्रयम् ।—

इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः ।
गुञ्जामूलं फलं वाऽपि भल्लातकरसोऽपि वा ॥ २१ ॥

इन्द्रलुप्ते गोक्षुरादिलेपः ।—

गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी ।
शिरःप्रलेपनं तेन केशसंवर्द्धनं परम् ॥ २२ ॥

इन्द्रलुप्ते हस्तिदन्तमस्यादिलेपः ।—

हस्तिदन्तमसीं कृत्वा छागीदुग्धं रसाञ्जनम् ।
रोमाण्यनेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥ २३ ॥

इन्द्रलुप्ते यष्ट्यादिलेपः ।—

यष्टीन्दीवरमृद्वीका *-तिलाज्यक्षीरलेपनैः ।
इन्द्रलुप्तं शमं याति केशाः स्युः सघना दृढाः ॥ २४ ॥

रोमसञ्जनने चतुष्पदानां त्वगादिभस्मलेपः ।—

चतुष्पदानां त्वग्रोम-नखशृङ्गास्थिभस्मभिः ।
तैलेन सह लेपोऽयं रोमसञ्जननः परः ॥ २५ ॥

पलिते इन्द्रवारुणीबीजतैलाभ्यङ्गः ।—

इन्द्रवारुणिकाबीज-तैलेनाभ्यङ्गमाचरेत् ।
प्रत्यहं तेन जायन्ते कुन्तला भृङ्गसन्निभाः ॥ २६ ॥

पलिते अयश्चूर्णादिलेपः ।—

अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ।
स्थितमिक्षुरसे मासं लेपनात् पलितं जयेत् ॥ २७ ॥

पलिते त्रिफलादिलेपः ।—

धात्रीफलत्रयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ।
पञ्चाम्रमज्जा लोहस्य कर्षैकञ्च प्रदीयते ॥ २८ ॥

"तिलाज्य" इत्यत्र "तिलाम्र" इति पाठान्तरम् ।

पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुषितं निशि।
लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत्॥ २९॥

पलिते त्रिफलादिलेपः।—

त्रिफला नीलिकापत्रं लोहं भृङ्गरजः समम्।
अजामूत्रेण सम्पिष्टं लेपात् कृष्णीकरं स्मृतम्॥ ३०॥

पलिते त्रिफलादिलेपः।—

त्रिफला लोहचूर्णञ्च दाडिमत्वक् बिसं तथा।
प्रत्येकं पञ्चपलिकं चूर्णं कुर्य्याद्विचक्षणः॥ ३१॥
भृङ्गराजरसस्यापि प्रस्थषट्कं प्रदापयेत्।
क्षिप्त्वा लोहमये पात्रे भूमिमध्ये निधापयेत्॥ ३२॥
मासमेकं ततः कुर्य्याच्छागीदुग्धेन लेपनम्।
कूर्च्चे शिरसि रात्रौ च संवेष्ट्यैरण्डपत्रकैः॥ ३३॥
स्वपेत् प्रातस्ततः कुर्य्यात् स्नानं तेन च जायते।
पलितस्य विनाशश्च त्रिभिर्लेपैर्न संशयः॥ ३४॥

रोमशातने शङ्खचूर्णादिलेपः।—

शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालस्य भागिकम्।
मनःशिला चार्द्धभागा स्वर्जिका चैकभागिका॥ ३५॥
लेपोऽयं वारिपिष्टस्तु केशानुत्पाट्य दीयते।
अनया लेपयुक्त्या च सप्तवेलं प्रयुक्तया॥
निर्मूलं केशस्थानं स्यात् क्षपणस्य शिरो यथा॥ ३६॥

रोमशातने तालकादिलेपः।—

तालकं शाणयुग्मं स्यात् षट्शाणं शङ्खचूर्णकम्।
द्विशाणिकं पलाशस्य क्षारं दत्त्वा प्रमर्दयेत्॥ ३७॥
कदलीदण्डतोयेन रविपत्ररसेन वा।
अस्यापि सप्तभिर्लेपै रोम्णां शातनमुत्तमम्॥ ३८॥

श्वित्रे सुवर्णपुष्प्यादिलेपः।—

सुवर्णपुष्पी कासीसं विडङ्गानि मनःशिला।

"अजा" इत्यत्र "अवि" इति पाठान्तरम्।

रोचना सैन्धवञ्चैव लेपनाच्छित्रनाशनम् ॥ ३९ ॥

श्विले वायस्यादिलेपः ।—

वायस्येड़गजाकुष्ठ-कृष्णाभिर्गुटिका कृता ।
वत्समूत्रेण सम्पिष्टा प्रलेपाच्छित्रनाशिनी ॥ ४० ॥

श्विले तालकादिलेपः ।—

तालकं शाणमात्रं स्याच्चतुःशाणा च वाकुची ।
गोमूत्रपिष्टं तच्चूर्णं लेपनाच्छित्रनाशनम् ॥ ४१ ॥

श्विले वाकुच्यादिलेपः ।—

वाकुची वेतसी लाक्षा काकोडुम्बरिका कणा ।
रसाञ्जनमयश्चूर्णं तिलाः कृष्णास्तदेकतः ॥ ४२ ॥
चूर्णयित्वा गवां पित्तैः पिष्ट्वा च गुटिका कृता ।
अस्याः प्रलेपाच्छित्राणि प्रणश्यन्त्यतिवेगतः ॥ ४३ ॥

सिध्मे धात्र्यादिलेपः ।—

धात्री सर्जरसश्चैव यवक्षारश्च चूर्णितः ।
सौवीरेण प्रलेपोऽयं प्रयोज्यः सिध्मनाशने ॥ ४४ ॥

सिध्मे दार्व्यादिलेपः ।—

दार्वी मूलकबीजानि तालकं सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥ ४५ ॥
शङ्खचूर्णं शाणमात्रं सर्वाण्येकत्र कारयेत् ।
लेपोऽयं वारिणा पिष्टः सिध्मानां नाशनः परः ॥ ४६ ॥

नेत्ररोगे हरीतक्यादिलेपः ।—

हरीतकी सैन्धवञ्च गैरिकञ्च रसाञ्जनम् ।
विड़ालको जले पिष्टः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ४७ ॥

अञ्जननामिकायां रसाञ्जनादिलेपः ।—

रसाञ्जनं व्योषयुतं सम्पिष्टं वटकीकृतम् ।
कण्डूपाकान्वितां हन्ति लेपादञ्जननामिकाम् ॥ ४८ ॥

"वत्स" इत्यत्र "वस्त" इति पाठः चक्रगूढ़ार्थदीपिकासम्मतः ।

दद्र्वादौ प्रपुन्नाडबीजादिलेपः।—

प्रपुन्नाड़स्य बीजानि बाकुची सर्षपास्तिलाः।
कुष्ठं निशाद्वयं मुस्तं पिष्ट्वा तक्रेण चैकतः॥
प्रलेपादस्य नश्यन्ति दद्रुकण्डुविचर्चिकाः॥ ४९॥

पामादौ हेमक्षीर्य्यादिलेपः।—

हेमक्षीरी विड़ङ्गानि दरदं गन्धकस्तथा।
दद्रुघ्नः कुष्ठसिन्दूरे सर्वाण्येकत्र मर्दयेत्॥ ५०॥
धुस्तूरनिम्बताम्बूली-पत्राणां स्वरसैः पृथक्।
अस्य प्रलेपमात्रेण पामादद्रुविचर्चिकाः॥
कण्डुश्च रकसा चैव प्रशमं यान्ति वेगतः॥ ५१॥

कण्ड्वादौ दूर्वादिलेपः।—

दूर्वाऽभया सैन्धवञ्च चक्रमर्दः कुठेरकः।
एभिस्तक्रयुतो लेपः कण्डुदद्रुविनाशनः॥ ५२॥

कण्ड्वादौ दूर्वादिलेपः।—

दूर्वानिशायुतो लेपः कण्डुपामाविनाशनः।
कृमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः॥ ५३॥

दद्रुरोगे सिद्धार्थादिलेपः।—

सिद्धार्थरजनीकुष्ठ-प्रपुन्नाड़तिलैः सह।
कटुतैलेन सम्मिश्रं दद्रुघ्नञ्च प्रलेपनम्॥ ५४॥

वातवीसर्पे रास्नादिलेपः।—

रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला।
घृतक्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः॥ ५५॥

पित्तवीसर्पे मृणालादिलेपः।—

मृणालं चन्दनं लोध्रमुशीरं कमलोत्पलम्।
सारिवाऽऽमलकी पथ्या लेपः पित्तविसर्पनुत्॥ ५६॥

श्लेष्मवीसर्पे त्रिफलादिलेपः ।—

त्रिफला पद्मकोशीरं समङ्गा करवीरकम् ।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ५७ ॥

वातरक्त-रक्तपित्तयोः मांस्यादिलेपः ।—

मांसी सर्जरसो लोध्रं मधुकं सहरेणुकम् ।
मूर्वा नीलोत्पलं पद्मं शिरीषकुसुमैः सह ॥
प्रलेपः पित्तवातास्रे शतधौतघृतप्लुतः ॥ ५८ ॥

नासास्रुतरक्ते आमलकीलेपः ।—

आमलं घृतभृष्टन्तु पिष्टं काञ्जिकवारिभिः ।
जयेन्मूर्द्ध्नि प्रलेपेन रक्तं नासिकया स्रुतम् ॥ ५९ ॥

वातशिरोरोगे कुष्ठादिलेपद्वयम् ।—

कुष्ठमेरण्डतैलेन लेपात् काञ्जिकपेषितम् ।
शिरोऽर्त्तिं वातजां हन्यात् पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ॥ ६० ॥

वातशिरोरोगे देवदार्वादिलेपः ।—

देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।
सकाञ्जिकः स्नेहयुक्तो लेपो वातशिरोऽर्त्तिनुत् ॥ ६१ ॥

रक्तपित्तजशिरोरोगे चन्दनादिलेपः ।—

चन्दनोशीरयष्ट्याह्व-बलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रलेपः स्याद्रक्तपित्तशिरोऽर्त्तिजित् ॥ ६२ ॥

पित्तशिरोरोगादौ धात्र्यादिलेपः ।—

धात्रीकसेरुकोविर-पद्मपद्मकचन्दनैः ।
मूर्वोशीरनलानाञ्च मूलैः कुर्य्यात् प्रलेपनम् ॥
शिरोऽर्त्तिं पित्तजां हन्याद्रक्तपित्तरुजं तथा ॥ ६३ ॥

कफशिरोरोगे हरेण्वादिलेपः ।—

हरेणुनतशैलेय-मुस्तैलागुरुदारुभिः ।
मांसीरास्नारुवूकैश्च कोष्णो लेपः कफार्त्तिनुत् ॥ ६४ ॥

"मूर्वा" इत्यत्र "दूर्वा" इति पाठान्तरम् ।

कफशिरोरोगे शुण्ठ्यादिलेपः।—

शुण्ठीकुष्ठप्रपुन्नाड़-देवकाष्ठैः सरोहिषैः।
सुखोष्णैर्मूत्रपिष्टैश्च लेपः श्लेष्मशिरोऽर्त्तिनुत्॥ ६५॥

सूर्य्यावर्त्तार्द्धावभेदकयोः सारिवादिलेपः।—

सारिवाकुष्ठमधुक-वचाकृष्णोत्पलैस्तथा।
लेपः सकाञ्जिकस्नेहः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः॥ ६६॥

शङ्खकानन्तवातयोः शतावर्य्यादिलेपः।—

वरी नीलोत्पलं दूर्वा तिलाः कृष्णाः पुनर्नवा।
शङ्खकेऽनन्तवाते च लेपः सर्वशिरोऽर्त्तिजित्॥ ६७॥

प्रलेपस्य द्वैविध्यनिर्देशः।—

अथ लेपविधिश्चान्यः प्रोच्यते सुश्रुसम्मतः।
द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ॥ ६८॥

द्विविधयोस्तयोर्लक्षणे।—

चर्माद्र्रं माहिषं यद्वत् प्रोन्नतं सा मितिस्तयोः।
शीतस्तनुर्विशोषी च प्रलेपः परिकीर्त्तितः॥
आर्द्रो घनस्तथोष्णः स्यात् प्रदेहः श्लेष्मवातहा॥ ६९॥

तयोः प्रयोगविधिः।—

रोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ।
वीर्य्यं सम्यग्विशत्याशु रोमकूपैः शिरामुखैः॥ ७०॥
न रात्रौ लेपनं कुर्य्याच्छुष्यमाणं न धारयेत्।
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीड़नं प्रति॥ ७१॥
(तमसा पिहितो ह्यूष्मा रोमकूपमुखे स्थितः।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ नो लेपयेदतः॥)

अवस्थाविशेषे रात्रौ प्रलेपदानस्य कर्त्तव्यतानिर्देशः।—

(रात्रावपि प्रलेपादि-विधिः कार्य्यो विचक्षणैः।
अपक्वशोथे गम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे॥)

व्रणस्य सप्तविधोपक्रमाः ।—

आदौ शोथहरो लेपो द्वितीयमवसेचनम् ।
तृतीयश्चोपनाहः स्याच्चतुर्थः पाटनक्रमः ॥ ७२ ॥
पञ्चमः शोधनो भूयात् षष्ठो रोपण इष्यते ।
सप्तमो वर्णकरणो व्रणस्यैते क्रमा मताः ॥ ७३ ॥
स यथा—

वातजव्रणशोथे वीजपूरजटादिलेपः ।—

वीजपूरजटा हिंस्रा देवदारु महौषधम् ।
रास्नाऽग्निमन्था लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ ७४ ॥

पित्तजव्रणशोथे मधुकादिलेपः ।—

मधुकं चन्दनं * मूर्वा नलमूलञ्च पद्मकम् ।
उशीरं वालकं पद्मं पित्तशोथे प्रलेपनम् ॥ ७५ ॥

कफजव्रणशोथे कृष्णादिलेपः ।—

कृष्णा पुराणपिण्याकं शिग्रुत्वक् सिकता † शिवा ।
मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रदेहः श्लेष्मशोथहा ॥ ७६ ॥

रक्तागन्तुजव्रणशोथयोः निशादिलेपः ।—

द्वे निशे चन्दने द्वे च शिवा दूर्वा पुनर्नवा ।
उशीरं पद्मकं लोध्रं गैरिकञ्च रसाञ्जनम् ॥
आगन्तुजे रक्तजे च शोथे कुर्य्यात् प्रलेपनम् ॥ ७७ ॥

व्रणशोथे पाचनः शणवीजादिलेपः ।—

शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
‡ सवचः किण्वमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ७८ ॥

---

* "मूर्वा" इत्यत्र "दूर्वा" इति पाठः सुश्रुतचक्रदत्तयोः ।

† "शिवा" इत्यत्र "अतसी" इति पाठः वाग्भटे "उमा" इति पाठः चक्रदत्ते । उमा अतसी ।

‡ "सवचः" इत्यत्र "सक्तवः" इति पाठः चक्रदत्ते ।

व्रणशोथे दारणो दन्त्यादिलेपः।—

दन्ती चित्रकमूलत्वक् स्नुह्यर्कपयसी गुड़ः।
भल्लातकास्थि कासीसं सैन्धवं दारणः स्मृतः॥ ७९॥

व्रणशोथे दारणः चिरविल्वादिलेपः।—

चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतकङ्कगृध्राणां मलं लेपेन दारणम्॥ ८०॥

व्रणशोथे दारणः स्वर्जिकादिलेपद्वयम्।—

स्वर्जिकायावशूकाद्याः क्षारा लेपेन दारणाः।
हैमक्षौर्य्यास्तथा लेपो व्रणे परमदारणः॥ ८१॥

व्रणशोथे शोधनः तिलादिलेपः।—

तिलसैन्धवयष्ट्याह्व-निम्बपत्रनिशायुगैः।
त्रिवृद्‌घृतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः॥ ८२॥

व्रणशोथे शोधनरोपणः निम्बपत्रादिलेपः।—

निम्बपत्रघृतक्षौद्र-दार्वीमधुकसंयुतः।
तिलैश्च सह संयुक्तो लेपः शोधनरोपणः॥ ८३॥

व्रणशोथे क्रिमिघ्नाः करञ्जादिलेपाः।—

करञ्जारिष्टनिर्गुण्डी-लेपो हन्यात् व्रणक्रिमीन्।
लशुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बभवोऽथवा॥ ८४॥

दूषितव्रणशोथे शोधनरोपणः निम्बपत्रादिलेपः।—

निम्बपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत् सैन्धवमाक्षिकम्।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनरोपणः॥ ८५॥

शूले मदनफलादिलेपः।—

मदनस्य फलं तिक्तां पिष्ट्वा काञ्जिकवारिणा।
कोष्णं कुर्य्याच्चाभिलेपं शूलशान्तिर्भवेत्ततः॥ ८६॥

वातजविद्रधौ शिग्रुमूलादिलेपः।—

शिग्रुशेफालिकैरण्ड-यवगोधूममुद्गकैः।
सुखोष्णो बहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ॥ ८७॥

पित्तजविद्रधौ लाजादिलेपद्वयम्।—

पैत्तिके सर्पिषा लाजा-मधुकैः शर्करान्वितैः।
प्रलिम्पेत् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः॥ ८८॥

कफजविद्रधौ इष्टकादिलेपः।—

इष्टका सिकता लोह-किट्टं गोशकृता सह।
सुखोष्णः स्यात् प्रदेहोऽयं मूत्रैः स्याच्छ्लेष्मविद्रधौ॥ ८९॥

रक्तागन्तुजविद्रध्योः रक्तचन्दनादिलेपः।—

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा-निशामधुकगैरिकैः।
क्षीरेण विद्रधौ लेपो रक्तागन्तुनिमित्तजे॥ ९०॥

वातजगलगण्डे निचुलादिलेपः।—

निचुलः शिग्रुबीजानि दशमूलमथापि वा।
प्रदेहो वातगण्डेषु सुखोष्णः सम्प्रदीयते॥ ९१॥

कफजगलगण्डे देवदार्वादिलेपः।—

(देवदारु विशाला च कफगण्डे प्रदेहकः॥)

गण्डमालादौ निचुलादिलेपः।—

* वातगण्डे प्रदेहार्थमौषधं यदुदीरितम्।
सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान्॥ ९२॥
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत्।
गण्डमालाऽर्बुदं गण्डं लेपेनानेन शाम्यति॥ ९३॥

अवबाहुकादौ गुञ्जाफललेपः।—

तक्षयित्वा क्षुरेणाङ्गं केवलानिलपीडितम्।
तत्र प्रदेहं दद्याच्च पिष्टगुञ्जाफलैः कृतम्॥ ९४॥
तेनावबाहुजा पीड़ा विश्वाची गृध्रसी तथा।
अन्याऽपि वातजा पीड़ा प्रशमं याति वेगतः॥ ९५॥

* "वातगण्डे" इत्यादिस्थले "सर्षपारिष्टपत्राभ्यां दग्ध्वा भल्लातकैः सह। छागमूत्रेण संपिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम्॥" इति गूढार्थदीपिकाधृतपाठ एव साधुः।

श्लीपदे धुस्तूरादिलेपः।—

धुस्तूरैरण्डनिर्गुण्डी-वर्षाभूशिग्रुसर्षपैः।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ ९६ ॥

कुरण्डे अजाज्यादिलेपः।—

अजाजीहवुषाकुष्ठमैरण्डवटरान्वितम्।
काञ्जिकेन तु सम्पिष्टं कुरण्डघ्नं प्रलेपनम् ॥ ९७ ॥

उपदंशे करवीरमूललेपः।—

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा।
असाध्योऽपि व्रजत्यस्तं लिङ्गोत्था रुक् प्रलेपनात् ॥९८॥

उपदंशे त्रिफलाक्षारलेपः।—

दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ९९ ॥

उपदंशे रसाञ्जनादिलेपः।—

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वितम्।
सक्षौद्रं लेपनं योज्यमुपदंशगदापहम् ॥ १०० ॥

अग्निदग्धे तुगाक्षीर्य्यादिलेपः।—

अग्निदग्धे तुगाक्षीरी-प्लक्षचन्दनगैरिकैः।
सामृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्भिषक् ॥ १०१ ॥

अग्निदग्धे तिन्दुकत्वग्लेपः।—

तिन्दुकत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ १०२ ॥

अग्निदग्धे यवभस्मलेपः।—

यवान् दग्ध्वा मसी कार्य्या तैलेन युतया तया।
दद्यात् सर्वाग्निदग्धेषु प्रलेपो व्रणरोपणः ॥ १०३ ॥

* एतत्स्थाने "छिन्नीनीलकसौवर्चूर्णमुपदंशगदापहम्" इत्यधिकः पाठः क्वचित्।

शिथिलयोनौ पलाशफलादिलेपः ।—

पलाशोडुम्बरफलैस्तिलतैलसमन्वितैः ।
मधुना योनिमालिम्पेद्गाढीकरणमुत्तमम् ॥ १०४ ॥

शिथिलयोनौ माकन्दफलादिलेपः ।—

* माकन्दमूलसंयुक्त-मधुकर्पूरलेपनात् ।
गतेऽपि यौवने स्त्रीणां योनिर्गाढ़ाऽभिजायते ॥१०५॥

लिङ्गवृद्धौ मरिचादिलेपः ।—

मरिचं सैन्धवं कृष्णां तगरं † बृहतीफलम् ।
अपामार्गस्तिला कुष्ठं यवा माषाश्च सर्षपाः ॥ १०६ ॥
अश्वगन्धा च तच्चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।
अस्य सन्ततलेपेन मर्दनाच्च प्रजायते ॥
लिङ्गवृद्धिः स्तनोत्सेधः संहतिर्भुजकर्णयोः ॥ १०७ ॥

लिङ्गवृद्धौ सितादिलेपः ।—

सिताऽश्वगन्धासिन्धूत्थ-छागक्षीरैर्घृतं पचेत् ।
तल्लेपान्मर्दनाल्लिङ्ग-वृद्धिः सञ्जायते परा ॥ १०८ ॥

योनिद्रावणे इन्द्रवारुणिकादिलेपः ।—

इन्द्रवारुणिकापत्र-रसैः सूतं विमर्दयेत् ।
रक्तस्य करवीरस्य काष्ठेन च मुहुर्मुहुः ।
तल्लिप्तलिङ्गसंयोगात् योनिद्रावोऽभिजायते ॥ १०९ ॥

गात्रदौर्गन्ध्ये ताम्बूलपत्रादिलेपः ।—

ताम्बूलपत्रचूर्णन्तु चूर्णं कुष्ठशिवाभवम् ।
वारिणा लेपनं कुर्याद्गात्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ११० ॥

---

* "माकन्दफलसंयुक्तमधुकर्पूरलेपनात्" इति गूढ़ार्थदीपिकाधृतपाठः एव समीचीनः । चक्रसङ्ग्रहे "मदफलमधुकर्पूरपूरितम्" इति पाठः ।

† "बृहतीद्वयम्" इति क्वचित् पाठः ।

गात्रदौर्गन्ध्ये कुलत्थाद्यवधूलनम्।—

कुलत्थशल्लव: कुष्ठं मांसी चन्दनजं रज:।
शल्लवशणकस्यैव त्वक्चैवैकत्र कारयेत्॥
स्वेददौर्गन्ध्यनाशश्च जायतेऽस्यावधूलनात्॥ १११॥

वशीकरणे वचादिलेप:।—

वचा सौवर्चलं कुष्ठं रजन्यौ मरिचानि च।
एतल्लेपप्रभावेण वशीकरणमुत्तमम्॥ ११२॥

मूर्द्धतैलस्य चतुर्विधत्वनिर्देश:।—

अभ्यङ्ग: परिषेकश्च पिचुर्वस्तिरिति क्रमात्।
मूर्द्धतैलं चतुर्द्धा स्यात् बलवच्च यथोत्तरम्॥ ११३॥

अभ्यङ्गादीनां विधि:।—

अथाऽभ्यङ्गादय: पूर्वं प्रामुक्ता: सर्वत: स्मृता:।
शिरोवस्तिविधिश्चात्र प्रोच्यते सुश्रुसम्मत:॥ ११४॥
शिरोवस्तिश्चर्मणा: स्याद्विमुखो द्वादशाङ्गुल:।
शिर:प्रमाणं तं बद्ध्वा मस्तके माषपिष्टकै:॥ ११५॥
सन्धिरोधं विधायाशु स्नेहै: कोष्णै: प्रपूरयेत्।
तावद्धार्य्यस्तु यावत् स्यान्नासाकर्णमुखस्रुति:॥ ११६॥
वेदनोपशमो वाऽपि मात्राणां वा सहस्रकम्।
विना भोजनमेवात्र शिरोवस्ति: प्रशस्यते॥ ११७॥

शिरोवस्तिदानस्य दिनसङ्ख्या।—

प्रयोज्यस्तु शिरोवस्ति: पञ्च सप्ताहमेव वा॥ ११८॥

शिरोवस्तेरनन्तरं कर्त्तव्यनिर्देश:।—

विमोच्य शिरसो वस्तिं गृह्णीयाच्च समन्तत:।
ऊर्द्ध्वकायं तत: कोष्ण-नीरै: स्नानञ्च कारयेत्॥ ११९॥

वस्तेर्गुणा:।—

अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति सङ्क्षयम्।

शिर:कम्पादयस्तेन सर्वकालेषु युज्यते ॥ १२० ॥

कर्णपूरणविधि: ।—

स्वेदयेत् कर्णदेशन्तु किञ्चित्तु: पार्श्वशायिन: ।
मूत्रै: स्नेहै रसै: कोष्णैस्तत: श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥ १२१ ॥

कर्णपूरणधारणार्थे मात्रानिर्देश: ।—

कर्णश्च पूरितं रक्षेच्छतं पञ्चशतानि वा ।
सहस्रं वाऽपि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ॥ १२२ ॥

मात्रालक्षणम् ।—

स्वजानुन: करावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया युतम् ।
एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चय: ॥ १२३ ॥

कर्णपूरणार्थंद्रव्यभेदात् कालभेद: ।—

रसाद्यै: पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते ।
तैलाद्यै: पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ १२४ ॥

तद्यथा—

कर्णशूले अर्कपत्ररसपूरणम् ।—

पीतार्कपत्रमाज्येन लिप्तं वह्नौ प्रतापयेत् ।
तद्रस: श्रवणे क्षिप्त: कर्णशूलहर: पर: ॥ १२५ ॥

कर्णशूले छागमूत्रादिपूरणम् ।—

कर्णशूलातुरे कोष्णं वस्तमूत्रं ससैन्धवम् ।
निक्षिपेत्तेन शाम्यन्ति शूलपाकादिका रुज: ॥ १२६ ॥

कर्णशूले शृङ्गवेरादिपूरणम् ।—

शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ १२७ ॥

"शृङ्गवेरञ्च मधुकं मधु सैन्धवनागरम् । तिलपर्णीरसस्तैलं टङ्कणं निम्बुकद्रवम् ॥ कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥" इति गूढार्थदीपिकाधृतपाठ: ।

कर्णशूले कपित्थादिपूरणम्।—

कपित्थमातुलुङ्गाम्ल-शृङ्गबेररसैः शुभैः।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलोपशान्तये॥ १२८॥

कर्णशूले पुटपक्वार्करसपूरणम्।—

अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांल्लवणान्वितान्।
सन्निदध्यात् स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते॥ १२९॥
पुटपाकक्रमं कृत्वा रसैस्तैश्च प्रपूरयेत्।
सुखोष्णोस्तेन शाम्यन्ति कर्णपीडाः सुदारुणाः॥ १३०॥

कर्णशूले दीपिकातैलम्।—

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च।
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः॥ १३१॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तेन पूरयेत्।
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम्॥
एवं स्याद्दीपिकातैलं कुष्ठे देवतरौ तथा॥ १३२॥

कर्णशूले श्योनाकतैलम्।—

तैलं श्योनाकमूलेन मन्देऽग्नौ परिपाचितम्।
हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात्॥ १३३॥

कर्णनादे यष्टिमधुकादिस्नेहः।—

कल्कक्वाथेन यष्ट्याह्व-काकोलीमाषधान्यकैः।
शूकरस्य वसां पक्वा कर्णनादार्त्तिनाशिनी॥ १३४॥

कर्णनादादौ स्वर्जिकादितैलम्।—

स्वर्जिका मूलकं शुष्कं हिङ्गु कृष्णासमन्वितम्।
शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम्॥
प्रणादं शूलबाधिर्य्यं स्रावं कर्णस्य नाशयेत्॥ १३५॥

बाधिर्य्यादौ अपामार्गक्षारतैलम्।—

अपामार्गक्षारजले तत्क्षारं कल्कितं क्षिपेत्।

तेन पक्वं जयेत्तैलं बाधिर्य्यं कर्णनादकम् ॥ १३६ ॥

कर्णनाड्यां शम्बूकतैलम् ।—

शम्बूकस्य तु मांसेन पचेत्तैलन्तु सार्षपम् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति ॥ १३७ ॥

कर्णस्रावे पञ्चकषायादिपूरणम् ।—

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरसमेव च ।
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ १३८ ॥

पञ्चकषायाः ।—

तिन्दुकान्यभया लोध्रः समङ्गा चामलक्यपि ।
ज्ञेयाः पञ्च कषायास्तु कर्मण्यस्मिन् भिषग्वरैः ॥ १३९ ॥

कर्णस्रावादौ बीजपूररसपूरणम् ।—

स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तं बीजपूररसं क्षिपेत् ।
कर्णस्रावरुजादाहाः प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ १४० ॥

पूतिकर्णे आम्रादितैलम् ।—

आम्रजम्बुप्रबालानि मधुकस्य वटस्य च ।
एभिः संसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तिकृत् ॥ १४१ ॥

कर्णकीटे गोमूत्रहरितालादिपूरणद्वयम् ।—

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।
अथवा सार्षपं तैलं कर्णकीटहरं परम् ॥ १४२ ॥

कर्णकीटे शिग्रुरसादिपूरणम् ।—

स्वरसं शिग्रुमूलस्य सूर्य्यावर्त्तरसं तथा ।
त्र्यूषणं चूर्णितञ्चैव कपिकच्छुजटारसम् ।
एकत्रैकत्र क्षिपेत् कर्णे कर्णकीटहरं परम् ॥ १४३ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे लेपमूर्द्धतैलकर्णपूरणविधिर्नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथ शोणितस्रावविधिः ।—

साध्यरक्तस्य मात्रानिर्देशः ।—

शोणितं स्रावयेज्जन्तोरामयं प्रसमीक्ष्य च ।
प्रस्थं प्रस्थार्द्धकं वाऽपि प्रस्थार्द्धार्द्धमथापि वा ॥ १ ॥

रक्तस्रावणार्हं ऋतुः रक्तस्रावणस्य गुणश्च ।—

शरत्काले स्वभावेन कुर्य्याद्रक्तस्रुतिं नरः ।
त्वग्दोषग्रन्थिशोथाद्या न स्यू रक्तस्रुतेर्यतः ॥ २ ॥

रक्तस्य स्वरूपम् ।—

मधुरं वर्णतो रक्तमशीतोष्णं तथा गुरु ।
शोणितं स्निग्धविस्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तवत् ॥ ३ ॥

रक्ते पाञ्चभौतिकगुणाः ।—

विस्रता द्रवता रागश्चलनं विलयस्तथा ।
भूम्यादिपञ्चभूतानामिति रक्ते गुणाः स्मृताः ॥ ४ ॥

दूषितरक्तस्य लक्षणम् ।—

रक्ते दुष्टे वेदना स्यात् पाको दाहश्च जायते ।
रक्तमण्डलता कण्डूः शोथश्च पिड़कोद्गमः ॥ ५ ॥

प्रवृद्धरक्तस्य लक्षणम् ।—

वृद्धे रक्ताङ्गनेत्रत्वं शिराणां पूर्णता तथा ।
गात्राणां गौरवं निद्रा * मेदो दाहश्च जायते ॥ ६ ॥

क्षीणरक्तस्य लक्षणम् ।—

क्षीणेऽम्लमधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वग्विरूक्षता ।

*"मेदः" इत्यत्र "मदः" इति गूढ़ार्थधृतपाठ एव सुश्रुतादिसम्मतः ।

शैथिल्यञ्च शिराणां स्यात् * घातादुन्मार्गगामिता ॥ ७ ॥

वातेन दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

अरुणं फेनिलं रूक्षं परुषं तनु शीघ्रगम्।
अस्कन्दि सूचिनिस्तोदि रक्तं स्याद्वातदूषितम् ॥ ८ ॥

पित्तेन दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

पित्तेन पीतं हरितं नीलं श्यावञ्च विस्रकम्।
अस्कन्द्युष्णं मक्षिकाणां पिपीलानामनिष्टकम् ॥ ९ ॥

कफेन दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

शीतलं बहलं स्निग्धं गैरिकोदकसन्निभम्।
मांसपेशीप्रभं स्कन्दि मन्दगं कफदूषितम् ॥ १० ॥

द्विचिदोषेण दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

द्विदोषदुष्टं संसृष्टं त्रिदुष्टं पूतिगन्धकम्।
सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभञ्च जायते ॥ ११ ॥

विषेण दुष्टरक्तस्य लक्षणम्।—

विषदुष्टं भवेच्छ्यावं नासिकोन्मार्गगं तथा।
विस्रं काञ्जिकसङ्काशं सर्वकुष्ठकरं बहु ॥ १२ ॥

प्रकृतिस्थरक्तस्य लक्षणम्।—

इन्द्रगोपप्रभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् ॥ १३ ॥

रक्तस्रावणार्हरोगाः।—

शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णेऽसृजः स्रुतौ।
वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीड़े दुर्जयेऽनिले ॥ १४ ॥
पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते।
ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्र-रोगरक्ताधिमन्थिषु ॥ १५ ॥

* "घातात्" इत्यत्र "वातात्" इति गूढ़ार्थदीपिकापाठ एव सङ्गतः धातुक्षये वातरक्तेः सम्भाव्यत्वात् इन्द्रियप्रस्तावे घातोक्तेरप्रासङ्गिकत्वाच्च इति।

विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे।
रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदेहके ॥ १६ ॥
यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौ पिड़कोद्गमे।
कर्णौष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ॥
उपदंशे रक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ॥ १७ ॥

रक्तस्रावणोपायाः।—

एषु रोगेषु शृङ्गैर्वा जलौकाऽलाबुकैरपि।
अथवाऽपि शिरामोक्षैः कुर्य्याद्रक्तस्रुतिं नरः ॥ १८ ॥

शिरामोक्षैः रक्तस्रावणानर्हाः।—

न कुर्वीत शिरामोक्षं कृशस्यातिव्यवायिनः।
क्लीबस्य भीरोर्गर्भिण्याः सूतिकापाण्डुरोगिणाम् ॥ १९ ॥
पञ्चकर्मविशुद्धस्य पीतस्नेहस्य चार्शसाम्।
सर्वाङ्गशोथयुक्तानामुदरश्वासकासिनाम् ॥ २० ॥
छर्द्यतीसारदुष्टानामतिस्विन्नतनोरपि।
ऊनषोड़शवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ॥
आघातस्रुतरक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ॥ २१ ॥

रक्तस्रावणानर्हाणामवश्यानिर्दिष्टे स्रावणविधिः।—

एषाञ्चात्ययिके रोगे जलौकाभिस्तु निर्हरेत्।
तथा च विषदुष्टानां शिरामोक्षोऽपि शस्यते ॥ २२ ॥

वातादिदूषितरक्तस्य स्रावणोपायाः।—

गोशृङ्गेण जलौकाभिरलाबूभिरपि त्रिधा।
वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्रावयेद्भिषक् ॥ २३ ॥

द्विविदोषदूषितरक्तस्य स्रावणोपायः।—

द्विदोषाभ्यान्तु सन्दुष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम्।
शोणितं स्रावयेद्युक्त्या शिरामोक्षैः पदैस्तथा ॥ २४ ॥

रक्तस्रावणोपायानां शक्तिनिर्देशः ।—

गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं बलात् ।
जलौका हस्तमात्रन्तु तुम्बी च द्वादशाङ्गुलम् ॥
पदमङ्गुलमात्रस्य शिरा सर्वाङ्गशोधिनी ॥ २५ ॥

प्रयुक्तेऽपि स्रावणोपाये तद्व्यर्थताहेतुः ।—

शीते निरक्ते * मूर्च्छायां तन्द्राभीतिमदश्रमैः ।
युतानां न स्रवेद्रक्तं तथा विण्मूत्रसङ्गिनाम् ॥ २६ ॥

अप्रवर्त्तितरक्ते तत्प्रवर्त्तनविधिः ।—

अप्रवर्त्तितरक्ते च कुष्ठत्रिकटुसैन्धवैः ।
मर्दयेद्व्रणवक्त्रञ्च तेन सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ २७ ॥

रक्तस्रावणस्य कालावस्थादिनिर्देशः ।—

तस्मान्न शीते नात्युष्णे † नास्विन्ने नातितापिते ।
पीत्वा यवागूं रुग्णस्य स्रावयेच्छोणितं बुधः ॥ २८ ॥

रक्तस्य अतियोगे हेतुः ।—

‡ अतिस्विन्नस्योष्णकाले तथैवातिशिराव्यधात् ।
अतिप्रवर्त्तते रक्तं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ २९ ॥

अतिप्रवृत्तरक्ते चिकित्सा ।—

अतिप्रवृत्ते रक्ते च लोध्रसर्जरसाञ्जनैः ।
यवगोधूमचूर्णैर्वा धवधन्वनगैरिकैः ॥ ३० ॥
सर्पनिर्मोकचूर्णैर्वा भस्मना क्षौमवस्त्रयोः ।
मुखं व्रणस्य बद्ध्वा च शीतैश्चोपचरेत् व्रणम् ॥
विध्येदूर्द्ध्वं शिरां तां वा दहेत् क्षारेण वाऽग्निना ॥ ३१ ॥

---

* मूर्च्छायां तन्द्रा" इत्यत्र "मूर्च्छार्त्तिनिद्रा" इति पाठान्तरम् ।

† "न स्विन्ने" "नातिस्विन्ने" इति पाठान्तरद्वयमसाधु सुश्रुतविरोधात् ।

‡ "अतिस्विन्ने शीतकाले" इति पाठस्तु न मनोरमः ।

अतिप्रवृत्तरक्ते चतुर्विधप्रयोगस्य फलम्।—

व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम्।
व्रणास्यं पाचयेत्* क्षारो दाहः सङ्कोचयेच्छिराम्॥ २२॥

मुष्कशोथे शिरादाहविधिः।—

(वामाण्डशोथे दक्षस्य करस्याङ्गुष्ठमूलजाम्।
दहेच्छिरां व्यत्यये तु वामाङ्गुष्ठशिरां दहेत्॥
शिरादाहप्रभावेण मुष्कशोथः प्रणश्यति॥

विसूचिकायां शिरादाहविधिः।—

विसूच्यां पार्ष्णिदाहेन जायतेऽग्नेः प्रदीपनम्।
सङ्कुचन्ति यतस्तेन रसश्लेष्मवहाः शिराः॥

यकृत्प्लीहवृद्धौ शिरादाहविधिः।—

यदा वृद्धिर्यकृत्प्लीह्नोः शिशोः सञ्जायतेऽसृजः।
तदा तत्स्थानदाहेन सङ्कुचन्त्यसृजः शिराः॥)

अतिरक्तस्रावणनिषेधः।—

रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति।
† ततः स्थेयं सावशेषे रक्ते नातिक्रमो हितः॥ २३॥

अतिरक्तस्रावणे दोषाः।—

आन्ध्यमाक्षेपकं तृष्णां तिमिरं शिरसो रुजम्।
पक्षाघातं श्वासकासौ हिक्कां दाहञ्च पाण्डुताम्॥
कुरुतेऽतिसृतं रक्तं मरणं वा करोति च॥ २४॥

रक्तरक्षायां हेतुनिर्देशः।—

देहस्योत्पत्तिरसृजा देहस्तेनैव धार्य्यते।
विना तेन व्रजेज्जीवो रक्षेद्रक्तमतो बुधः॥ २५॥

* "व्रणास्यं पाचयेत्" इत्यत्र "व्रणं सम्पाचयेत्" इति पाठकरणं युक्तम्; सुश्रुते "तथा सम्पाचयेत्" इति पाठदर्शनात्।

† "अतः स्थाव्यं सावशेषं रक्तम्" इति गू० टी०।

रक्तस्रावजनितवातकोपे प्रतीकार:।—

शीतोपचारै: कुपिते स्रुतरक्तस्य मारुते।
कोष्णेन सर्पिषा शोथं सव्यथं परिषेचयेत्॥ ३६॥

क्षीणरक्तस्य प्रतीकार:।—

क्षीणस्यैणशशोरभ्र-हरिणच्छागमांसज:।
रस: समुचित: पाने क्षीरं वा षष्टिका हिता:॥ ३७॥

सम्यक्स्रुतरक्तस्य लक्षणम।—

पीड़ाशान्तिर्लघुत्वञ्च व्याधेरुद्रेकसङ्क्षय:।
मन:स्वास्थ्यं भवेच्चिह्नं सम्यक् विस्राविते ऽसृजि॥ ३८॥

रक्तमोक्षणे अपथ्यम।—

व्यायाममैथुनक्रोध-शीतस्नानप्रवातकान्।
एकाशनं दिवास्वप्नं क्षाराम्लकटुभोजनम्॥
शोकं वादमजीर्णञ्च त्यजेदाबलदर्शनात्॥ ३९॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहिताया-मुत्तरखण्डे शोणितस्रावविधिर्नाम द्वादशोऽध्याय:॥ १२॥

त्रयोदशोऽध्याय:।

अथ नेत्रकर्मविधि:।—

नेत्रप्रसादनकर्माणि।—

सेक आश्च्योतनं पिण्डो विड़ालस्तर्पणं तथा।
पुटपाकोऽञ्जनञ्चैभि: कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत्॥ १॥

सेकविधि:।—

सेकस्तु सूक्ष्मधाराभि: सर्वस्मिन्नयने हित:।
मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलम्॥ २॥

दोषभेदेन सेकस्य वैविध्यनिर्देशः।—

स चापि स्नेहनो वाते रक्ते पित्ते च रोपणः।
लेखनश्च कफे कार्य्यस्तस्य मात्राऽधुनोच्यते ॥ ३ ॥

सेकप्रयोगस्य कालमात्रा।—

षड्वाक्शतैः स्नेहनेषु चतुर्भिश्चैव रोपणे।
* वाचःमिक्शतैः कार्य्यः सेको लेखनकर्मणि ॥ ४ ॥

सेकप्रयोगस्य कालः।—

कार्य्यस्तु दिवसे सेको रात्रौ वाऽऽत्ययिके गदे ॥ ५ ॥

स यथा—

वाताभिष्यन्दे एरण्डादिक्षीरसेकः।—

एरण्डत्वक्पत्रमूलैः शृतमाजं पयो हितम्।
सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥ ६ ॥

वाताभिष्यन्दे दुग्धादिसेकद्वयम्।—

परिषेको हितो नेत्रे पयः † कोष्णं ससैन्धवम्।
रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ७ ॥

मारुतपर्य्याय-शुष्काक्षिपाकयोः सेकः।—

वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपर्य्यये।
शुष्काक्षिपाके च हितमिदं सेचनकं सदा ॥ ८ ॥

पित्तरक्ताभिष्यन्दे शावरादिसेकः।—

शावरं मधुकं तुल्यं घृतभृष्टं सुचूर्णितम्।
छागक्षीरे स्थितं सेकात् पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ ९ ॥

रक्ताभिष्यन्दे त्रिफलादिसेकः।—

त्रिफलालोध्रयष्टीभिः शर्कराभद्रमुस्तकैः।
पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ १० ॥

"वाचामिकशतैः" इत्यत्र "वाक्शतैश्च त्रिभिः" इति मू० टी०।
"कोष्णम्" इत्यत्र "शीतम्" इति सुश्रुतः।

रक्ताभिष्यन्दे लाक्षादिसेक: ।—

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा-लोध्रकालानुसारिवा: ।
पुण्डरीकयुत: सेको रक्ताभिष्यन्दनाशन: ॥ ११ ॥

अभिष्यन्दशूले श्वेतलोध्रसेक: ।—

श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं पटविस्तृतम् ।
उष्णाम्बुना विमृदितं सेकाच्छूलघ्नमक्षके ॥ १२ ॥

आश्च्योतनविधि: ।—

अथाश्च्योतनकं कार्य्यं निशायां न कथञ्चन ।
उन्मीलितेऽक्षिणि दृङ्मध्ये विन्दुभिर्द्व्यङ्गुलादितम् ॥ १३ ।

लेखनादिभेदेन विविधाश्च्योतनस्य विन्दुमात्रानिर्देश: ।—

विन्दवोऽष्टौ लेखनेषु स्नेहने दश विन्दव: ।
रोपणे द्वादश प्रोक्ता:—"　　　॥ १४ ॥

शीतोष्णभेदेन तस्य प्रयोगविधि: ।—

"—ते शीते कोष्णरूपिण: ।
उष्णे च शीतरूपा: स्यु: सर्वत्रैवैष निश्चय: ॥ १५ ॥

दोषभेदेन आश्च्योतने तिक्तरसादिप्रयोगविधि: ।—

वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ।
तिक्तोष्णरूक्षञ्च कफे क्रमादाश्च्योतनं हितम् ॥ १६ ॥

आश्च्योतनधारणस्य कालमात्रा ।—

आश्च्योतनेषु सर्वेषु मात्रा स्याद्वाक्शतं हिता ॥ १७ ॥

वाताभिष्यन्दे विल्वाद्याश्च्योतनम् ।—

विल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्यैरण्डशिग्रुभि: ।
क्वाथ आश्च्योतने कोष्णो वाताभिष्यन्दनाशन: ॥ १८ ॥

वाताद्यभिष्यन्दे लोध्राश्च्योतनम् ।—

अम्बुपिष्टैर्निम्बपत्रैस्त्वचं लोध्रस्य लेपयेत् ।
प्रताप्य वह्निना पिष्ट्वा तद्रसो नेत्रपूरणात् ॥
वातोत्थं रक्तपित्तोत्थमभिष्यन्दं विनाशयेत् ॥ १९ ॥

सर्वाभिष्यन्दे त्रिफलाश्च्योतनम्।—

त्रिफलाश्च्योतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्दनाशनम्॥ २०॥

रक्ताद्यभिष्यन्दे कल्याश्च्योतनम्।—

कौस्तन्याश्च्योतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलार्त्तिजित्॥ २१॥

वातरक्ताभिष्यन्दे क्षीरघृताश्च्योतनम्।—

क्षीरसर्पिर्घृतं वाऽपि वातरक्तरुजं जयेत्॥ २२॥

पिण्डीविधिः।—

पिण्डी कवलिका प्रोक्ता बध्यते पट्टवस्त्रकैः।
नेत्राभिष्यन्दयोग्या सा व्रणेष्वपि निबध्यते॥
अभिष्यन्देषु सर्वेषु बध्नीयात् पिण्डिकां बुधः॥ २३॥

अभिष्यन्दादौ क्रियाविशेषः।—

(अभिष्यन्देऽधिमन्थे च सञ्जाते श्लेष्मसम्भवे।
शीर्षांस्त्रोत्तमाङ्गस्य शिरस्तोत्रैर्विरेचयेत्॥
अधिमन्थेषु सर्वेषु ललाटे व्यधयेच्छिराम्।
अशान्ते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत्॥)

वाताभिष्यन्दे एरण्डादिपिण्डी।—

वाताभिष्यन्दशान्त्यर्थं स्निग्धोष्णा पिण्डिका भवेत्।
एरण्डपत्रमूलत्वग्भिर्मिता वातनाशिनी॥ २४॥

पित्ताभिष्यन्दे धात्रीपिण्डी महानिम्बपिण्डी च।—

पित्ताभिष्यन्दनाशाय धात्रीपिण्डी सुखावहा।
महानिम्ब * फलोद्भूता पिण्डी वा पित्तनाशिनी॥ २५॥

श्लेष्माभिष्यन्दे शिग्रुपिण्डी।—

शिग्रुपत्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिष्यन्दनाशिनी॥ २६॥

पित्तश्लेष्माभिष्यन्दे निम्बादिपिण्डीद्वयम्।—

निम्बपत्रकृता पिण्डी श्लेष्मपित्तहरा भवेत्।
त्रिफलापिण्डिका प्रोक्ता नाशने श्लेष्मपित्तयोः॥ २७॥

* "फलोद्भूता" इत्यत्र "दलोद्भूता" इति क्वचित् पाठः।

रक्ताभिष्यन्दे लोध्रपिण्डी । —

पिष्ट्वा काञ्जिकतोयेन घृतभृष्टा च पिण्डिका ।
लोध्रस्य हरति क्षिप्रमभिष्यन्दमसृग्भवम् ॥ २८ ॥

चक्षुःशोथादौ शुण्ठ्यादिपिण्डी ।—

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ।
धार्य्या चक्षुषि संयोगा शोथकण्डूव्यथापहा ॥ २९ ॥

बिडालकविधिः ।—

बिडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत् ॥ ३० ॥

स यथा—

सर्वाक्षिरोगे यष्ट्यादिबिडालकः ।—

यष्टीगैरिकसिन्धूत्थ-दार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः ।
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ३१ ॥

सर्वाक्षिरोगे रसाञ्जनादिबिडालकाः ।—

रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याविश्वदलैरपि ।
* (कुमारिकाऽग्निपत्रैर्वा दाड़िमोपल्लवैरपि ।)
वचाहरिद्रा † विश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः ॥ ३२ ॥

सर्वाक्षिरोगे सैन्धवादिबिडालकः ।—

‡ बद्धा ससैन्धवं लोध्रं मधूच्छिष्टयुते घृते ।
पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ ३३ ॥

सर्वाक्षिरोगे निम्बकबिडालकः ।—

लोहपात्रेण सङ्घृष्टो रसो निम्बफलोद्भवः ।
किञ्चिद्घनो बहिर्लेपो नेत्रबाधां व्यपोहति ॥ ३४ ॥

---

* श्लोकार्द्धोऽयं बृद्धार्थदीपिकासम्मतः, न तु दीपिकासम्मतः ।

† "विश्वैः" इत्यत्र "निम्बैः" इति पाठान्तरम् ।

‡ "बद्धा" इत्यत्र "दग्ध्वा" इति पाठान्तरम् ।

अर्मणि मरिचविडालकः।—

सञ्चूर्ण्य मरिचं केश-राजस्वरसमर्दनात्।
लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट्॥ ३५॥

अञ्जननामिकायां शिलादिविडालकः।—

स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य * भिन्नामञ्जननामिकाम्।
शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्॥ ३६॥

तर्पणार्हरोगाः।—

अथ तर्पणकं वच्मि नेत्रहर्षिकरं परम्।
यद्रूक्षं परिशुष्कञ्च नेत्रं कुटिलमाविलम्॥ ३७॥
शीर्णपक्ष्मशिरोत्पात-कृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम्।
तिमिरार्जुनशुक्राद्यैरभिष्यन्दाधिमन्थकैः॥ ३८॥
शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युक्तं वातविपर्ययैः।
तन्नेत्रं तर्पणे योज्यं नेत्ररोगविशारदैः॥ ३९॥

तर्पणानर्हकालादयः।—

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु † चिन्तायासभ्रमेषु च।
अशान्तोपद्रवे चाक्ष्णि तर्पणं न प्रशस्यते॥ ४०॥

तर्पणप्रयोगविधिः।—

वातातपरजोहीने देशे चोत्तानशायिनः।
आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ॥
समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः॥ ४१॥
पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः।
अथवा शतधौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा॥ ४२॥
निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत् स्युस्तावदेव हि।
पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः॥ ४३॥

* "भिन्नाम्" इत्यत्र "भिषक्" इति पाठान्तरं साधु।

† "चिन्तायासभ्रमेषु च" इत्यत्र "चिन्तायां सम्भ्रमेषु च" इति सुश्रुते पाठः।

वर्त्मादिगतरोगे तर्पणधारणस्य कालपरिमाणम् ।—

* धारयेद्वर्त्मरोगेषु वाक्शतानां शतं बुधः ।
स्वस्थे कफे सन्धिरोगे मात्रा पञ्चशतं स्मृतम् ॥ ४४ ॥
शुक्ले च षट्शतं कृष्ण-रोगे सप्तशतं मतम् ।
दृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्थे सहस्रकम् ॥
सहस्रं वातरोगेषु धार्य्यमेवं हि तर्पणम् ॥ ४५ ॥

तर्पणजनितदुष्टकफप्रतिकारः ।—

† स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्य्येरितं ततः ।
यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥ ४६ ॥

तर्पणप्रयोगस्य दिननियमः ।—

एकाहं वा त्र्यहं वाऽपि पञ्चाहञ्चेष्यते परम् ॥ ४७ ॥

सम्यक् तर्पणस्य लिङ्गानि ।—

तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रेष्वेतानि भावयेत् ।
सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ॥
निर्वृतिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ ४८ ॥

अतितर्पण-हीनतर्पणयोः लिङ्गानि ।—

अथ सास्रु गुरु स्निग्धं नेत्रं स्यादतितर्पितम् ।
रूक्षमस्राविलं ‡ रागं नेत्रं स्याद्धीनतर्पितम् ॥ ४९ ॥

अतितर्पण-हीनतर्पणयोः चिकित्सा ।—

रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात् प्रतिक्रिया ॥ ५० ॥

पुटपाकविधिः ।—

अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम् ।
द्वौ विल्वमात्रौ मांसस्य पिण्डौ स्निग्धौ सुपेषितौ ॥ ५१ ॥

* सुश्रुतेन सन्धिरोगे त्रिशतं कफे षट्शतं शुक्ले पञ्चशतं वाक्शता उक्ता। वाग्भटेन तु स्वस्थे षट्शतं पित्तेऽपि षट्शतं मात्रा उक्ता इति।

† सुश्रुतेन "स्विन्नेन यवपिष्टेन" इत्यस्य प्राक् "ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्रावयित्वाऽस्य शोधयेत्" इति अधिकः पाठः।

‡ "रागम्" इत्यत्र "रुग्णम्" इति पाठान्तरम्।

द्रव्याणां बिल्वमात्रन्तु द्रवाणां कुड़वो मतः।
तदेकस्थं समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
पुटपाकेन तत् पक्त्वा गृह्णीयात्तद्रसं बुधः।
तर्पणोक्तविधानेन यथावदवचारयेत् ॥
दृष्टिमध्ये निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥ ५३ ॥

त्रिविधपुटपाकानां नामानि।—

स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ॥ ५४ ॥

त्रिविधपुटपाकानां प्रयोगविषयः।—

हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि हि लेखनः।
दृष्टेर्बलार्थमितरः पित्तासृग्व्रणवातनुत् ॥ ५५ ॥

स्नेहनपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य कालपरिमाणञ्च।—

सर्पिर्मांसवसामज्जा मेदःस्वाद्वौषधैः कृतः।
स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्य्यो द्वे वाक्शते दृशोः ॥ ५६ ॥

लेखनपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य कालपरिमाणञ्च।—

जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः।
श्यामालोहरजस्ताम्र-शङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ॥ ५७ ॥
समुद्रफेनकासीस-स्रोतोजदधिमस्तुभिः।
लेखनो वाक्शतं धार्य्यस्तस्मैतावद्धिधारणम् ॥ ५८ ॥

रोपणपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य कालपरिमाणञ्च।—

स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्य-तिक्तकद्रव्यपाचितः।
लेखनात्त्रिगुणो धार्य्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥ ५९ ॥

पुटपाकव्यापत्तौ चिकित्सा।—

वितरेत्तर्पणोक्तान्तु क्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥ ६० ॥

ऋतुभेदे अञ्जनप्रयोगस्य समयः।—

अथ सम्यक्कृतदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत्।
हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ॥ ६१ ॥

पूर्वाह्णे चापराह्णे च ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ।
वर्षासु नाभ्रे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ॥ ६२ ॥

त्रिविधाञ्जनानां नामानि तेषां द्रव्याणि च ।—

लेखनं रोपणञ्चैव तथा स्यात् स्नेहनाञ्जनम् ।
लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्ल-रसैरञ्जनमिष्यते ॥ ६३ ॥
कषायतिक्तरसयुक् सस्नेहं रोपणं मतम् ।
मधुरं स्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम् ॥ ६४ ॥

त्रिविधाञ्जनान्तरं तेषां श्रेष्ठत्वादिनिर्देशश्च ।—

गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि च ।
कुर्य्याच्छलाकयाऽङ्गुल्या हीनानि च यथोत्तरम् ॥ ६५ ॥

अञ्जनानर्हाः ।—

श्रान्ते प्ररुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे ।
अजीर्णे वेगघाते च नाञ्जनं सम्प्रशस्यते ॥ ६६ ॥

तीक्ष्णाद्यञ्जनवर्त्तीनां मात्रा ।—

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्त्तिं तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।
प्रमाणं मध्यमेऽध्यर्द्धं द्विगुणन्तु मृदौ भवेत् ॥ ६७ ॥

रसक्रियाया उत्तमादिमात्रा ।—

रसक्रिया तूत्तमा स्यात्त्रिविडङ्गमिता हिता ।
मध्यमा द्विविडङ्गा स्याद्धीना त्वेकविडङ्गिका ॥ ६८ ॥

लेखवैरेचनिकचूर्णानां तीक्ष्णादिमात्रा ।—

वैरेचनिकचूर्णन्तु द्विशलाकं विधीयते ।
मृदौ तु त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्नेहनेऽञ्जने ॥ ६९ ॥

अञ्जनशलाकायाः स्वरूपम् ।—

मुखयोः कुण्ठिता श्लक्ष्णा शलाकाऽष्टाङ्गुलोन्मिता ।
अश्मजा धातुजा वा स्यात् कलायपरिम[illegible] ॥

लेखनाद्यञ्जनशलाकानां द्रव्याणि ।—

ताम्रलोहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता ।
सुवर्णरजतोद्भूता शलाका स्नेहने मता ॥
अङ्गुलीव मृदुत्वेन कथिता रोपणे बुधैः ॥ ७१ ॥

अञ्जनप्रयोगस्य कालः ।—

सायं प्रातर्वाऽञ्जनं स्यात्तत् सदा नैव कारयेत् ।
नातिशीतोष्णवाताभ्र-वेलायां सम्प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

अञ्जनप्रयोगस्य स्थानम् ।—

कृष्णभागादधः कुर्य्यादपाङ्गं यावदञ्जनम् ॥ ७३ ॥

तिमिरादौ चन्द्रोदया वर्त्तिः ।—

शङ्खनाभिर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥ ७४ ॥
छागीक्षीरेण सम्पिष्य वर्त्तिं कृत्वा यवोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रां सङ्घृष्य जलैः कुर्य्यादथाञ्जनम् ॥ ७५ ॥
तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम् ।
रात्र्यान्ध्यं वार्षिकं पुष्पं वर्त्तिश्चन्द्रोदया जयेत् ॥ ७६ ॥

नेत्रपुष्पे करञ्जबीजवर्त्तिः ।—

पलाशपुष्पस्वरसैर्बहुशः परिभाविता ।
करञ्जबीजवर्त्तिस्तु दृष्टेः पुष्पं विनाशयेत् ॥ ७७ ॥

नेत्रशुक्रादौ समुद्रफेनादिवर्त्तिः ।—

समुद्रफेनसिन्धूत्थ-शङ्खदन्ताण्डवल्कलैः ।
शिग्रुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रादींश्च स्वयं लिखेत् ॥ ७८ ॥

नेत्रशुक्रे दन्तादिवर्त्तिः ।—

दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्र-गोऽश्वयाजखरोद्भवैः ।
शङ्खमुक्ताऽम्बुधिफेन-युतैः सर्वैर्विचूर्णितैः ॥
दन्तवर्त्तिः कृता स्वच्छा शुक्राणां नाशिनी परा ॥ ७९ ॥

जागरनिद्रायां नीलोत्पलादिवर्त्तिः ।—

नीलोत्पलं प्रियङ्गुबीजं नागकेशरकं तथा ।
एतत्कल्कैः कृता वर्त्तिरतिनिद्रां निवारयेत् ॥ ८० ॥

तिमिरादौ कुसुमिकावर्त्तिः ।—

तिलपुष्पाण्यशीतिः स्युः षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥ ८१ ॥
सूक्ष्मं पिष्ट्वा जलैर्वर्त्तिः कृता कुसुमिकाऽभिधा ।
तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिहृत् ॥ ८२ ॥

नक्तान्ध्ये रसाञ्जनादिवर्त्तिः ।—

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालतीनिम्बपल्लवाः ।
गोशकृद्रससंयुक्ता वर्त्तिर्नक्तान्ध्यनाशिनी ॥ ८३ ॥

नेत्रस्रावे धात्र्यादिवर्त्तिः ।—

धात्र्यक्षपथ्याबीजानि एकाद्वित्रिगुणानि च ।
पिष्ट्वा वर्त्तिं जलैः कुर्य्यादञ्जनं द्विहरेणुकम् ॥
नेत्रस्रावं हरत्याशु वातरक्तरुजं तथा ॥ ८४ ॥

वर्त्मरोगादौ तुत्थादिरसक्रिया ।—

तुत्थमाक्षिकसिन्धूत्थं सिताशङ्खमनःशिलाः ।
गैरिकादधिफेनञ्च मरिचञ्चेति चूर्णयेत् ॥ ८५ ॥
संयोज्य मधुना कुर्य्यादञ्जनार्थं रसक्रियाम् ।
वर्त्मरोगार्मतिमिर-काचशुक्रहरां पराम् ॥ ८६ ॥

नेत्रपुष्पे कर्पूररसक्रिया ।—

वटक्षीरेण संयुक्तो सूक्ष्मः कर्पूरजः कणः ।
क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति कुसुमन्तु * द्विमासिकम् ॥ ८७ ॥

* "द्विमासिकम्" इत्यत्र "द्विवार्षिकम्" इति चक्रधृतपाठः ।

अतिनिद्रायां मरिचरसक्रिया।—

क्षौद्राश्वलालासङ्घृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत्।
अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्य्योदयादिव ॥ ८८ ॥

तन्द्रायां जातीपुष्पादिरसक्रिया।—

जातीपुष्पं प्रवालञ्च मरिचं कटुकी वचा।
सैन्धवं वस्तमूत्रेण पिष्टं तन्द्राघ्नमञ्जनम् ॥ ८९ ॥

संज्ञाजनने शिरीषबीजादिरसक्रिया।—

शिरीषबीजगोमूत्र-कृष्णामरिचसैन्धवैः।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ ९० ॥

नेत्रदाहादौ दार्व्यादिरसक्रिया।—

दार्वीं पटोलं मधुकं सनिम्बपद्मकोत्पलम्।
प्रपौण्डरीकञ्चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ ९१ ॥
विपाच्य पादशेषन्तु शृतं नीत्वा पुनः पचेत्।
शीते तस्मिन्मधु सितां दद्यात् पादांशिकां नरः ॥
रसक्रियैषा दाहाश्रु-रक्तरागरुजो हरेत् ॥ ९२ ॥

प्रक्लिन्नवर्त्मनि रसाञ्जनादिरसक्रिया।—

रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला।
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ९३ ॥
एतत् समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि।
अञ्जनं क्लेदकण्डुघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ॥ ९४ ॥

तिमिरादौ गुडूचीस्वरसादिरसक्रिया।—

गुडूचीस्वरसः कर्षः क्षौद्रं स्यान्माषकोन्मितम्।
सैन्धवं क्षौद्रतुल्यं स्यात् सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ९५ ॥
अञ्जयेन्नयनं तेन पिल्लार्मतिमिरं जयेत्।
काचं कण्डुं लिङ्गनाशं शुक्लकृष्णगतान् गदान् ॥ ९६ ॥

नेत्रकण्ड्वादौ पुनर्नवाम्बरसक्रिया।—

दुग्धेन कण्डूं क्षौद्रेण नेत्रस्रावञ्च सर्पिषा।
पुष्पं तैलेन तिमिरं काञ्जिकेन निशान्धताम्॥
पुनर्नवा जयेदाशु भास्करस्तिमिरं यथा॥ ९७॥

नेत्रस्रावे बब्बूलरसक्रिया।—

बब्बूलदलनिःक्काथो लेहीभूतस्तदञ्जनात्।
नेत्रस्रावं जयत्येष मधुयुक्तो न संशयः॥ ९८॥

नेत्रस्रावे छिञ्जलरसक्रिया।—

छिञ्जलस्य फलं घृष्ट्वा पानीये नित्यमञ्जनम्।
चक्षुःस्रावोपशान्त्यर्थं कार्य्यमेतन्महौषधम्॥ ९९॥

नेत्रप्रसादने कतकरसक्रिया।—

कतकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमञ्जयेत्।
ईषत्-कर्पूरसहितं स्मृतं नेत्रप्रसादनम्॥ १००॥

शिरोत्पाते रसाञ्जनरसक्रिया।—

सर्पिः क्षौद्रश्चाञ्जनं स्याच्छिरोत्पातस्य शान्तये॥ १०१॥

आन्ध्ये कृष्णसर्पवसादिरसक्रिया।—

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् फलमञ्जनम्।
रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा॥ १०२॥

नेत्रपुष्पादौ कुक्कुटाण्डादिचूर्णाञ्जनम्।—

दन्ताण्डत्वक्शिलाकाच-शङ्खचन्दनसैन्धवैः।
द्रव्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः॥ १०३॥

नक्तान्ध्ये पिप्पली-मरिचाञ्जनद्वयम्।—

कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा नेत्रयुगेऽञ्जिता।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सक्षौद्रमूषणम्॥ १०४॥

नेत्रकण्ड्वादौ मरिचादिचूर्णाञ्जनम्।—

शाणार्द्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः।
शाणार्द्धं सैन्धवं शाणा नव सौवीरकाञ्जनात्॥ १०५॥

पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम्।
कण्डूकाचकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम्॥ १०६॥

सर्वनेत्रगतरोगे रसकादिचूर्णाञ्जनम्।—

शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा।
गृह्णीयात्तज्जलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम्॥ १०७॥
शुष्कञ्च तज्जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत्।
विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः॥ १०८॥
कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत्।
अञ्जयेन्नयने तेन सर्वदोषहरं हि तत्॥
सर्वरोगहरं चूर्णं चक्षुषोः सुखकारि च॥ १०९॥

सर्वनेत्रगतरोगे सौवीरचूर्णाञ्जनम्।—

अग्नितप्तं हि सौवीरं निषिञ्चेत्त्रिफलारसैः।
सप्तवेलं तथा स्तन्यैः स्त्रीणां सिक्तं विचूर्णितम्॥ ११०॥
अञ्जयेत्तेन नयने प्रत्यहं चक्षुषोर्हितम्।
सर्वानक्षिविकारांस्तु हन्यादेतन्न संशयः॥ १११॥

सर्वनेत्रगतरोगे नागशलाका।—

त्रिफलाभृङ्गशुण्ठीनां रसैस्तद्वच्च सर्पिषा।
गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः॥
तच्छलाका हरत्येव सर्वान्नेत्रभवान् गदान्॥ ११२॥

प्रत्यञ्जनविधिः।—

गतदोषमपेताश्रु सम्पश्यन् सम्यगम्भसि।
प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्य्यं प्रत्यञ्जनं ततः॥ ११३॥
न चाऽनिर्गतदोषेऽक्ष्णि धावनं सम्प्रयोजयेत्।
प्रत्यञ्जनं तीक्ष्णतप्ते नेत्रे पथ्यं प्रसादनम्॥ ११४॥

सर्वनेत्रगतरोगे नयनामृताञ्जनम् ।—

शुद्धे नागे द्रुते शुद्धं तुल्यं सूतं विनिक्षिपेत् ।
कृष्णाञ्जनं तयोस्तुल्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ११५ ॥
दशमांशेन कर्पूरं तस्मिंश्चूर्णे प्रदापयेत् ।
एतत् कृताञ्जनं नेत्र-गदजिन्नयनामृतम् ॥ ११६ ॥

सर्पविषे सञ्जीवनाञ्जनम् ।—

जयपालभवां मज्जां भावयेन्निम्बुकद्रवैः ।
एकविंशतिवेलन्तु ततो वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ११७ ॥
मनुष्यलालया घृष्ट्वा ततो नेत्रे तयाऽञ्जयेत् ।
सर्पदष्टविषं जित्वा सञ्जीवयति मानवम् ॥ ११८ ॥

तिमिरे मुष्टियोगः ।—

भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्दीयते यदि ।
जाता रोगा विनश्यन्ति तिमिराणि तथैव च ॥ ११९ ॥

तिमिरे मुष्टियोगः ।—

शीताम्बुपूरितमुखः प्रतिवासरं यः
कालत्रयेण नयनद्वितयं जलेन ।
आसिञ्चति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षि-
रोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः ॥ १२० ॥

चक्षूरक्षाया आवश्यकता ।—

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ १२१ ॥

ग्रन्थकृन्निवेदनम् ।—

आयुर्वेदसमुद्रस्य गूढोऽर्थमणिसञ्चयः ।
ख्यातः कैश्चित् बुधैस्तैस्तु कृता विविधसंहिताः ॥ १२२ ॥

किञ्चिदर्थं ततो नीत्वा कृतेयं संहिता मया ।
कृपाकटाक्षनिक्षेपमस्यां कुर्वन्तु साधवः ॥ १२३ ॥

शार्ङ्गधरसंहिताया उपयोगिता ।—

विविधगदार्त्तिदारिद्र्यनाशनं या
हरिरमणीव करोति योगरत्नैः ।
विलसतु शार्ङ्गधरस्य संहिता सा
कविहृदयेषु सरोजनिर्मलेषु ॥ १२४ ॥

शार्ङ्गधरपाठस्य उपयोगिता ।—

अल्पायुषामल्पधियामिदानीं
कुतं समस्तश्रुतिपाठशक्त्या ।
तदत्र युक्तं प्रतिबीजमात्र-
मभ्यस्यतामात्महितं प्रयत्नात् ॥ १२५ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायाम्
उत्तरखण्डे नेत्रकर्मविधिर्नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

———